

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Torma Katalin:

18. század végi – 19. század elejei
európai Hâfez-fordítások

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Dr. Kállay Géza, egyetemi tanár, a Doktori Iskola vezetője

Magyar és Európai Felvilágosodás Doktori Program

Dr. Szilágyi Márton, habilitált egyetemi docens, a Program vezetője

A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk:

Elnök: Dr. Nyomárkay István, MHAS, professor emeritus

Bírálok: Dr. Szántó Iván PhD, egyetemi adjunktus

Dr. Labádi Gergely PhD, egyetemi docens

Tagok: Dr. Vaderna Gábor PhD, egyetemi tanársegéd, a bizottság titkára

Dr. Szörényi László DSc

Dr. Balogh Piroska, adjunktus, póttag

Dr. Szombathy Zoltán, adjunktus, póttag

Témavezetők:

Dr. Jeremiás Éva, egyetemi tanár

Dr. Szilágyi Márton, habilitált egyetemi docens

Budapest, 2013

Előszó és köszönetnyilvánítás

A perzsa irodalom magyar recepciója feldolgozásának gondolata közel nyolc évvel ez előtt, Fried István professzor úr egyik szemináriumán fogalmazódott meg bennem. A professzor úr támogatása, és a téma értékességében való hite ösztönöztek arra, hogy irodalmi és komparatistikai tanulmányaim befejeztével a perzsa nyelv és kultúra megismerésének érdekében elvégezzem az iranisztika szakot. Jeremiás Éva professzor asszony diákjaként volt szerencsém elsajátítani a témám szakszerű feldolgozásához szükséges iranisztikai ismereteket. A professzor asszony segítsége, útmutatásai és tanácsai nélkül jelen értekezés nem készülhetett volna el, így ezúton szeretném megköszönni, hogy páratlan szakmai ismereteivel témavezetőként is hozzájárult munkám alakulásához. Szintén neki tartozom köszönettel azért, hogy buzdított a doktori képzésben való részvételre. Hálával tartozom továbbá másik témavezetőmnek, Szilágyi Mártonnak, aki értékes észrevételeivel és kérdésfelvetéseivel segítette elő a dolgozat végső formájának megszületését. Mindkét témavezetőmnek köszönettel és hálával tartozom azért, hogy elvállalták interdiszciplináris kutatási témám szakmai irányítását, és együttműködésükkel elkészülhetett egy olyan értekezés, mely talán mindkét tudományterület számára új eredményeket tud felmutatni.

Nem lehet említetlenül hagyni azt az ösztönzést és inspirációt, amit a Szegedi Egyetem Klasszikus Magyar Irodalmi Tanszékén kaptam. Elsősorban Zentai Mária támogatásáért tartozom köszönettel, aki szakdolgozati témám elfogadásával és lelkes vezetésével megerősítette választott kutatási irányom iránti elkötelezettségem. A klasszikus magyar irodalom iranisztikai elemeinek felkutatása és feldolgozása iránti lelkesedésem elmélyítéséhez nagyban hozzájárult Hász-Fehér Katalin, Szajbély Mihály, Baranyai Zsolt, Gere Zsolt és Labádi Gergely biztatása. Iranisztikai ismereteim megszerzésében, majd elmélyítésében köszönöm továbbá Szántó Iván, Németh Ágnes, Gazsi Dénes és Rózsa Erzsébet útmutatását. Nyelvtudásom tökéletesítésében kiemelt szerepe volt az Iranisztikai Tanszék lektorainak, Ferešte Âhangarinak, valamint Omid Behbahaninak és családjának. Köszönettel tartozom még Monostori Martinának, aki mindig készen állt segíteni, ha a latin szövegek értelmezésével kapcsolatban nehézségeim adódtak.

Jelen értekezés nem jöhetett volna létre a kutatásaimat és a megélhetésemet is támogató ösztöndíjak nélkül. Köszönettel és hálával tartozom Jeremiás Éva professzor asszonynak és Maróth Miklós professzor úrnak, hogy kutatásaim során soha nem mulasztották el felhívni figyelmem a munkámat előrelendítő ösztöndíj-lehetőségre, és

ajánlásaikkal hozzájárultak pályázataim sikeres elbírálásához. Így vehettem részt a Magyar Ösztöndíj Bizottság tíz hónapos iráni doktori ösztöndíján. A Šahid Behešti Egyetemen folytatott tanulmányaim során (2010) elsősorban Dezfowliân és Saġġâdi professzor urak órái, illetve a velük folytatott konzultációk segítettek hozzá a klasszikus perzsa irodalom, elsősorban Ĥâfeż költészetének pontosabb megértéséhez. A TÁMOP *Európai Léptékkal a Tudásért. Kultúrák közötti párbeszéd alprojekt* (4.2.1./B-09/1/KMR) hét hónapos kutatói ösztöndíja nélkül (2011–2012) jelen disszertáció nem készült volna el.

Átírás és datálás

Jelen értekezésben a perzsa szavak és idézetek latin betűs átírása a teheráni modern perzsa nyelv kiejtését tükrözi. A bibliográfiai leírásokban, illetve az idézetekben a forrás átírási rendszerét – mely gyakran eltér az általam használttól – megőriztem. Ez elsősorban a dolgozatban gyakran hivatkozott *Encyclopaedia Iranica* című lexikonból való idézések esetében tűnhet fel. A magyar nyelvben rögzült kifejezéseket a magyar helyesírásnak megfelelően használom.

A perzsa események időpontjánál elsőként a lunáris hidzsra szerinti kalendárium évszáma áll, ezt követi – perjellel elválasztva – a Gergely-naptár szerinti megfelelője. Bizonyos esetekben – elsősorban modern perzsa kiadványok bibliográfiai leírásában – a szoláris hidzsra szerinti évszám szerepel. Ezekben az esetekben az évszám után tett „š.” jelzi, hogy az adott évszám a mai Iránban hivatalos szoláris (*šamsi*) hidzsra szerint értendő.

Átírási táblázat:

آ	â
ا	a, e, o
ب	b
پ	p
ت	t
ث	<u>s</u>
ج	ġ
چ	č
ح	ḥ
خ	x
د	d
ذ	<u>z</u>

ر	r
ز	z
ژ	ž
س	s
ش	š
ص	ṣ
ض	ẓ
ط	ṭ
ظ	ẓ
ع	ʿ
غ	ġ
ف	f

ق	q
ک	k
گ	g
ل	l
م	m
ن	n
و	v, u, ow
ه	h, e
ی	y, i, ey
اَ	a
اِ	e
اُ	o

Tartalomjegyzék

Előszó és köszönetnyilvánítás	0
Átírás és datálás	3
Tartalomjegyzék	4
I. Bevezetés	5
II. Hâfez	14
A szövegkorpusz	20
A perzsa <i>ġazal</i>	27
III. Gróf Reviczky Károly Imre	35
A fordításkötet	38
A fordítások	44
Reviczky utóélete	47
IV. Sir William Jones	54
Jones iranisztikai tanulmányai és forrásai	59
Jones iranisztikai szempontból fontos művei és az azokban megjelent Hâfez-idézetek ..	67
Az átírás	79
Az értelmezés	85
Jones iranisztikai munkásságának értékelése	90
V. A brit Hâfez-fordítók	91
John Nott	92
John Haddon Hindley	96
Samuel Rousseau	99
VI. Fábián Gábor	101
Fábián keleti fordításai	104
A Hâfez-sírhalom kultuszának kialakulása Magyarországon	113
VII. A' Háfizi dalok (Esettanulmány)	115
A „végleges” változat	117
Értekezések az Anakreoni Dalokra	119
Csokonai és a kelet	124
Csokonai a keleti poeta (doctus)	128
Csokonai, Ámor és Bacchus „édes énekesse”	137
A prozodiáról	140
VIII. Összegzés és kitekintés	156
Bibliográfia	157
Név- és tárgymutató	177
Címmutató	183

I. Bevezetés

„Bár [...] a Keleti drága gyöngyökkel
ne csak Dámáink' nyakát, hanem
Litteraturánkat is ékesülni láthatnánk.”¹

A perzsa irodalom és kultúra európai megismerése hosszú múltra tekint vissza, azonban a korábban jellemző sporadikus érdeklődés helyett, a felvilágosodás korszakában egy szélesebb körű, élénkebb megismerni és megismertetni vágyás szándéka fedezhető fel. Jól tetten érhető ez a lelkes hozzáállás az első magyar Háfesz-fordító, gróf Reviczky Károly, latin nyelvű fordításkötete előszavában, mikor is munkája várható fogadtatásáról szerényen úgy fogalmaz, hogy kora érdeklődő olvasói bármilyen „egzotikus” tárgyú munkát lelkesen fogadnak, még ha annak színvonala hagy némi kívánni valót is maga után.² Reviczky fordításkötete, saját meglátása szerint, kettős célt szolgál: egyrészt a klasszikus perzsa irodalom értékes és szép darabjait mutatja be – elsőként – az európai olvasóközönségnek; másrészt Háfesz verseinek segítségével a távoli, egzotikusnak tűnő Perzsiáról nyújt hű képet. Reviczky úgy gondolja, hogy egy nép kultúráját leginkább költészete által lehet megismerni, hiszen az irodalmi alkotások tükrözik egy nép fő karakterisztikumát, morálját, és gyakran utalnak a nemzeti identitást meghatározó kognitív elemekre.³ A 19. század elején már egy olyan, a klasszikus perzsa irodalmat bemutató antológia is megjelenik (*The Flowers of Persian Literature*, London, 1805), mely majd minden jelentős költő művéből hoz szemelvényeket az eredeti nyelven és angol fordításban.⁴ Azonban ahhoz, hogy közvetlenül a perzsa szövegből ilyen tömegesen készüljenek fordítások, komoly szótáraknak, szakkönyveknek kellett a fordítók rendelkezésére állni: a megelőző két évszázad folyamán, készültek azok az első iranisztikai tárgyú tudományos munkák, melyekre 18–19. század fordulójának szakmunkái épülnek. Így tehát az iranisztikai érdeklődés

¹ FÁBIÁN 1824. XX.

² Vö. „[T]am indulgenter fuisse receptam, ut insuper qualemcumque de exotico scriptore notionem grata Europa Interpreti acceptam retulerit.” REVICZKY 1771. XL.

³ Vö. „[Q]uae [t.i. egy nép szokásai, hagyományai, kultúrája] cum nusquam magis manifesta sint, quam ex scriptis poetis, utpote quae typum et characterem ingeniorum quarumvis nationum praeseferant.” REVICZKY 1771. XLI. (Kiem. tőlem – T.K.)

⁴ Többek között Ferdowsi, Sa'edi, Háfesz, Mowlânâ, Xâqâni és Ğâmi műveiből olvashatóak részletek a kötetben.

vázlatos áttekintése elengedhetetlen ahhoz, hogy megértsük a perzsa irodalom hirtelen, mondhatni robbanásszerű jelentkezését az európai kultúrában.⁵

Európa a Perzsiával kapcsolatos első ismereteit diplomáciai követek, misszionáriusok és kereskedők gyakran bizonytalan beszámolóinak, híradásainak köszönheti: a mongol hódítás eseményeinek hallatára IV. Ince pápa (1243–1254) elsőként küldött misszionáriusokat a Közel-Keletre; a 13. századtól az olasz városállamok – főleg Genova, Velence és Pisa – élénk a kereskedelmi kapcsolatban álltak több keleti állammal, így az *Ilxân*-dinasztia uralma alatt álló Perzsiával is.⁶ A 13–14. század fordulóján az európai misszionáriusok tevékenységének köszönhetően készült el a *Codex Cumanicus*, mely iranisztikai szempontból kiemelkedő jelentőségű, ugyanis a perzsa nyelv első tudományos jellegű bemutatásának tekinthető.⁷ A következő évszázad útinaplói olasz térítő szerzetesek – Giovanni da Montecorvino (1247–1328), Riccoldo da Monte Croce (1243 k.–1320), Odorico da Pordenone (1286 k.–1331) – tollából származnak. A Perzsiáról és annak kultúrájáról való ismeretek birtokában tehát ekkor még csak egy nagyon szűk értelmiségi, elsősorban egyházi értelmiségi kör volt.

A 15. század során az oszmán terjeszkedés meggátolása érdekében az európai uralkodók olyan közel-keleti államokkal keresték a diplomáciai kapcsolatot, melyekben szövetségeseikre lelhettek. Uzun Hasan perzsa uralkodó (861–882/1457–1478) az oszmán-törökökkel szemben a velenceiek szövetségese lett, melynek nem csak politikai haszna volt, hanem Európa Perzsiáról való ismeretei is bővültek a rendszeressé váló követjárások eredménye képen – Giosafat Barbaro (1413–1494), Ambrogio Contarini (1429–1499). Nem sokkal később már a korabeli Perzsia történelmét ismertető szakmunkák is születnek: Marin Sanudo il Giovane (1466–1536), Giovanni Maria Angiolello (1452–1524) és Michel Membré (1509–1595).⁸

A követjárásoknak köszönhetően a 16. század derekára már egyre több perzsa kézirat jutott el az olasz városállamokba, mely lehetőséget nyújtott a nyelv és a kultúra tudós

⁵ Az iranisztika tudományának történetéről: JEREMIÁS 1973; CASARI 2007; HACHARD–HOURCADE 2000; TREMBLAY–RASTEGAR 2005, FRAGNER 2001, SCHMITT 2001.

⁶ Ehhez az időszakhoz köthető az utazásairól világszerte ismertté vált olasz kereskedő, Marco Polo (1254–1324) úti beszámolója (*Il Milione*), melyet a Prológus szerint 1298-ban mondott tollba. Az európai olvasóközönség számára rengeteg új információval szolgáló, egyben Perzsia első részletes leírását tartalmazó könyv először 1477-ben jelent meg nyomtatásban, német nyelven.

⁷ A kódex több szerzős: olasz és német szerzetesek munkája. Két részből áll: az első egy latin–perzsa–kun szótár, melyet az olasz szerzetesek készítettek, a másik része pedig a német szerzeteseknek tulajdonítható, kun–német és kun–latin szólistát, grammatikai paradigmákat és a térítéshez szükséges vallási szövegek kun fordítását tartalmazza. A legrégebbi kézírata 1330-ból származik, ma a velencei Szent Márk Könyvtárban található (Cod. Mar. Lat. DXLIX). Bővebben lásd: MONCHI-ZADEH 1969, BODROGLIGETI 1971, MACKENZIE 1992.

⁸ A magyar követjárásokhoz lásd: TARDY 1971.

tanulmányozására. 1584-ben Giovanni Battista Raimondi (1536–1614) megalapította Rómában az első arab és perzsa szövegek kiadására is alkalmas nyomdát (*Stamperia orientale Medicea*). Testvére, Gerolamo vitte Kairóból Firenzébe azt a kódexet, mely többek között a *Šāhnâme* legrégebbi fennmaradt kéziratát is tartalmazza.⁹

17. század utazói már nagyszabású, információdús könyvekkel gazdagították Európát. Jean Chardin (1643–1713) *Voyages de monsieur le chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient* című, tíz kötetes munkája 1686 és 1711 között jelent meg Amszterdamban.¹⁰ A *Les Six Voyages de Jean-Baptiste Tavernier*¹¹ (1676) Tavernier Perzsián keresztül Indiába tett utazásainak leírása. Jean Thévenot (1633–1667) keleti útleírásai csak halála után jelentek meg, ugyanis Perzsia határánál elhunyt. A három kötetben kiadott munka második kötetében (*Suite du voyage de Levant*, 1674) olvasható perzsiai élményeinek és tapasztalatainak leírása. Több francia utazó is meglátogatta az ešfahâni kapucinus kolostor vezetőjét, Raphael du Mans-t (1613–1696), aki 1644-től haláláig töltötte be hivatalát. Remek nyelvtudással rendelkezett: tolmácsolt a Szafavida udvarnak. Fennmaradt levelezése és *L'Estat de la Perse en 1660* című munkája hű képet nyújt a 17. századi Perzsiáról. A francia Jean-François Pétis de la Croix (1653–1713) az arab nyelv tolmácsként szolgált a francia udvart, de más keleti nyelveket is ismert. 1692-től a párizsi *Collège Royal*-ban tanított arabot. Számos orientalisztikai, közöttük iranisztikai tárgyú publikációja jelent meg.

A magyar vonatkozás miatt meg kell említeni az *Iter Pesicum* című útleírást, mely a Zalánkeményi Kakas István (1558–1603)¹² vezette követség mellékterméke. Zalánkeményi, az első perzsiai magyar követ, az utazás közben megbetegedett és partot érven Perzsiába, Lahegânban meghalt. Végrendeletében a követség vezetését titkárára, Georg Tectanderre bízta, akinek köszönhető az 1609-ben megjelent útleírás is. Az eredetileg német nyelven írt munka a magyar-iráni kapcsolatok négyszáz éves fennállásának alkalmából, az Iráni Magyar Nagykövetség szorgalmazására 2009-ben

⁹ A 614/1217-re datált kézirat, melyre 1977-ben Angelo Piemontese bukkant, a teljes mű első felét tartalmazza, és jelenleg a firenzei *Biblioteca Nazionale Centrale* őrzi (Fondo Magliabechi, MS C1. III.24). 1988-ban a szöveget, kritikai jegyzetekkel ellátva Ğalâl Xâleqî Moŧlaq adta ki. Vö. CASARI 2007. (A Moŧlaq-féle *Šāhnâme*-kiadás az ELTE Iranisztikai Tanszékén hozzáférhető.)

¹⁰ A kötetben a perszopoliszi Dáriusz-feliratokat elsőként tette közzé Chardin. HACHARD–HOURCADE 2000.

¹¹ Tavernier (1605–1689) drágakő-kereskedő volt. Ő vásárolta meg 1653-ban, és hozta Európába a Hopegyémánt néven ismert drágakőritkaságot.

¹² Zalánkeményi életéről, és magáról a követségről lásd Veress Endre monográfiáját. VERESS 1905.

facsimile kiadásban, perzsa fordítással megjelent.¹³ További fontos német utazók még, akik útleírásaikkal gazdagították Európa Közel-Keletről való ismereteit: Heinrich von Poser (1599–1661), Adam Olearius (1600–1671), Johann Albrecht von Mandelslo (1616–1644) és Engelbert Kaempfer (1651–1716).¹⁴

A közel-keleti térség nyelveinek (arab, török, perzsa) ismerete már a 16. századtól diplomáciai okokból elengedhetetlen volt, így sorra alakultak Európában olyan tanintézmények, melyek célja a diplomaták jövőendő generációja, illetve jó nyelvtudással rendelkező tolmácsok (*dragoman*) képzése volt. 1551-ben, Velencében alakult az első ilyen iskola, a *Scuola dei giovani di lingua*,¹⁵ ennek mintájára alapította Párizsban Jean Baptiste Colbert az *École des Jeunes de Langues*-ot, 1669-ben, végül Bécsben 1674-ben kezdődött meg a tolmácsképzés a *Sprachknaben Institut*-ban, ahol Giovanni Battista Podestà a 'keleti nyelvek' professzora volt.¹⁶ A Habsburg Birodalom első hivatalos tolmácsát (*Hofdolmetscher*), François de Mesgnien Meninskit (1623–1698),¹⁷ aki több keleti nyelv kiváló ismerője volt, 1661-ben nevezték ki posztjára. Meninski 30 éves korában (1653) kísérte el a lengyel nagykövetet Konstantinápolyba, ahol kiválóan megtanult törökül és a lengyel portai követség tolmácsa lett. Az orientalisztika történetének mérföldköve az 1680-ban, Bécsben megjelent *Thesaurus Linguarum Orientalium* című, 4 kötetes arab-perzsa-török szótára, melynek népszerűségét és ismertségét bizonyítja, hogy a legtöbb 18. század végi és 19. század elejei perzsa irodalommal foglalkozó európai kiadványban is említik. Az *Onomasticon latin-turk-arabe-persan*, c. munkája 1687-ben jelent meg Bécsben.

Visszatérve a keleti nyelvek oktatására szakosodott tanintézményekre, meg kell említeni a Mária Terézia által 1754-ben alapított *Bécsi Keleti Akadémiát* (*Kaiserlich-königliche Akademie der Orientalischen Sprachen*, vagy *k.k. Orientalische Akademie*), mely a közép-európai térség legfontosabb orientalisztikai központja volt. Magyar

¹³ A kiadvány könyvészeti adatai: Georg TECTANDER von der Jabel, '*Iter Persicum*' (*Safar be Irân*) *Gozâreš-e sefâratî-ye 'Zalânkeményi Kakas István' be darbâr-e Šâh 'Abbâs-e avval*, transl. Moḥammad TAFAZZOLI, Ketâb Saray, Tehran, 1388 š./2009.

¹⁴ Életükről és hátra hagyott munkáikról lásd JEREMIÁS 1973. 14–19.

¹⁵ Az intézmény neve arra utal, hogy a diplomáciai követek oktatása egészen fiatal korban kezdődött meg.

¹⁶ Az intézmény hallgatóinak névsora 1677-ben megjelent könyvének (Lásd alább.) végén olvasható. Jeremiás Éva felhívja a figyelmet arra, hogy magyar nevek is szerepelnek a névsorban (*Hungarus Cremnicensis*, *Paulus Horváth*, *Hungarus Altenburgensis*). Vö. JEREMIÁS 1973. 78.

¹⁷ Irodalmi tevékenysége miatt fontos kiemelni a lengyel Samuel Otwinowskit (1575 k.–1650 k.), a lengyel udvar perzsa és török tolmácsát. 1610 és 1625 között fordította le Sa'di *Golestân*-ját lengyelre, mely az első közel-keleti nyelvből készült lengyel fordítás. Értékét az sem csorbitja, hogy feltételezhetően Otwinowski nem az eredetiből, hanem annak török fordításából dolgozott. Vö. GINTER-FROLOW 2012. [2].

kultúrtörténeti vonatkozásait Goldziher Ignác mutatta be az *Egyetemes Philologiai Közlöny* hasábjain.¹⁸

A 17. században több olyan jelentős perzsa szótár és nyelvészeti munka készült Európában, melyek még a 18. század végén és a 19. század első felében is kedvelt kézikönyvei voltak a perzsa nyelvvel és kultúrával foglalkozó tudósoknak és fordítóknak. E témáról részletesen értekezik Jeremiás Éva doktori disszertációjában,¹⁹ ezért itt csak felsorolom a korszak kiemelkedő munkáit:

- Ludovicus de Dieu, *Rudimenta linguae Persicae*, 1639.
- John Greaves, *Elementa linguae Persicae*, London, 1649.
- Ignazio di Gesù, *Grammatica linguae Persicae*, Rome, 1669.
- Giovanni Battista Podestà, *Dissertatio Academica, continens specimen triennalis profectus in linguis orientalibus, Arabica nempe, Persica et Turcica*, Bécs, 1677.
Tractatus varii de linguis orientalibus, praecipue Arabica, Persica et Turcica, Bécs, 1669.
Cursus Grammaticalis Linguarum Orientalium. scilicet Arabicae, Persicae et Turcicae, I–III, Bécs, 1692, 1686, 1703. (E három kötetes nyelvészeti munka a kor kiemelkedő teljesítménye.)²⁰
- François de Mesgnien Meninski, *Thesaurus linguarum Orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae ...*, I–IV, Bécs, 1680–1687.
- Joseph Lambrosse, *Gazophylacium linguae Persarum, triplici linguarum clavi Italicae, Gallicae*, Amsterdam, 1684.
- Barthélémy d’Herbelot de Molainville, *Bibliothèque Orientale, ou dictionnaire universel contenant tout ce qui regarde la connoissance des peuples de l’Orient, Maestricht*, 1776. (1697-ben Antoine Galland fejezte be a d’Herbelot által hátrahagyott kéziratot, mely végül csak nyolcvan évvel később jelent meg nyomtatásban.) A 19. század végéig ez a legjelentősebb és leggyakrabban használt orientalisztikai munka Európában.²¹

E szakmunkákból a perzsa nyelv, kultúra és irodalom iránt érdeklődők már jól tudtak tájékozódni. A figyelem tehát egyre inkább a perzsa irodalom felé fordult, melynek

¹⁸ Lásd: GOLDZIHÉ 1880. és GOLDZIHÉ 1883. Lásd továbbá: GORECZKY 2008.

¹⁹ Lásd: JEREMIÁS 1973. 21–80.

²⁰ Ez utóbbi második kötete foglalkozik a perzsa nyelv grammatikájával (Bécs, 1691). Podestà latin nyelvű perzsa grammatikájáról és annak jelentőségéről lásd: JEREMIÁS 1973; JEREMIÁS 1995; JEREMIÁS 1996.

²¹ Vö. „This remained a basic work of reference for orientalists to the end of the nineteenth century.” HACHARD–HOURCADE 2000.

eredményeképpen jelentek meg sorra a klasszikus perzsa költők 18. század végi európai fordításai. Természetesen ehhez szükség volt kéziratokra is, melyek szisztematikus gyűjtése a 17–18. században kezdődött meg:

John Greaves (1602–1652), brit geometria professzor, nyelvészeti munkája elkészítéséhez hozott magával jelentős mennyiségű kéziratot, 1637-es keleti utazásából.²² Gyűjteményét 1678-ban vásárolta meg örököseitől az oxfordi *Bodleian Library*. Edward Pococke (1604–1691) több mint 400 keleti (héber, arab, perzsa török) kézirattal gazdagította Britanniát, de nem szabad megfeledkezni Thomas Hyde (1636–1703) és az Ouseley testvérek által gyűjtött kéziratokról sem. Sir William (1769–1842) és Sir Gore Ouseley (1770–1844) irodalmi érdeklődésüknek köszönhetően számos értékes, klasszikus perzsa szerzők munkáit tartalmazó kéziratot gyűjtött, melyek közül ki kell emelni egy az 1430-as években, Širâzban másolt illusztrált *Šāhnâme*-kéziratot.²³

Pietro Della Valle (1586–1652) szintén számos kézirattal gazdagította Európát, melyeket ma a *Vatikáni Könyvtár* Kézirattárában őriznek. A gyűjtemény klasszikus perzsa költők – Neẓâmi Gangāvi, Saʿdi és Hāfeẓ – munkáit is tartalmazza.²⁴ Luigi Fernando Marsili (v. Marsigli) (1658–1730) olasz hadmérnök és térképész részt vett az oszmán elleni háborúban. Buda visszafoglalásakor (1686) a kigyulladt budai mecsetiskolából „megmentett” néhány perzsa kéziratot, melyek a bolognai *Bibliotheca Universitariába* kerültek. Angelo Michele Piemontese kézirat-katalógusa listázza a Magyarországról ily módon Itáliába került kéziratokat, melyek között sok szépirodalmi munka is található: No. 17–28. tételei mind Saʿdi-kéziratok, melynek túlnyomó többsége *Golestân*, vagy annak kommentárja (No. 19–26 és 28), tehát Saʿdi munkái már a 17. századi Magyarországon is – bár korlátozottan – hozzáférhetőek voltak.²⁵

A lengyel Czatoryski- és Zamoyski- gyűjtemény sem maradhat említetlenül. Adam Kazimiers Czatoryski (1734–1823) az arab, perzsa, török nyelv és kultúra lelkes kutatója volt, és ismeretei elmélyítése érdekében igyekezett minél több keleti kéziratot beszerezni.²⁶ Czatoryski a korabeli európai szellemi élet meghatározó alakja volt, aki kora több kiemelkedő iranisztikai érdeklődésű értelmiségivel levelezésben állt: Gróf Reviczky Károllyal, Sir William Jones-szal és Joseph von Hammer-Purgstallal.

²² Jeremiás 1973. 31.

²³ A kézirat és a teljes Ouseley-gyűjtemény ma az oxfordi *Bodleian Library* tulajdonában van. Az említett kézirat jelzete: MS. Ouseley Add. 176. Vö. BODLEIANLIBR. 2012.

²⁴ ORSATTI 2007.

²⁵ Vö. PIEMONTESE 1989, 3.

²⁶ Már szüleit is rabul ejtette a perzsa kultúra, elsősorban a művészetek szépsége. A család 1731-től az iranisztikai vonatkozású tárgyi és szellemi kincs legjelentősebb lengyelországi gyűjtője. Vö. GINTER-FROŁOW 2012. [3].

Sajnálatos módon a nemzetközi tudományosság számára még nem készült e kultúrtörténeti és iranisztikai szempontból kiemelkedő személyt bemutató monográfia.²⁷

Stanisław Kostka Zamoyski (1775–1856) – az előbbi veje – szintén gyűjtött kéziratokat, melyek közül jelen dolgozat szempontjából fontos kiemelni egy 1552-es illusztrált *Hâfez-divânt*.²⁸

E tömör tudománytörténeti fejtegetés szükséges volt ahhoz, hogy lássuk, a 18. század végére – 19. század elejére lettek adottak a körülmények arra, hogy Európában behatóbban kezdjenek foglalkozni a perzsa irodalommal. Eddigre már nagy mennyiségben álltak rendelkezésre kéziratok. Sok esetben egy szerzőhöz több kézirati variáns is elérhető volt Európában, így a perzsa szövegek közreadásakor – a kéziratok összevetésével – szövegkritikai megfontolások is szerepet játszhattak, ahogy történt ez Reviczky könyve esetében, melynek ismertetésére külön fejezetben kerül sor. A 18. században már jelentős grammatikai- és szótárirodalom volt a perzsa irodalmat kedvelő és fordítási ambíciókkal bíró lelkes amatőrök, és úttörő iranisták számára hozzáférhető. E korszak keleti irodalmak iránt feltámadt érdeklődésére igen szemléletesen mutat rá Johann Gottfried Eichhorn (1753–1827), göttingeni orientalista professzor munkássága, aki 1777-ben Lipcsében újra megjelenteti Jones latin nyelvű keleti költészetet ismertető könyvét. Szintén 1777-től adja ki a *Repertorium für biblische und morgenländische Litteratur* c. folyóiratot, mely az első orientalisztikai szakfolyóiratnak tekinthető. Végül a világirodalmat bemutató nagyszabású, befejezetlenül maradt könyvének (*Geschichte der Litteratur von ihrem Anfang bis auf die neuesten Zeiten*, 6 Bände, Göttingen 1805–1813) ötödik kötete a keleti nyelvekkel foglalkozik. Jeremiás Éva rámutat arra, hogy ez, az 1807-ben megjelent kötet milyen elmélyült keleti nyelvi ismeretekre és tájékozottságra vall.²⁹

²⁷ A vonatkozó lengyel szakirodalmat lásd Ginter-Frołow tanulmányának bibliográfiájában. GINTER-FROŁOW 2012. [13–16].

²⁸ Bővebben lásd: GINTER-FROŁOW 2012. [6–7].

²⁹ „Az előszóban (Vorrede VI–X) Eichhorn világosan vázolja tervét: Európa irodalmainak áttekintése után, most Ázsia nyelveivel („über Sprachen Asiens” Vorrede, V) fog részletesen foglalkozni. Hatalmas kézikönyve összefoglalja a világ keleti nyelveivel foglalkozó, a korában már ismert forrásokat, elsősorban J. C. Adelung (1732–1816) és J. S. Vater (1771–1826), valamint L. Hervás y Panduro (1735–1809), illetve P. S. Pallas (1741–1811) művei alapján, kiegészítve azokat a megelőző mintegy három évszázadban keletkezett művek bibliográfiai adataival. Ezek a források, melyeknek jelentősége Bopp munkája után „régiségük okán” eltűnni látszott, hatalmas adathalmazt tártak a világ elé a keleti nyelvekről. Eichhorn azonban a keleti nyelvekről nemcsak összegyűjtötte az adatokat, hanem – kissé anakronisztikus kifejezéssel – az osztályozásukat a kor „általános nyelvészeti” elvei szerint, a nyelvhasználat és genetikus nyelvtörténet, a nyelvrokonságot meghatározó egyre pontosabb kritériumainak mentén igyekezett megoldani, előrevetítve a protonyelvi rekonstrukciós eljárásokat.” JEREMIÁS 2010/a, 9–10.

Jelen dolgozat célja a perzsa irodalom európai fogadtatásának ismertetése az egyik legkiemelkedőbb klasszikus auktor – Hâfez – verseit tartalmazó európai fordításkötetek bemutatásával. A klasszikus perzsa irodalmi triász – Ferdowsi, Sa[°]di és Hâfez – költői munkáit egyaránt a 18–19. században ismerte meg szélesebb körben Európa,³⁰ és kezdte el lefordítani. Választásom azért esett a 14. századi *ġazalköltő*re, mert európai recepciója jelentős magyar kultúrtörténeti vonatkozásokkal bír. Az első európai Hâfez-fordító a magyar gróf Reviczky Károly volt, akinek jelentősége és érdemei méltánytalanul háttérbe szorultak. Jelen tanulmány egyik fő célja rámutatni iranisztikai és kultúrtörténeti szerepének fontosságára. Az első magyar nyelvű Hâfez-fordításkötet – Fábrián Gábor munkája – is elsősorban Reviczky latin nyelvű kiadása alapján készült. Végül a harmadik fontos kapcsolódási pont Csokonai *A' Háfiz sírhalma* c. verse, mely egy nagyon korai, ha nem a legkorábbi európai, Hâfez költészete által ihletett vers. A nyugati és a keleti szakirodalomban egyaránt Goethe *West-östlicher Divan*-ját (Stuttgart, 1819) – mely Hammer-Purgstall 1812–1813-ban két kötetben megjelent *divân*-fordítása felhasználásával készült – tartják az első európai Hâfezi ihletésű szépirodalmi munkának, holott közel 20 évvel korábban írta meg a perzsa költőt ünneplő versét Csokonai. Elképzelhető, hogy más, kevésbé általánosan ismert európai nyelven is készült 1819 előtt hasonló, Hâfez-hatásról tanúskodó, szépirodalmi alkotás, azonban ezt pillanatnyilag sem állítani, sem cáfolni nem tudom. Arra azonban jelen dolgozat mindenképpen szeretné felhívni a figyelmet, hogy a magyar kultúr- és irodalomtörténeti szakmunkákban bátran kijelenthető, sőt hangsúlyozandó, hogy Csokonai verse a magyar Hâfez-recepció első magyar nyelvű terméke.

Az európai Hâfez-recepció bemutatására az első latin, angol, francia és magyar nyelvű fordításokat vettem számba. A vizsgált korpusz a következő:

- Bárá REVICZKY Károly, *Specimen Poeseos Persicae*..., Bécs, 1771.
- John RICHARDSON, *A Specimen of Persian Poetry*..., London, 1802² (1774).
- Sir William JONES, *Histoire de Nader Chah*, London, 1770; *A Grammar of the Persian Language*, London, 1771; *Poems*..., Oxford, 1772; *Poeseos Asiaticae*..., London, 1774.
- John NOTT, *Select Odes from the Persian Poet Hafez*, London, 1787.
- John Haddon HINDLEY, *Persian Lyrics from the Diwan-i-Hafiz*, Manchester, 1800.

³⁰ Bár Sa[°]di *Golestân*-jának latin-perzsa bilingvis kiadása korábban, 1651-ben megjelent Amszterdamban. A fordítást Georgius Gentius (Georg von Gent, 1618–1687) készítette. A korai európai Sa[°]di-fordításokról lásd: SZÖRÉNYI 1972. 626.

- Samuel ROUSSEAU (ed.), *The Flowers of Persian Poetry*, London, 1805.
- FÁBIÁN Gábor, *Hafiz Persa Költő' Divánjából Gházelák 's Töredékek*, Pest, 1824.³¹

E korai Hâfez-fordítások által képet kaphatunk az Európában kialakult kánonról, mely – mint azt az appendix-kötet jól illusztrálja – sokban eltér a napjainkban ismert és elfogadott Hâfez-kánonról.

³¹ A teljes cíMLEÍRÁSOKAT lásd a bibliográfiában.

II. Hâfez

Xâge Šams-od-Din Moḥammad Hâfez-e Širâzi a klasszikus perzsa irodalom egyik legkiemelkedőbb alakja.³² Életéről kevés biztos adattal rendelkezünk: leginkább a verseiből kiolvasható utalások és a későbbi, inkább anekdotákon, mint igazolható tényeken alapuló életrajzokból (*tazkare*) tudjuk vázolni életének főbb eseményeit, melyek közül a leggyakrabban kettőre szoktak hivatkozni a szakirodalomban: Amir Dowlatšâh ibn Alâ'-od-Dowle Baxtišâh Ġâzi Samarqandi 892/1487-ben összeállított életrajzgyűjteményére,³³ és Mollâ °Abd-on-Nabi Faxr-oz-Zamâni Qazvini 1028/1619-ben készült, *Tazkare-ye meyxâne* című munkája.³⁴ Az egyik legfontosabb rendelkezésre álló forrásunk a Moḥammad Golandâmnak tulajdonított Hâfez *divânjához* írott bevezető,³⁵ mely a Ġani–Qazvini-féle Hâfez-kiadás elején is olvasható.³⁶ Šams-od-Din Moḥammad Golandâm Hâfez kortársa és barátja volt. Az irodalomtörténetbe azzal írta be nevét, hogy Hâfez fennmaradt verseinek összegyűjtését, kötetbe rendezését és előszóval való ellátását hagyományosan neki tulajdonítjuk.³⁷ Az adatok hiányában, Hâfez élete egyes mozzanatainak rekonstruálásához napjainkban is erőteljesen támaszkodik a szakirodalom a versekből kiolvasható eseményekre.³⁸ Azonban ez az eljárás, az így szerzett adatok valóságtartalma éppannyira megkérdőjelezhető, mint a Golandâm-féle előszó vagy a *tazkarék* anekdotikus történetei.

A širâzi Hâfez születési évét tekintve vannak bizonytalanságok: Qâsem Ġani a 717/1317-es év mellett érvel, az *Encyclopaedia Iranica* „Hafez” szócikke a 715/1315-ös

³² Hâfez életéről és munkásságáról a legfontosabb szakirodalom: BROWNE 1969, ARBERRY 1970. 1–34, KHORRAMSHAHI 2003/a, RYPKA 1968, ŠAFÂ 1994/b, WICKENS 1998; HILLMANN 1976, CORREALE 2003, DE BRUIJN 2003, KHORRAMSHAHI 2003/b, LEWIS 2003/a, LEWIS 2003/b, Magyar nyelven a következő ismertetőik állnak rendelkezésre: JEREMIÁS 1975/b, KÉPES 1960. 65–80, SIMON 2002. 314–319.

³³ Az életrajzgyűjtemény (*Tazkarat-oš-šo°arâ*) egy modern kiadásában a kiadó előszava szerint négy évvel később, 896/1491-ben fejezte be ezt a munkáját Dowlatšâh. Vö. DOWLATŠÂH 1987. (↵). A Hâfezre vonatkozó részt lásd: DOWLATŠÂH 1987. 227–231.

³⁴ Vö. MA°ÂNÎ 1984. 264–266 és 377–380.

³⁵ Lásd: RASTEGÂR 2009.

³⁶ Lásd: ĠANI–QAZVINI 2008. 51–64.

³⁷ A sokat hivatkozott, egyben a legtöbb Hâfez-kéziratban szereplő előszó nem tartalmaz szerzői nevet, így sem az 1003/1595-ös Sudi-féle török kommentár, sem a fent említett Dowlatšâh-féle *tazkare* nem említi Golandâmot név szerint: a *divân* összeállítását kortárs barátoknak tulajdonítják, bárki nevének kiemelése nélkül. Golandâm szerepének túlértékeléséről lásd: RASTEGÂR 2009.

³⁸ Vö. „Though not a new technique, it has recently become fashionable to analyse the poems themselves for new biographical evidence or for some bearing on the material already to hand. The latest, and the most comprehensive and ingenious work of this kind, has been done by Kâsim Ġhanî and by R. Lescot; but the net result so far is somewhat disproportionate to the formidable effort involved.” WICKENS 1998. 55.

évet valószínűsíti,³⁹ a legáltalánosabban elfogadott születési dátum a 726/1325-26-os,⁴⁰ azonban legpontosabban – bizonytalanságát kifejezve – Mo'in fogalmaz, amikor azt írja, Hâfez a *hidzsra* szerinti 8. század elején (14. század eleje) született.⁴¹ Halálával kapcsolatban már nagyobb a konszenzus: 791/1389-ben vagy 792/1390-ben halt meg Širâzban. A legrégebbi ismert forrás szerint (Golandâm) az utóbbi évszám a helyes, azonban számos más forrásban a 791/1389-es halálozási év szerepel. Meggyőző érv lehet ez utóbbi mellett a Hâfez síremlékén olvasható egyik vers, melyben az arab betűk számértékének segítségével kiszámítható a halálozási év (791). Nyersfordításban a vers második *beytje* így hangzik: 'Mivel a Mošallâ porában épített lakhelyet, dátumát a *Mošallâ porából* keresd!' Ha a kiemelt birtokos szerkezet betűinek számértékét összeadjuk, a 791-es eredményt kapjuk.⁴²

A *taẓkarék* szerint Hâfez családja apai ágon Ešfahân városából települt át Širâzba, míg anyja Gâzerunból származott. Hâfez apja, Bahâ-od-Din Moḥammad⁴³ korán elhunyt. Hâfez, édesanyjával és testvéreivel szegénységben élt, így még gyermekkorában egy pékségben kellett dolgoznia. Később megkezdte iskolai tanulmányait, mely gyökeresen megváltoztatta életét, ugyanis a korabeli Širâz szellemi élete, az irodalom és a vallás tanulmányozása lelkesítették. Tanára, Qavâm-od-Din, a Korán tanulmányozására buzdította, melyben elmélyült ismereteit bizonyítja a *taxalloşaként* használt Hâfez név, melynek jelentése őrző. A muszlim világban azoknak az embereknek a megkülönböztető neve ez, akik kívülről tudják a Koránt.⁴⁴ A világirodalomban Hâfezként ismert költőnek két gyakran használatos epitheton ornansa van: *lesân-ol-*

³⁹ Vö. KHORRAMSHAHI 2003/a. 466, MEISAMI 2003.

⁴⁰ Vö. RYPKA 1956. 264, JEREMIÁS 1975/b. 131, WICKENS 1998. 55. A mai napig legteljesebb perzsa nyelvű irodalomtörténeti lexikon is a 726/1325-26-os születési évet tartja a legvalószínűbbnek. Vö. ŞAFÂ 1994/b. 1066. Megjegyzem, a XX. századi Európában Hâfez költészetének népszerűsítésében fontos szerepet játszó Arberry egy újabb évre, 720/1320-ra datálja a *ġazalköltő* születését. Vö. ARBERRY 1970. 2. A *Hâfiż. Fifty Poems* c. kötet jelentőségét igazolja, hogy az 1947-es első megjelenése óta kilenc további kiadást élt meg napjainkig. (1953, 1962, 1970, 1974, 1977, 1993, 2004, 2006, 2008.)

⁴¹ Vö. MO'IN 1996. 450. Hasonlóképpen fogalmaz Şafâ irodalomtörténete: „Velâdat-e Hâfez dar avâyel-e qarn-e haštom-e heġri, ḥodud-e sâl-e 727 heġri dar Širâz ettefâq oftâd.” ŞAFÂ 1994/b. 1066.

⁴² Vö. „As a matter of fact he died in 791/1389, or possibly the following year. The former date is given by the chronogram on his tombstone, so ingeniously paraphrased by Herman Bicknell as follows:

چراغ اهل معنى خواجه حافظ، که شمعی بود از نور تجلی،
چو در خاک مصلى ساخت منزل، بجو تاریخش از خاک مصلى،

«On spiritual man the lamp of Hâfiż gleamed; / Mid rays from Glory's Light his brilliant taper beamed; // Mušallâ was his home: a mournful date to gain. / Thrice take thou form MOSALLA'S EARTH ITS RICHEST GRAIN.» The sum of the letters composing the words مصلى خاک is 791.” BROWNE 1969. 282–283. Megjegyzem, annak ellenére, hogy Şafâ is idézi a fenti verset, az egy évvel későbbi halálozási dátumot tartja valószínűbbnek. ŞAFÂ 1994/b. 1070–1071.

⁴³ Létezik olyan forrás is, mely szerint apja neve Kamâl-od-Din volt, és Tuyserkânból származott. Vö. KHORRAMSHAHI 2003/a. 466.

⁴⁴ Vö. ŞAFÂ 1994/b. 1066–1067.

gayb 'a rejtett [dolgok] nyelve [t.i. tolmácsolója]',⁴⁵ *tarğomân-ol-asrâr* 'a titkok tolmácsolója'.

Fârs tartomány és Širâz életének igen viharos időszaka volt ez. Bár a várost és környékét megkímélte a mongol invázió, dinasztikus harcok, és a hatalmi rivalizálások tarkították a politikai életet; azonban fontos megjegyezni, hogy a kedvezőtlen körülmények ellenére e korszakot egyben a širâzi kulturális élet virágzása is jellemezte.⁴⁶ Hâfez verseiben a korabeli helyi uralkodókról – Šeyx Abu-Eshâq Inġu (megh. 758/1357), Mobârez-od-Din Moġammad (megh. 765/1364), Šâh Šoġâ^c (megh. 786/1384), Šâh Maṣṣur (megh. 795/1392) – megemlékezik.⁴⁷

Šeyx Abu-Eshâq Inġu maga is írt verseket, művészetpártoló tevékenysége felvirágoztatta a korabeli Širâz szellemi és kulturális életet, azonban kevésbé bizonyult erőskezű uralkodónak: 753/1352-53-ban a mozaferidák betörési kísérletei végül sikerrel jártak, és átvették Fârs tartomány vezetését.⁴⁸ Browne idéz egy Hâfez-*beytet*, melyben az utolsó *inġuida* király uralkodásának tömör jellemezése olvasható:

راستی خاتم فیروزه بو اسحاقی، خوش درخشید ولی دولت مستعجل بود،⁴⁹

Az Abu-Eshâqot legyőző mozaferida Mobârez-od-Din Moġammad Fârs tartomány feletti uralma (754–759/1353–1357) nagyban különbözött a művészeteket és az élvezeteket kedvelő *inġuida* király időszakától. A szigorú vallásos erkölcsök betartását megkövetelő Mobârez-od-Din nevéhez köthető a širâzi kocsmák bezárása, valamint a bazárok és a nép erkölcsire vigyázó felügyelő – a *moġtaseb* – szerepének hangsúlyozása. Roemer kiemeli, hogy ezeknek, a költészet virágzásának látszólag nem kedvező intézkedéseknek köszönhető a korabeli költői nyelv finomodása, ugyanis a metaforák és az ironia gyakori használata elengedhetetlenné vált.⁵⁰ Bár a szépirodalmat

⁴⁵ Néhány korai forrásban a kifejezés magára a *divânra* vonatkozik, nem a költőre. Vö. KHORRAMSHAHI 2003/a. 466.

⁴⁶ Vö. „However bleak the record of political and social conditions under the Injuids and the Muzaffarids, the cultural achievements of the period were impressive. [...] We have already indicated that this is one of the most brilliantly productive periods in Persian literature.” ROEMER 1986/a. 16.

⁴⁷ Az Abu-Eshâqot megelőző *inġuida* uralkodó is felvehető erre a listára, ugyanis Ġani Hâfez egy korai *qeḥḥâja* címzettjének Amir Ġalâl-od-Din Maṣṣudšâhot (megh. 743/1343) tartja. Vö. KHORRAMSHAHI 2003/a. 466.

⁴⁸ A trónfosztott uralkodó Ešfahânba menekült, ahol átmeneti sikerek után kapitulálni kényszerült, végül 758/1357-ben a mozaferida Mobârez-od-Din Moġammad elkapta és kivégeztette őt, véget vetvén ezzel az *inġuida* dinasztia uralkodásának. Vö. ROEMER 1986/a. 13.

⁴⁹ *Râsti xâtem-e firuze-ye Bu Eshâqi / xoš deraxšid, vali dowlât-e mostaġga bud.* ' Igaz, hogy az Abu Eshâq-i türköz gyűrű / szépen csillogott, de gyorsan [lehanyatlott] állam volt.' (207.)

⁵⁰ Vö. „That this situation did not, however, erect insuperable obstacles for the poetic muse, but even added a certain stimulus to its life – by obliging poets to be discreet and operate with metaphors and ironic allusions – can be read between the lines in a number of passages in Hâfiz's *Dīvân*.” ROEMER 1986/a. 13. Megjegyzem a kocsmák bezárásának kellemetlen élményéről Hâfez több versében is megemlékezik, melyek közül két részletet idéz Browne. Lásd: BROWNE 1969. 277–278.

nem támogatta Mobârez-od-Din, a korabeli širâzi szellemi élet gazdagodását a teológiai és vallásjogi kérdésekkel foglalkozó tudósok patronálásával segítette elő.⁵¹ Rövid uralmának fia, Šâh Šoġâ° vetett véget, aki megvakíttatta és bebörtönöztette zsarnokoskodó apját, így, bár Šâh Šoġâ° uralkodását (759–786/1358–1384) a fivéreivel és a szomszédos királyságokkal való szüntelen hadakozás jellemezte, Širâzba visszatért a szabadság szelleme, melyet Hâfez verseiben örömmel örökített meg. Browne több *ġazal*részlettel szemlélteti, hogyan üdvözölte a Šâh Šoġâ°-i boldog korszakot Hâfez.⁵² Egy *beyt*et érdemes idézni, mely tömören összegzi a tudományok és a szellemi élet felvirágoztatásában betöltött szerepét:

جامع علم و عمل جان جهان شاه شجاع،⁵³

Annak ellenére, hogy Hâfez több versében is dicsőíti az őt patronáló Šâh Šoġâ°-t,⁵⁴ kapcsolatuk nem volt feszültségektől mentes, melynek oka az lehetett, hogy Hâfez egy versében komoly kritikával illette az uralkodó kedvenc költőjét, a kermâni °Emâd Faqihot.⁵⁵ Később, mivel Šâh Šoġâ° nem bizonyult olyan jó költőnek, mint Hâfez, viszonyukat tovább rontotta a szakmai féltékenység. Egy legenda szerint a mozaŋfarida uralkodó Hâfez szemére vetette, hogy verseinek tematikája nem egységes: egyazon versen belül van misztikusan és szó szerint értelmezendő rész is.⁵⁶ Šâh Šoġâ° kritikájára Hâfez azt válaszolta, hogy annak ellenére, hogy ez igaz, verseit mindenki ismeri és szavalja, szemben más költőkkel, akiknek hírneve soha nem fogja elhagyni Širâz határait.⁵⁷ A *divân* tanúsága szerint kapcsolatuk úgy elmérgesedett, hogy Hâfez egy időre kegyvesztetté is vált az udvarban.⁵⁸ Šâh Šoġâ° fiát, Zayn-ol-°Âbedint jelölte ki a trónra, akinek rövid uralkodását Timúr támadásai és trónviszályok tarkították, mígnem unokatestvére, Šâh Maŋsur elfoglalta Širâzt, Zayn-ol-°Âbedint pedig megvakította és bebörtönöztette (789/1387). Šâh Maŋsur többször kísérletet tett arra, hogy a

⁵¹ Vö. ROEMER 1986/b. 63.

⁵² BROWNE 1969. 279–280.

⁵³ *Ġâme°-e °elm o °amal ġân-e ġahân Šâh Šoġâ°*. 'A tudomány [ti. elmélet] és a tett [ti. gyakorlat] egyesítője, a világ lelke, Šâh Šoġâ°.' (293.)

⁵⁴ Dicsőítő *qašidât* is írt Šâh Šoġâ°-hoz: *Qašide dar madaġ-e Šâh Šoġâ°*. Lásd: ĠANI–QAZVINI 2008.71–74.

⁵⁵ BROWNE 1969. 280–281.

⁵⁶ Elsőként Šâh Šoġâ° vetette fel az egység hiányának problémáját Hâfez költészetében, mely téma napjainkban is a Hâfez-kuatás egyik központi területe. A témában kiemelkedő munka Hillmann monográfiája. HILLMANN 1976.

⁵⁷ A forrás megjelölése nélkül ismerteti Browne a legendát. Vö. BROWNE 1969. 281.

⁵⁸ Vö. While most of the *tadhkiras* agree that Hâfiz fell into disfavour for a time, the *divân* reveals that the truth was worse than the legend. Round about 770/1368-9 the clerical clique contrived to influence Shâh Shujâ° to such an extent that the poet was forbidden to enter the court. Hâfiz, spoiled as he was, complains in many of his *ġhazals* of the unkindness of Fate, pleads for mercy and mediation... [...] Although there were passing moments of reconciliation Hâfiz did not regain his former privileged status." RYPKA 1968. 264–265.

możaffaridák erőinek egyesítésével visszaverjék Timúr csapatait, azonban nem járt sikerrel: 795/1393-ban Timúr elfoglalta Širâzt, és egyúttal véget vetett a możaffarida dinasztia uralmának.⁵⁹

Ĥâfeż verseinek tanúsága szerint hírneve valóban messze Širâz határain kívülre eljutott: yazdi utazásáról (774–775/1372–1374) a 12. *ğazal* tanúskodik. A bagdadi Ilxânida uralkodó is szeretne volna meghívni udvarába Ĥâfeżt, aki, bár tervezte az utazást, végül soha nem járt Bagdadban.⁶⁰ Két indiai király is kérte Ĥâfeżt, hogy látogasson el udvarukba. A dekkáni Maĥmud Šâh Bahmani (780–799/1378–1397) még pénzt is küldött az utazásra, azonban Ĥâfeż Hormowz kikötőjénél tovább, ahol egy vihar eltántorította, nem jutott.⁶¹ A hagyomány szerint levelezésben állt a bengáli Solţân Ġiâş-od-Dinnel is.⁶² Annak ellenére, hogy Ĥâfeżt már a saját korában is több uralkodó támogatta, művészetének egyik legjellemzőbb vonása, hogy soha nem rendelte a költészetet anyagi vagy társadalmi érdekei alá, soha nem vált udvari költővé, aki kötelességből dicsőíti támogatóját.⁶³

Ĥâfeż magánéletéről is meglehetősen bizonytalan tudással rendelkezünk. Kedvesét, aki később felesége és gyermekei anyja lett, Šâx Nabâtnak hívták.⁶⁴ Verseiben megemlékezik fia(i) haláláról: egy alkalommal még a tragédia dátumát (764. rabi^c-al-avval 6./ 1362. december 24.) is megörökítette.⁶⁵ Mir Ġolâm ‘Ali Xân Âzâd irodalomtörténeti összefoglalójában (1176/1762-3) azt állítja, hogy Ĥâfeż egyik fia – Šâh No^cmân – Indiába utazott és ott is halt meg.⁶⁶

⁵⁹ ROEMER 1986/b. 61; SHAHBAZI 2004.

⁶⁰ Vö. „Sulţân Aĥmad ibn Uways-i-Jalâ’ir, the accomplished Īl-khaní ruler of Baghdád, himself a poet, musician, painter and artist, repeatedly strove to induce Ĥâfiz to visit his court, but as the poet himself sang:

نمی دهد اجازت مرا به سیر و سفر، نسیم بادِ مُصلی و آبِ رکناباد،

«The zephyr-breeze of Muşallâ and the stream of Ruknâbâd / Do not permit me to travel or wander afield.» BROWNE 1969. 284.

⁶¹ BROWNE 1969. 285–286; ŞAFÂ 1994/b. 1069–1070. A dekkáni uralkodó vezérének, Mir Feyż-ol-lâh Enġunek, a *Dami bâ gam be sar bordan...* kezdetű verset (151.) küldte el Ĥâfeż bocsánatkérés és magyarázatképpen.

⁶² BROWNE 1969. 286–287.

⁶³ Vö. „The difference between Ĥâfiz and most Persian panegyrists is, however, as Mawlawí Shiblî Nu’mânî well points out, that, unlike even such great poets as Anwarí, Zahír of Fâryâb and Salmân of Sáwa, he never employs mean and despicable methods to extort money, or has recourse to satire when panegyric fails.” BROWNE 1969. 291. A felsoroltakon kívül verseiben több širâzi nemes emberről tesz említést. Lásd: ŞAFÂ 1994/b. 1069; KHORRAMSHAHI 2003/a. 468.

⁶⁴ Browne az *Ān yâr k-az-u...* kezdetű *ğazal*-ban (216.) a költő felesége elvesztése miatti fájdalának kifejezését véli felfedezni. Lásd: BROWNE 1969. 288. Şafâ Šâx Nabât halálát 764/1363-ra teszi. ŞAFÂ 1994/b. 1071.

⁶⁵ BROWNE 1969. 288.

⁶⁶ BROWNE 1969. 289.

Hâfez költészetére nagy hatást gyakorolt a kortárs Xâğu (689–753/1290–1352).⁶⁷ A kermâni költő sokat utazott, élete utolsó éveit pedig Širâzban töltötte, ahol a fiatal Hâfeznek volt szerencséje személyesen megismerkedni vele és költészetével. Az elismert misztikus költő Hâfezre gyakorolt hatását Šafâ részletesen bemutatja.⁶⁸ A perzsa *ġazal* nagymesterének verseire olyan költők munkái hatottak még, mint az Európában Rumi néven ismert Mowlânâ (604–672/1207–1273); a szintén širâzi költőóriás, Sa^cdi (580–691/1184–1291); a perzsa költők „tanítómesterének” (*ostâd-e šâ^cerân*) nevezett Rudaki (244–329/859–941);⁶⁹ Salmân Sâvaġi (709–778/1310–1377); Kamâl-od-Din Ešfahâni (568–635/1172–3–1237) és Nezâri Qohestâni (645–720/1248–1321).⁷⁰ Jóval hosszabb lenne azoknak a költőknek a listája, akik művészetére Hâfez hatott, ugyanis a 8/14. század utáni perzsa irodalom alakulását Hâfez költészete alapjaiban határozta meg.⁷¹

⁶⁷ Teljes neve: Kamâl-od-Din Abu’-l-^cAġâ’ Maġmud-od-Din ^cAli b. Maġmud.

⁶⁸ Lásd: ŠAFÂ 1994/b. 1073–1075.

⁶⁹ Rudakiról egyik *ġazal*jában nem csak megemlékezik Hâfez, hanem intertextusként be is építi versébe a következő híres Rudaki sort: „*Xiz tâ xâġer be-d-ân tork-e samarqandi dahim / k-az nasimaš «bu-ye ju-ye Mowliân âyad hami»*.” ’Állj fel, amíg arról a samarqandi törökről [ti. Rudaki] megemlékezem, / mivel annak [ti. Samarqand] szellőjéből „folyamatosan árad a Mowliân folyó illata”.

⁷⁰ Részletesen lásd: ŠAFÂ 1994/b. 1075–1078.

⁷¹ Vö. „No other Persian poet has been the subject of so much analysis, commentary, and interpretation. Nor has any poet influenced the course of post fourteenth century Persian lyrics as much as he has.” YARSHATER 2003. 461;”[Hâfez] is one of the greatest poets of Persia with perhaps a more profound effect on Persian life and culture in general than any other, not excepting such great figures as Ferdowsi, Sa^cdi, and Rumi.” KHORRAMSHAHI 2003/a. 465.

A szövegkorpusz

A Hâfez-szövegkorpusz pontos körülhatárolása a mai napig megoldatlan. A több évszázados kéziratos szövegagyományozódás eredményezte azt, hogy számtalan szövegvariáns létezik, s a versek egy részéről a modern filológia eredményeinek köszönhetően bebizonyosodott, hogy nem autentikus Hâfez-versek. A klasszikus perzsa szövegek esetében gyakran szembesülünk ilyen jellegű filológiai problémával. Legutóbb Irâğ Afšâr írt egy tanulmányt e szövegek kiadásának nehézségeiről, melyben kifejti, hogy a sokáig kéziratos formában hagyományozódó szövegeket a másolók hol szándékosan, hol szándéktalanul torzították: saját nyelvhasználatuknak megfelelően módosították, félreolvasták, hibásan írták le, modernizálták, vagy éppen archaizálták. (Csak a legjelentősebbeket említve.) A legtöbb esetben nem áll rendelkezésre autográf kézirat, sőt általában az jellemző, hogy több évtizeddel az irodalmi alkotás megszületése utáni időből származik a ma ismert legrégebbi kézirat.⁷² Mint ismeretes, a hagyomány szerint a Hâfez-*divân*t a költő halála után Gollandâm állította össze és látta el bevezetővel. Elképzelhető, hogy 770/1368-9-ben Hâfez maga is összeállította *divân*ját, tehát létezik egy, a Gollandâm-félénél autentikusabb szövegváltozat, azonban egyelőre ez a teória nem igazolható, ugyanis a fennmaradt kéziratok nem vezethetők vissza erre a feltételezett archetípusra.⁷³ Bár autográf kézirat egyelőre nem került elő, köszönhetően annak, hogy tanulóéveiben Hâfez másolással kereste kenyerét, ismerjük kézírását: a taškenti Akadémiai Könyvtárban található kézirat Amir Xosrow (651–725/1253–1325) műveit tartalmazza (*Eskandar-nâme*, *Hašt behešt*, *Xosrow és Širin*). A dokumentum 756/1355-re van datálva, a másoló szignója: *Moḥammad b. Moḥammad b. Moḥammad-ol-molaqqab be Šams-ol-Hâfez-oš-širâzi*.⁷⁴

Matini szerint a Hâfez-*divân*nak a több mint ezer kéziratát ismerjük, és úgy becsüli, kétszer-háromszor ennyi lehet azon kéziratok száma, melyek ugyan fennmaradtak, de

⁷² AFŠÂR 2007. 275.

⁷³ Vö. „It is that in the year 770/1368-9 Hâfiz prepared a definitive edition of his poems. What truth there is in this tradition it is impossible now to decide; in any case we possess no manuscripts based upon this archetype; for all our transcriptions – they must surely run into many thousands scattered all over the world – probably go back ultimately to the edition put out after the poet’s death by his friend Muḥammad Gulandâm with a florid but singularly uninformative preface.” ARBERRY 1970. 9. Wickens a Hâfez által összeállított *divân*ról mint legendáról beszél. WICKENS 1998. 56. Megjegyzem, ha előkerülne egy olyan kézirat, mely a Hâfez által összeállított *divân* létezését minden kétséget kizáróan igazolná, valószínűleg – keletkezési idejéből kifolyólag – nem tartalmazná a teljes életművet. Vö. MEISAMI 2003. 476.

⁷⁴ ŠAFÂ 1994/b. 1065.

egyelőre ismeretlenek.⁷⁵ Az ismert kéziratok egy része olyan, több szerző műveiből összeállított antológia, mely Hāfez-verseket is tartalmaz. A teljesség igénye nélkül:

- *Akadémiai Könyvtár*, Došanbe, MS 545, 807/1404-5 (41 *ġazal* és két *moqaff'e*).
- *Köprülü Könyvtár*, Isztambul, MS 1589, 811/1408. (36 *ġazal*)
- *Aya Sofya Könyvtár*, Isztambul, MS 3945,  afar 813/1410. június.
- *Salar Jung Múzeum*, Hyderabad, MS Pers. poetry 36/2289, Mo arram 813/ 1410. május (47 *ġazal*).
- *British Múzeum*, London, add. 27.272, 813-14/1411-12 (154 *ġazal*).
- *Ma les Könyvtár*, Teherán, 817/1415 és 838/1434 között (43 *ġazal*)
- *Asaf ya Könyvtár*, Hyderabad (MS Axl q 508), Rabi -ol-avval 818/ 1415. november (357 *ġazal*  s 13 *qa a*).

A legrégebbi datált *div n*-kéziratot Borh n b.  i   Kermani másolta 803/1400-01-ben, jelenleg a ta kenti Orientalisztikai Intézet Biruni Könyvtárában található. (2001-ben   deq Sa   adi publikálta.) További fontos, a „teljes” *div nt* tartalmazó kéziratok:

- *Ravan Könyvtár*, Topkapi Saray, Isztambul, MS 142/497, 822/1419 (496 *ġazal*, 29 *qa e*, 2 *ma navi*, 42 *rob  i*, *qa id t* nem tartalmaz)⁷⁶
- *Ma les Könyvtár*, Teherán, 895/1489-90 (211 *ġazal*)⁷⁷

B r mind időben, mind térben H fez korától távolabbi keletkez s , de igen fontos kézirat a Sudi-féle kommentár, mely a korai európai kiadások és fordítások egyik legkedveltebb forrása volt.⁷⁸ A boszniai A mad Sudi (megh. 1000/1592-3 vagy 1006/1598) az Oszmán Birodalom irodalomtörténeti szempontból kiemelkedő tudása volt, ugyanis több klasszikus perzsa irodalmi munkát – Sa  di, H fez – fordított le törökre és látott el magy r z  jegyzetekkel.⁷⁹

Több mint 80 kéziratot ismerünk a 9/15. századból, melyek közül 35- t a század elején keletkezett, t h t H fez korához igen közeli kéziratként tartanak számon. A gazdag

⁷⁵ A kéziratokkal kapcsolatban az elsődleges általam felhasznált szakirodalom az *Encyclopaedia Iranica* „Manuscripts of Hafez.” c. szócikke,  gy a továbbiakban külön hivatkozás nélkül használom fel az említett forrásban közölt adatokat. MEISAMI 2003.

⁷⁶ A híres 15. századi kalligr fus,    far Tabrizi (B ysongori) készítette ezt a kéziratot, mely a  ani–Qazvini-féle szövegkiadás egyik alapforrása volt.

⁷⁷ További fontos k ziratokr l lásd:  ANI–QAZVINI 2008. 14–15.

⁷⁸ Csak a legfontosabbakat említve, Reviczky  s Brockhaus is ismerte és használta a Sudi-féle H fez-kommentárt. (A kultúrtörténeti szempontból fontos kommentár az ELTE Iranisztikai Tanszékén perzsa fordításban hozzáférhető. SUDI 1999.) További fontos oszmán kori török nyelvű kommentár Soruri (megh. 969/ 1562)  s  em i (megh. 1000 k. /1592k.) munkái. Soruri (897–965/1491–1557-8) H fez versei mellett több klasszikus perzsa költő művéhez  rt kommentárt: Sa  di *Bust nj hoz*,  s *Golest nj hoz*, valamint Mowl n  *Ma navij hoz*. V . AMBROS 1997. 932.  em i a 10/16. században  lt.     r és H fez műveit látta el értelmező magy r zatokkal. Az utóbbi Sudi erősen kritizálja saját H fez-kommentárjában. V . DE BRUIJN 1996. 428.

⁷⁹ Lásd BURRILL 1997.

szöveganyag ellenére a rengeteg változat és a széles földrajzi megoszlás következtében az életmű szigorú körülhatárolása komoly problémákat okoz: a korai kéziratok egy másfajta szövegkezelési módot látszanak tükrözni, mint, ami az ókori görög és latin vagy akár az középkori latin nyelvű irodalom esetében jellemző. Már az egészen korai kéziratok is olyan szövegeltéréseket mutatnak, melyek nem csak megnehezítik, hanem szinte kivitelezhetetlenné teszik a kanonikus szövegváltozat és -korpusz rögzítését.⁸⁰ Mahdavi megjegyzi, hogy a problémát tovább nehezíti, hogy a másolók célja sok esetben nem a teljes életmű, hanem egy szubjektív válogatás bemutatása volt.⁸¹ A Timurida-korban (771-911/1370–1506-7) virágzó könyvművességnek⁸² köszönhetően igen sok Hâfez korához közeli kézirat készült és maradt fent, azonban, mivel ezek a szövegek igen heterogének, Hoseyn Bâýqarâ (842–911/1438–1506) timurida uralkodó elrendelte a Hâfez-*divân* tudós felülvizsgálását: több mint 500 kéziratot gyűjtetett össze, és kinevezett egy társaságot a *Lesân-ol-ğayb* címen híressé vált kötet összeállításra. A kötet kalligráfusa, ʿAbd-ol-lâh Morvârid, azt írja az előszóban, hogy a másolók pontatlanságának és figyelmetlenségének következtében egyre hibásabbak lettek a kéziratok, ezért volt szükség a szövegkorpusz ilyen jellegű revizionálására.⁸³ Golčín megjegyzi, hogy valószínűleg ekkor kerülhettek tömegesen a *divân*ba nem autentikus Hâfez-versek.⁸⁴

Hâfez összegyűjtött versei tehát hosszas kéziratoshagyomány után, csak a 18. század végén, Richard Johnson szorgalmazására kerültek sajtó alá. A kötetet 12 kézirat egybevetésével Abu Tâleb Xân Landani (1166–1220/1753–1805-06) szerkesztette, s 1791-ben, Kalkuttában, 1200 példányban jelent meg. Az első, Iránban nyomtatott litográf kiadás, csak majd’ egy emberöltővel később, 1254/1838-ban készült el.⁸⁵

Több olyan tudományos és kritikai jellegű kiadás született – elsősorban a 20. század közepétől –, melyek igyekeznek a különféle szövegváltozatok együtt olvashatóságát megteremteni, azonban ezek nem tekinthetőek szoros értelemben vett kritikai

⁸⁰ Vö. „Over 80 manuscripts from the 9th/15th century, at least 35 of which date from the first half of the century, have so far been identified. The varied nature and wide geographical distribution of these manuscripts gives some indication of the problems surrounding the establishment of a *textus receptus*. The traditional approach has been to search for manuscripts closest to the poet’s own time (see Neysâri Mâyel Haravi, pp. 202-9); but this approach, which is similar to that employed in editing Greek, Latin, and medieval European texts, assumes a “fairly uncontaminated textual tradition,” a situation that does not apply in the case of Hafez (cf. Flemming, p. 7).” MEISAMI 2003. 478.

⁸¹ MEISAMI 2003. 478.

⁸² SZÁNTÓ 2007. 319–321.

⁸³ Vö. MEISAMI 2003. 478.

⁸⁴ Vö. „It is evidently at this point that poems by other poets found their way into the . . . *divân*, and later caused trouble for scholars and researchers.” (Idézi Meisami.) MEISAMI 2003. 478.

⁸⁵ KHORRAMSHAHI 2003/b. 479.

kiadásnak, ugyanis általános gyakorlat, hogy több kéziratból hoznak létre egy standardizált szöveget. Tehát mai napig sem beszélhetünk szigorúan körülhatárolt Hâfez-kánonról. Két tudományos körökben általánosan elfogadott kiadás létezik pillanatnyilag: az 1941-es kiadású Qâsem Ġani és Moĥammad Qazvini szerzőpáros munkája,⁸⁶ illetve Parviz Nâtel Xânlari 1959-ben megjelent kiadása.⁸⁷ Jelen dolgozatban az előbbit, a Ġani–Qazvini-féle szövegkiadást használtam, melyet Arberry a legjobb modern kiadásnak tart.⁸⁸

Xorramšâhi utal arra, hogy Niknâm több mint 300 nyomtatott Hâfez-kiadást listáz bibliográfiájában (1367 š./1988),⁸⁹ így a továbbiakban csak a legfontosabb kiadások rövid ismertetésére szorítkozom. A 19. századi kiadások közül két európai munkát kell kiemelni: Hermann Brockhaus 1854–56-ban, Lipcsében, *Die Lieder des Hafis* címmel kiadott munkája, mely nagyban támaszkodik a már említett Sudi-féle kommentárra; és a Rosenzweig-Schwannau által összeállított három kötetes *Der Diwan des grossen lyrischen Dichters Hafis* című, 1858 és 1864 között Bécsben megjelent fordítással ellátott szövegkiadás.⁹⁰ A 20. századi iráni kiadások közül a következőket fontos megemlíteni:⁹¹

- °Abd-ol-Raĥim Xalxâli, *Divân-e Hâfez*, Teherán, 1306 š./1927. A kiadás fő forrása az a kézirat, melyet 1349 š./1970-ig a legrégebbi kéziratként ismertek és tartottak számon (827/1424). Qazvini rámutatott, hogy sajnos sok hibát tartalmaz ez a kiadás.
- Irâġ Afšâr, *Divân-e kohne-ye Hâfez*, Teherán, 1348 š./1969. A kiadás egy a 9/15. század első két évtizedére datálható, tehát a Xalxâli-kiadás alapjául szolgáló kéziratnál öregebb kéziraton alapul, mely Salmân Sâvaġi *divân*ját tartalmazza, sok marginális Hâfez-idézettel.
- Moĥammad-Reżâ Ġalâli Nâ'ini – Nâzer Aĥmad, *Divân-e Hâfez*, Teherán, 1352 š./1974. Két kéziraton alapul a szövegkiadás: 824/1421, Gorakhpur, India; 812-

⁸⁶ *Divân*, Teherán, 1320 š./1941.

⁸⁷ *Ġazalhâ-ye Xâġe Hâfez Širâzi*, Teherán, 1337 š./1959.

⁸⁸ ARBERRY 1970. 10. Xorramšâhi a következőképpen fogalmaz a Ġani–Qazvini-féle kiadással kapcsolatban: „[A] turning-point in the history of editions of the *Divân*, and is still considered one of the best.” KHORRAMSHAHI 2003/b. 480.

⁸⁹ KHORRAMSHAHI 2003/b. 479.

⁹⁰ Még a 19. század gyümölcse a širâzi Qodsi Ĥosayni kiadása, mely 50 kézirat és a korban hozzáférhető nyomtatott kiadások alapján készült. Először 1314/1896-ban jelent meg Bombayben. A Ġani–Qazvini-féle kiadás előtt (1320 š./1941) ez volt a legnépszerűbb és legismertebb. KHORRAMSHAHI 2003/b. 480.

⁹¹ Az adatok Xorramšâhi az *Encyclopaedia Iranica* „Printed Editions of the *Divân* of Hafez” c. szócikkéből származnak, így az egyes előfordulásoknál a továbbiakban külön nem hivatkozom a forrásra. KHORRAMSHAHI 2003/b.

17/1409-15, Aya Sofia Könyvtár, Isztambul, Törökország. Xorrâmšâhi filológiai szempontból kiemelkedően megbízhatónak tartja ezt a kiadást.⁹²

- Aḥmad Šâmlu, *Ḥâfez-e Širâz*, Teherán, 1354 š./1975. A több kiadást megélt munka elsősorban szerkesztője költői érdemeinek és népszerűségének köszönheti széles elterjedtségét, mintsem filológiai igényességének.
- H. E. Sâye (Howšang Ebtehâğ), *Ḥâfez be sa‘y-e Sâye*, Teherán, 1372 š./1993. A kortárs költő kiadása 31 kézirat egybevetésével készült.
- Bahâ-od-Din Xorrâmšâhi, *Ḥâfez-nâme*, Teherán, 1373 š./1995. Xorrâmšâhi célja, a Xalxâli által használt egyik kézirat (827/1424) újabb, filológiai szempontból igényesebb, pontosabb kiadása volt.
- Salim Neysâri, *Divân-e Ḥâfez*, I-II. köt., Teherán, 1377 š./1998. (48 kézirat összevetésével készült kiadás.)

A Ḥâfez-kiadások változatossága, a kézirati variánsok sokasága arra a következtetésre kényszerítik a kutatót, hogy feladja azt az elvárását, miszerint valaha pontosan körülhatárolható lesz, mit tekinthetünk autentikus Ḥâfez-művnek és mit nem.⁹³ Az „eredeti” *divân* meghatározásának szándékát több olyan prekoncepció táplálja, melyek, úgy tűnik sok esetben nem igazolódhatnak be. Például feltételeznünk kell, hogy a másolók tisztelettel kezelték a szövegeket, szándékosan nem javítottak bele, nem egészítették ki olyasmivel, ami a forrásszövegükben nem szerepelt. A Ḥâfez -filológia problémáival akár csak érintőlegesen is foglalkozó munkák kivétel nélkül kitérnek a másolók tudatos szöveg-„javító” tevékenységére.⁹⁴ Tovább nehezíti a problémát az epigon-versek nagyszámú beáramlása a kéziratokba, mely feltételezhetően annak köszönhető, hogy a későbbi korok fűzfapoétái azzal igyekeztek egy-egy versüket megőrizni a későbbi generációk számára, hogy beillesztették azokat a „halhatatlan” költő *divânjába*.⁹⁵ Bizonyos esetekben előfordulhat, hogy Ḥâfez alkotói folyamatát lehetne rekonstruálni a különféle szövegváltozatok összevetésével és sorba rendezésével, tehát, korai, és későbbi Ḥâfez által javított, átdolgozott változatai találhatóak egyazon versnek a

⁹² Vö. „From the point of view of the care taken in collation, this edition is considered to be one of the most reliable.” KHORRAMSHAHI 2003/b. 481.

⁹³ Vö. „Barring spectacular discoveries of new manuscripts, it must be accepted that the establishment of a uniform version of the *Divân* is probably an unattainable goal.” DE BRUIJN 2003. 469.

⁹⁴ AFŠÂR 2007. 275.

⁹⁵ Vö. „[T]he desire of copyists at one stage or other of the transmission of the text to secure for their own inferior versifying an unmerited immortality by singing their products with Ḥâfiz’s name.” ARBERRY 1970. 11. Hasonló állásponton van Schimmel: „[M]any poets, scholars, and eager copyists have inserted their own verses or appropriate poems in Hafizian style for the sake of gaining fame under his name or of participating in the *baraka* of the book.” SCHIMMEL 1986. 937.

különböző kéziratokban.⁹⁶ Ezek, és ezekhez hasonló jelenségek eredményezik azt, hogy a különböző kiadások ennyire eltérő számú verset (nem csak *gazel*!) tulajdonítanak Hâfeznek. Bár az életmű legfontosabbnak tartott és egyben legterjedelmesebb részét a *gazelok* alkotják, természetesen más klasszikus műfajokban is alkotott Hâfez: *qasidákat*, *robâ'ikat*, *moqatt'êket* és *masnavikat* – melyek közül a *Sâqinâme* címen ismert *masnavi* majd' minden kiadásban szerepel, és a *gazelokhoz* hasonlóan kiemelt darabja az életműnek – tulajdonítunk neki.⁹⁷

<u>Kiadás:</u>	<u>Versek:</u>	<u>Műfaj:</u>
Sudi (16. század)	575 db	569 <i>gazel</i>
Landani (1791)	725 db	(nincs adat)
Brockhaus (1854–56)	692 db	(nincs adat)
Rosenzweig-Schwannau (1858-64)	692 db	572 <i>gazel</i> , 6 <i>masnavi</i> , 2 <i>qasida</i> , 42 <i>moqatt'ê</i> , 69 <i>robâ'î</i> , 1 <i>moxammes/taxmis</i>
Xalxâli (1927)	574 db	496 <i>gazel</i> , 2 <i>masnavi</i> , 5 <i>qasida</i> , 29 <i>moqatt'ê</i> , 42 <i>robâ'î</i>
Ġani–Qazvini (1941)	573 db	495 <i>gazel</i> , 2 <i>masnavi</i> , 3 <i>qasida</i> , 34 <i>moqatt'ê</i> , 42 <i>robâ'î</i>
Xânlari (1959)		486 <i>gazel</i> –
Pežmân (1973) ⁹⁸	994 db	(nincs adat)
Sâye (1993)		484 <i>gazel</i> (nincs adat)
Xorrâmšâhi (1995)		250 <i>gazel</i> –

A fenti összefoglaló statisztikából látszik, hogy ahány kiadás, annyiféle szövegkorpusz, így tehát, a Hâfez költészetével foglalkozó kutatónak mindenekelőtt azt kell eldöntenie, melyik kiadást tekinti megbízhatóbbnak. Mint látszik, a 20. századi filológiai kutatások

⁹⁶ ARBERRY 1970. 12.

⁹⁷ Az isztambuli *Nur Osmania Könyvtár* egy 825/1422-re datált kézírata (MS 3822) Hâfeznek tulajdonított *marsîyyéket* is tartalmaz, melyek közül az egyik Šâh Šoğâ'-ról emlékezik meg. MEISAMI 2003. 476. Az alábbi összevetésben látszik, hogy Rosenzweig-Schwannau egy *taxmist* autentikus Hâfez-versnek tekint.

⁹⁸ Erről a kiadásról korábban még nem esett szó, ugyanis erősen kifogásolható. A három kézíraton alapuló kiadás sok versének autentikusságát megkérdőjelezi Pežmân. (1315 š./1937-ben jelent meg először, Teheránban.)

egyik eredménye az, hogy a *ğazalok* száma a legtöbb kiadásban 480 és 500 közé szorult, szemben a 16–19. századi 600 körülivel.⁹⁹ Megjegyzem, hogy a közel azonos számú *ğazalt* tartalmazó kiadásokban a számbeli eltérésnél több különbség van, ugyanis az egyik kiadás lehet, hogy nem tartja autentikus versnek azt, amit a másik igen. Egy példával élve: a Ğani–Qazvini-féle *Hâfez divân*ban 495, míg a Xânlari-félében 486 *ğazal* olvasható, tehát látszólag a különbség pusztán annyi, hogy a Ğani–Qazvini-féle kilenc olyan *ğazalt* is tartalmaz, amit a Xânlari-féle nem. A valóság azonban ennél árnyaltabb: a Xânlari-féle kiadás 4 *ğazal*ja (14, 234, 235, 264) nem szerepel a Ğani–Qazvini-félében, ugyanakkor ez utóbbi 14 *ğazal*ját (75, 92, 96, 97, 98, 181, 223, 238, 261, 295, 308, 329, 388, 434) Xânlari nem vette fel a kanonikus darabok közé.¹⁰⁰ Tehát 481 *ğazal* mindkét kiadásban, 28 *ğazal* pedig csak az egyik kiadásban szerepel. A két *divân*-változat tehát összesen 509 *ğazalt* tartalmaz. Dolgozatomban, amikor a mai *Hâfez-kánonról* beszélek, ezt az 509 *ğazalt* értem alatta.¹⁰¹

⁹⁹ Sir William Jones a 18. század végén írja egy munkájában: „La poëte Hafiz a donné plusieurs autres ouvrages, dans lesquels on trouve la même beauté d’images & le même charme d’expressions que dans ses odes, qui sont au nombre d’environ six cent.” ’Hâfez, a költő számos egyéb művet hagyott hátra, melyekben hasonlóképpen szép költői képek és a tetszetős kifejezések vannak, mint az ódáiban, melyekből hozzávetőlegesen 600-at írt.’ JONES 1770. 275.

¹⁰⁰ Vö. ŞEDDIQÎÂN–MİR^ÇABEDEYNI 2004. [XXII.]

¹⁰¹ Az idézeteknél a Ğani–Qazvini-féle kiadást vettem alapul, tehát, ha pusztán a *ğazal* sorszámaára hivatkozom, akkor ennek a kiadásnak a számozását használom, más esetben pontos bibliográfiai leírással hivatkozom.

A perzsa *ġazal*

A perzsa *ġazal*¹⁰² tematikáját tekintve leginkább az európai ódához, dalhoz és szerelmi elégiához áll közel.¹⁰³ A *ġazal* 5–15 (ritkán több) *beyt*ből (párvers) áll. Rímképlete: aa xa xa xa ...¹⁰⁴ Más lírai műfajokhoz képest a *ġazal*ban gyakrabban fordul elő, hogy a rímbetűt (*ravi*) *radif* követi, mely gyakran segíti elő a szemantikai koherencia létrejöttét. Utolsó *beyt*ben – mely rendszerint a vers konklúzióját tartalmazza – általában szerepel a szerző *taxalloŝa* (költői neve),¹⁰⁵ oly módon, hogy a költő saját magáról vagy saját magához egyes szám harmadik személyben beszél.¹⁰⁶ (A szerzői nevet tartalmazó záró sort *maxlaŝ*nak hívják.) Az egyes *ġazal*ok sorfajtája nem kötött, azonban egy versen belül minden *meŝrāʿ*-nak (félsor) azonos metrumúnak kell lennie.¹⁰⁷ A *ġazal* nyelvezete emelkedett, bővelkedik a bonyolult allúziókban és a hiperbolákban, ugyanakkor kevésbé díszített, mint a *qaŝida*; kedvelt retorikai eszközei a hasonlat és a metafora, de legkarakterisztikusabb jellemzője, az értelmezést és a fordítást egyaránt megnehezítő amphibolia (*ihām*).¹⁰⁸ A *ġazal*ban az egyes *beyt*ek külön, lezárt egységek, egy teljes gondolati tartalmat fogalmazznak meg, így a *beyt*ek tartalmilag lazábban kapcsolódnak egymáshoz, mint más perzsa lírai műfajok esetében. Ez okozza azt, hogy az egyes kéziratokban és kiadásokban gyakran szembesülünk azzal, hogy ugyanannak a *ġazal*nak a *beyt*jei eltérő sorrendben szerepelnek.

¹⁰² A *ġazal* fogalma nem pontosan ugyanaz az arab és a perzsa irodalomban. Az arab kultúrában a 7–8. században alakulhatott ki a *ġazal* (*taġazzol*) mint a *qaŝidáról* leváló önálló irodalmi műfaj. Részletesen lásd: IVÁNYI 1975. Megjegyzem, De Bruijn meglátása szerint – mivel az arab szó jelentése flörtölés, kacérkodás, udvarlás – jellemző prozódiai tulajdonságokra való tekintet nélkül utalhat bármilyen irodalmi alkotásra melynek célja a kedves szívének meghódítása. DE BRUIJN 2000. 354.

¹⁰³ JEREMIÁS 1975/a. 524. A *ġazal* fogalmáról lásd még a további szakirodalmakat: ŒAFĀ 1994/a, DE BRUIJN 2000, SIMĀDĀD 2008, ŒAMISĀ 2010.

¹⁰⁴ A perzsa rím szabályairól részletesen lásd: ELWELL-SUTTON 1976. 223–242.

¹⁰⁵ Megjegyzem, nem tudjuk, pontosan mikor alakult ki a *taxalloŝ*-használat tradíciója. A korai perzsa *ġazal*okban (Sanāʿi) még igen következtetllenül alkalmazzák, de Saʿdínál már fontos, és javasolt eleme a *ġazal*nak. Vö. ARBERRY 1970. 25.

¹⁰⁶ Nagyon ritkán fordul elő, hogy a *ġazal* nem tartalmazza a költő *taxalloŝát*. Hāfez-zel kapcsolatban de Bruijn így fogalmaz: „The use of the poet’s pen name (*taġallosā*) is an almost universal feature; it is absent in no more than eleven *ġazals*, a number of which are very brief drinking songs (Kānlari 13, 104, 109, 140, 470).” DE BRUIJN 2003. 470.

¹⁰⁷ Kivétel a *robāʿi* versmértéke. Vö. „All the common Persian meters can be used in a *ġazal*, except the metre of the *robāʿi*.” DE BRUIJN 2000. 355.

¹⁰⁸ Vö. „The language of the poem should be elegant classical Persian, which is on the one hand devoid of vulgarity, and on the other hand full of intricate learned allusions and extravagant hyperbole. The rhetorical embellishment should be less than in a panegyric *qaŝida*, but euphonic figures, especially alliteration, are often applied. Of the figures of meaning, amphibological ambiguity (*ihām*, cf. Browne, *Lit. Hist. Persia* II, pp. 54–55) and irony are conspicuous in *ġazal* poetry.” DE BRUIJN 2000. 355.

A *ġazal* eredetéről megoszlanak a vélemények: egyes irodalomtörténeti munkák szerint a *ġazal* műfaja már az iszlám hódítás előtt is jelen volt a perzsa költészetben;¹⁰⁹ míg népszerűbb az a feltevés, mely szerint a *ġazal* a *qaşıda* egy részéből – a *nasıbból* – önállósult, és vált külön lírai műfajjává. Arberry felveti azt a lehetőséget, hogy a perzsa *ġazal* egyszerre rendelkezhet preiszlám perzsa és arab előzményekkel.¹¹⁰ A korai perzsa költészet (5–6/11–12. század) *ġazal*jait (Sanâ’i)¹¹¹ leginkább a nyelvi dekorativitás jellemezte, tematikailag pedig a bor, a szerelem, a kedves szépsége és az élet élvezete álltak a középpontjában. Ekkor, bár már létezik a *ġazal* ma ismert formája, a *ġazal* fogalma még nem egyéni, gyakran a megnevezés csak tematikai megjelölésre utal, tehát célja pusztán a szerelmes versek megkülönböztetése a dicsőítő költeményektől.¹¹² A 12–13. században a misztikus szúfi költészet (‘Attâr, Mowlânâ /Rumi/) kedvet műfaja lett, megtartván a korábbi tematika lexikáját és képi világát a misztikus tartalom allegorikus megfogalmazására.¹¹³ A perzsa *ġazal*költészet virágkora a 13–16. századra (Sa‘di, Hâfez) tehető. Mivel ekkorra a *ġazalok* szúfi szimbolikus nyelve már meggyökeresedett, sokáig Hâfezt is egyértelműen szúfi költőnek tartották, mára már azonban erről megoszlanak a vélemények. A *ġazal*, több évszázados töretlen népszerűségét vélhetően annak köszönheti, hogy a szerelmi és szúfi tematika gyakran egy veresen belül is váltakozik.¹¹⁴ Az sem egyedülálló eset, hogy egy témára a másik téma szó- és képkészletének elemeit alkalmazza a *ġazal*költő, így tehát a *ġazal* értelmezése egyszerre izgalmas és nehéz feladat. Ezen a ponton jegyezném meg, hogy a

¹⁰⁹ Vö. „In early modern studies it was accepted that the *ġazal* existed in Persian poetry right from the beginning.” DE BRUIJN 2000. 355. E hipotézis igazolását nehezíti, hogy nincs elég adatunk a preiszlám perzsa költészetrel kapcsolatban. Kétségtelen, hogy az iszlám kor első századaiban a perzsa irodalom hatása is hozzájárult a tradicionális arab költészet megújulásához. Bár erről kevés dokumentálható adattal rendelkezünk, az tény, hogy a 2/8. századi *heġâzi* városokban kedvelt kikapcsolódás volt Perzsiából érkezett énekesnők perzsa szerelmes dalainak előadását hallgatni. Vö. DE BRUIJN 2000. 356.

¹¹⁰ Vö. „[T]he Persian ghazal may be a product of that cross-fertilization of Iranian genius by the imported culture of Arabia which produced so many remarkable manifestations of the human spirit.” ARBERRY 1970. 22.

¹¹¹ Már Sanâ’it megelőzően születtek a perzsa irodalomban a fent említett formai és tartalmi kritériumoknak megfelelő *ġazalok*. Az első perzsa *ġazalok*at hagyományosan Šahid Balxinak (megh. 325/937) tulajdonítjuk, őt követte Rudaki (megh. 329/941), azonban valójában a 6/12. századtól, Sanâ’i fellépésétől beszélhetünk a mai fogalmaink szerinti perzsa *ġazal* megjelenéséről, ugyanis az ő költészetében figyelhető meg a később oly jellemző két tematikai irány: a szerelmes és a misztikus versek csoportja. A perzsa műfaj történetéről részletesen lásd: SIMADÂD 2008. 352–353.

¹¹² Megjegyzem, korai gyűjteményes kötetekben a *ġazal* címszó alatt szerepeltek olyan nem lírai alkotások is, mely témája a szerelem volt. Vö. DE BRUIJN 2000. 356.

¹¹³ „God or the ultimate Truth was their beloved. They yearned to reach Him as a lover yearns to reach his beloved. It was only natural that they should choose the language of erotic love and the description of the human beloved and his/her beauty to express their mystical love.” YARSHATER 2006.

¹¹⁴ Vö. „What makes the *ġazal* into a quite distinct kind of poetry is its unique blend of formal and thematic features providing it with an unmistakable poetical aura which holds the secret of its exceptional popularity throughout the centuries.” DE BRUIJN 2000. 355.

népszerű és széles körben elfogadott elképzelés szerint Háfész versei egyszerre értelmezhetőek szó szerint és szimbolikus értelemben is. Vélhetően e mögött az értelmezési hagyomány mögött az állhat, hogy a költő nevéhez híven – a Korán szövegének őrzője – igyekeznek interpretálni a verseket, tehát, az iszlám tanításával nem összeegyeztető buja, erotikus képeket minden esetben szimbolikus értelemben is értelmezhetőnek tekintik.¹¹⁵ Az esetek egy részében ez valóban így van: a szúfi tartalmat a szerelmi költészet képi eszköztára közvetíti; azonban gyakran nem lehet, vagy nagyon erőltetett az erotikus tematika mögött szimbolikus értelmet keresni.¹¹⁶

Annak ellenére, hogy Háfész nem vezetett be új témákat, motívumokat a perzsa *gazal* költészetbe, kétségtelen, hogy mesteri technikájával, az elődöktől örökölt motívumkészlet lendületes és invenciózus alkalmazásával új fejezetet nyitott a műfaj történetében. A merész, néhol csapongó, laza asszociációk mentén strukturált Háfész-*gazalok* a korábban jellemző biztos szövegkoherenciát megtörik. Ezek a *gazalok* nem narratívák, a *beytek* egymásutániségát nem a logikai, grammatikai-szemantikai összefüggés határozza meg: a lineáris kohézió a háfész *gazalok* esetében igen laza, ugyanakkor a globális szövegösszetartás – elsősorban a prozódiai, a stilisztikai és az egész verset átfogó szemantikai-tematikai egységesség miatt – igen erős.¹¹⁷

Mivel Háfész igen jól körülhatárolható motívumkészlettel dolgozik, érdemes áttekinteni, melyek a veresiben leggyakrabban használt motívumok. Mint arról korábban már szó esett, a *gazalok* alapvetően három tematikai csoportra oszthatók: szerelmes-erotikus, *rendi*-bor és szúfi-misztikus versekre. Az előbbi legfontosabb elemei a szeretett

¹¹⁵ Vö. „Although modern critics who have commented on Hafez have acknowledged that many lines of his poetry concerning the beloved, the *sāqi*, and wine cannot be interpreted in any way other than this-worldly, and that love and wine refer to earthly love and grape wine, a certain timidity in denying claims for esoteric meanings and a reluctance to brush away Hafez’s mystical aura have resulted in equivocation and the adoption, at least in some cases, of a binary reading of his poems at two levels, mystical and mundane.” YARSHATER 2003. 465. Lásd még: LEWIS 2003/a. 483.

¹¹⁶ Vö. „[S]everal of Sa’di’s and Hāfiz’s *ghazals* simply cry out that the wine, the Beloved, the commissioner of police (*muhtasib*) may not be understood otherwise than a political sense.” RYPKA 1968. 267. A kettős értelmezés létjogosultságát meggyőzően cáfja Mary Boyce is egy korai tanulmányában. Lásd: BOYCE 1953.

¹¹⁷ A Háfész-versek koherenciájának kérdése a Háfész-kutatás egyik kedvelt területe napjainkban: „Another issue that was much debated, especially in the second half of the twentieth century is the internal coherence of his poems. Particularly widespread is the view that Hafez brought about a revolutionary change in the genre by giving a much greater independence to the individual couplets than earlier poets, and by treating more than one theme within a single poem. A. J. Arberry argued that Hafez was searching for a new concept of the *ghazal* after the conventional form had been exhausted artistically—notably by Sa’di—and devised a “thematic technique,” which means “that he constructs each lyric upon the basis of a limited number of themes selected from a repertory which is itself definitely restricted, and to a great extent conventional” (“Orient Pearls,” pp. 704-5). The discussion which Arberry’s theory started was continued by (among others) G. M. Wickens, R. Rehder (see *Bibliography*) and in particular Michael Hillmann, who in his monograph described a number of different structural types in Hafez’s *Divān*. The debate has so far not resulted in a consensus.” DE BRUIJN 2003. 474.

személy, a szerelmes (költő), a szerelem, a szépség és a bor. Történeti okokból kifolyólag a perzsa *ġazalok*ban a szeretett személy (*ma^cšuq*, *maĥbub*, *ĥabib*) férfi, pontosabban ifjú. A muszlim környezetben a hölgyek nem mutatkozhattak *heġāb* nélkül, nevük nyilvános említése erkölcsi vétség lett volna, nem beszélve a versekben gyakran igen részletes és erotikus jellemzésekről. Bár a nem előadásra szánt, prózában írt szerelmi történetekben gyakran szabad, érzéki leírások olvashatóak női karakterekről – például Neẓāminál –, az alapvetően zenei kísérettel előadott *ġazalok* a fenti okokból nem tartalmazhattak a közerkölcsöt sértő, a női arc és test szépségeit részletesen bemutató költői képeket. Yâršâter felhívja a figyelmet arra az érdekes ellentmondásra, hogy, bár az iszlám előírásaival szintén nem összeegyeztethető borivás és mámor, már igen korán a perzsa költészet egyik igen kedvelt és népszerű témájává vált, a női szépség és a heteroszexuális szerelem költői megfogalmazása továbbra is tabu maradt.¹¹⁸ A szeretett személy nemére utalnak a versben használt megnevezései is: *sâqi*, ifjú legény, aki a társasági összejöveteleken a bort szolgálja fel;¹¹⁹ *moqbačče*, a zoroasztrianus mester tanítványa és segítője, akinek szintén fontos szerepe a bor felszolgálása; *tork*, szószerinti jelentése török, valójában a fiatal, jóképű török katonákat kell érteni alatta.¹²⁰

A szeretett személy további gyakori megnevezései: *yâr*, *dust* ('barát'); *ġân* ('lélek, élet; ti. lelkem, életem, kedvesem); *deldâr* ('aki birtokolja a másik szívét'); *delbar* ('aki elviszi, elrabolja a másik szívét'), *bot*, *šaman* ('bálvány [t.i. akit a szerelmes bálványoz]'); a külső jellemzők alapján a számos metaforikus kifejezés közül a *mâhru* ('holdarcú') és a *mâh* ('hold') emelendők ki. A szerelem tárgya minden esetben egy absztrakt, anonim figurura, akinek sem külső sem belső tulajdonságai nem egyénítettek, hanem hagyományos toposzok és metaforák szolgálnak idealizált szépsége néha túlzó

¹¹⁸ Vö. „Paradoxically, whereas the description of wine-drinking and intoxication, although anti-Islamic, became from the outset one of the salient themes of Persian lyric poetry, this privilege was not extended to the description of women or the expression of amorous feelings towards them. Any portrayal of heterosexual love remained anti-social and offensive to the manly honor of a woman's male relations.” YARSHATER 2006. Mivel a perzsa nyelv nem jelöli a nemet, nincs grammatikai jele annak, hogy a szeretett személy milyen nemű, így a mai anyanyelvi olvasók a *ġazalok*ban leírt szerelmet már heteroszexuális szerelemként értelmezik. Vö. YARSHATER 2006. Megjegyzem az európai fordítások esetében ez az át- vagy félreértelmezés – mint majd látni fogjuk – már a kezdetektől jellemző volt.

¹¹⁹ Az antik irodalomból ismert Ganümedész perzsa megfelelője.

¹²⁰ Történeti okokra vezethető vissza az azonosítás: „«Turk» had come to mean a handsome young man or the beloved by the ninth and tenth centuries. When early *ġazals* were being written during these centuries, young soldiers of Turkish stock were either captured and enslaved in frontier wars in Central Asia, or were bought at slave markets; they were highly prized. Many of them were trained as soldiers destined to serve in the army, while others were engaged as pages at the court of rulers or in the household of courtiers and other notables. They were admired for their looks and were targets of amorous desires.” YARSHATER 2006.

leírására: holdarcú/hold (*mâh*); ciprusalkatú/ciprus (*sarv*); ajka vörös, mint a rubin (*la^cl*); haja fekete és mosúszillatú (*moškbû*); szeme olyan mint a nárcisz (*narges*); fogai, mint a gyöngyök (*dorr*); szájából szavak helyett édes cukor folyik, mely cukor után a szerelmes (*šekarxâr* 'cukorevő') epekedik. Ugyanakkor, mivel ez a szerelem beteljesületlen, reménytelen gyakran a szeretett személy kegyetlensége, beképzeltsége kerül az előtérbe. Tipikus példa erre a beképzelt rózsa (*gol*) és a reménytelenül udvarló fülemüle (*bolbol*) metaforája. A szerelmes költő ékesszólásával szemben (a papagáj /*tuṭi*/-metafora) a szeretett személy gyakran gúnyolódik, szitkozódik. A különválás (*farâq*) miatti bánat és az egyesülés (*vašl*) reménye a *ġazalok* visszatérő motívumai.¹²¹ További fontos, gyakran előforduló toposzok: A szerelmes a szeretett személy udvarának/küszöbének porát (*xâk*) szempilláival söpri fel, mely a teljes megalázkodást, alárendeltséget hivatott kifejezni. A szerelmes tisztában van azzal, hogy, ha túl közel merészkedik szerelme tárgyához, megsérül, akár az éjjeli lepke, aki oly erősen vonzódik a gyertya lángjához, hogy végül megégeti magát. Šamisâ műfaj történeti munkájában három típusát különbözteti meg a perzsa *ġazalok*ban szereplő szeretett személynek:¹²² Az első a már ismertett ifjú török katona, akinek elragadó szépsége kegyetlen belsővel és hűtlenséggel párosul. A második típus nő, pontosabban a költő szolgálólánya, kinek pusztán vonzó külsejét ismerhetjük meg a versekből, semmilyen jellemvonással nincs felruházva. Valójában itt a költő a szeretett személy és a szolgálólány az, aki vágyakozik.¹²³ Végül gyakran fedezhető fel a versekben egy ősi istennő prototípusa, akinek arca üde, tavaszi kertként van leírva a versekben, mint a következő *mešrâ^c*-ban:

ز باغ عارض ساقی هزار لاله بر آید¹²⁴

A bor és a mámor ünneplésének témája összefügg a szerelem reménytelenségével: a bor szabadítja meg a szerelme bánatától és fájalmától. Már a 18. század végi Hâfez költészetét ismertető munkák is Anakreón bordaljaihoz hasonlítják az ilyen tematikájú *ġazalokat*,¹²⁵ és ez a párhuzam a mai napig a szakmunkák többségében szerepel.¹²⁶ A versekben a kocsmá a város elhagyatott, romos részén van (*xarâbât*). Az idős kocsmáros (*pir meyforuš*) általában zoroasztriánus tanító (*pir mogân*), a bölcsesség és erények megtestesítője. A Hâfez előtti perzsa *ġazalok*ban is szerepeltek a *rendek* és

¹²¹ Megjegyzem a *farâq* és a *vašl* a szűfizmusban is központi fogalmak: az Istentől való elszakadtatást, illetve a vele való egyesülést fejezik ki.

¹²² ŠAMISÂ 2010. 287–288.

¹²³ Vö. „*Mitavân goft, ke dar haqiqat šâ'er ma'shuq ast va ân kanizak âšeq.*” 'Azt lehet mondani, hogy valójában a költő a szeretett személy és az a szolgálólány a szerelmes.' ŠAMISÂ 2010. 287.

¹²⁴ *Ze bâg-e ârez-e sâqi hezâr lâle barâyard.* 'A sâqi arcának kertjében ezer tulipán nyílik.' (234.)

¹²⁵ Részletesen lásd *A' Hâfizi dalok* c. fejezetben.

¹²⁶ Vö. „His Anacreontic praise of wine...” YARSHATER 2003. 463.

qalandárok, a kocsmák rossz hírű, züllött rendszeres látogatói, azonban Hâfeznál ezek a karakterek új megvilágításba kerülnek: az őszinteség és az erény mintaképei lesznek, akik büszkén vállalják, hogy kedvelik a bort és a könnyed mulatozást, szemben az álszent, képmutató vallásos figurákkal, akik – bár folyton a bor megvetendő voltáról prédikálnak – titokban élvezettel hódolnak a tiltott szenvedély(ek)nek. Ilyen képmutató alakok Hâfez *ğazal*jaiban az aszkéta (*zâhed*), az erkölcsrendész (*mohtaseb*) és a hipokrita szúfi misztikusok nagy része. A Hâfez-*ğazalok* pozitív vallásos figurája a *malâmati*, az a muszlim szerzetes, aki elrejtí hitbuzgóságát: nem kérkedik erényeivel, és nem takargatja gyarlóságait.

Hâfez *ğazal*jainak harmadik tematikai csoportjába a szúfi-misztikus (*erfâni*) veresek tartoznak, melynek ekkor már komoly hagyománya van a perzsa irodalomban. E versek vallásfilozófiai háttérével, az *erfân*nal könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik, így jelen dolgozatban nincs lehetőség a szúfi misztikus világkép és szakszókészlet bemutatására.¹²⁷ Annak ellenére, hogy semmilyen dokumentum nem bizonyítja, hogy Hâfez bármilyen szúfi rendhez tartozott volna,¹²⁸ több kísérlet született annak bizonyítására, hogy kizárólag szúfi-misztikus verseket írt. Annak az értelmezési hagyománynak, hogy a Hâfez-*ğazalok* párhuzamosan interpretálhatók szó szerinti és a szimbolikusan napjainkban is vannak lelkes követői. Yârşâter kiemeli Wilberforce Clarke-ot, aki 1974-es fordításkötetében kifejti, hogy Hâfez egyetlen szava sem értelmezendő szó szerint, hanem mindennek megvan a szimbolikus jelentése.¹²⁹ Több olyan szótár, szószedet készült, melyek a *ğazalok*ban használt szavak szimbolikus misztikus értelmét adják meg, sokszor zavaros és erőltetett magyarázatokkal.¹³⁰

¹²⁷ A témában lásd: DE BRUIJN 1997; GERHARD 1998; HÂ'ERI 2003; SAĞĞÂDI 2007.

¹²⁸ „[H]e does not belong to any Sufi school of thought, but chooses to be entirely free and independent of any such attachment.” YARSHATER 2003. 465; „Ma'lum ast, Hâfez şufi-ye xâneqâh-neşin nabud.” (‘Nyilvánvaló, hogy Hâfez nem volt szúfi szerzetes.’) ŞAFÂ 1994/b. 1082.

¹²⁹ Vö. YARSHATER 2003. 464. Jó példa az e típusú értelmezésre Hillmann monográfiája is. Lásd: HILLMANN 1976.

¹³⁰ Yârşâter Nurbaxş ilyen jellegű munkájából idéz néhány példát: „For instance, “tresses” (*zolf*) signifies “the hidden recesses of the Divine Selfhood unto which no one can penetrate” (Nurbakhsh, I, p. 75). Further, all the combinations in which *zolf* appear have their own mystical meaning, for instance, the “tresses’ coil” (*pič-e zolf*) means “Divine manifestations” (ibid, p. 80); the “curl’s chain” (*zanjir-e zolf*) is “an allusion to the constrictions and bonds of multiplicity and archetypal determinations” (ibid, p. 82); “the footstep” (*qadam*) “personifies the attraction and the attention of God upon the seeker” (ibid, p. 109); “wine” (*mey*) “symbolizes the intuitive savour of the recollection of God within a Sufi’s heart” (ibid, p. 143); “ruby wine” (*mey-e la’l*) “symbolizes tidings of the Beloved and the pleasurable savour of love” (ibid., p. 145); “rebeck” (*rabâb*) “symbolizes the cry of ‘Return!’ (sic!) heard by the wayfarer from his Beloved” (ibid., p. 168); “wailing” (*nâla*) “symbolizes spiritual communion” (Nurbakhsh, XIII, p.73); “amorous glance” (*ğamza*) “stands for the emanation of grace and inner attraction which are experienced by the wayfarer” (ibid., p. 123).” YARSHATER 2006.

Arberry a Hâfez-*gázalok* feltételezhető keletkezési idő szerinti csoportokba sorolását javasolja. Bár tisztában van azzal, hogy az egyes versek keletkezési ideje nem ismeretes, stilisztikai és tematikai szempontok szerint egy fejlődési ívet lát kirajzolódni, mely az alábbi három alkotói korszak megkülönböztetését teszi lehetővé:¹³¹ Az első korszakban Sa[°]di *gázal*jainak hatása érezhető. (Arberry ezt a periódust a „tökéletes Sa[°]di” címkével látja el.) Hâfez e korai versei monotematikusak, hiányzik belőlük a misztikus-filozofikus tartalom. (A később kedvelt szúfi allegóriát itt még ritkán használja.) A második periódus két fontos változásban ragadható meg: egyrészt a Hâfezre oly jellemző politematikus versek megjelennek, másrészt előtérbe kerül a misztikus-filozofikus tartalom. Az utolsó korszakba tartoznak Hâfez legmesteribb, legkiforrottabb, legegységibb *gázal*jai. Mivel nem konvenciók, hanem egyéni, laza asszociációk, és allúziók, komplex és egyben a régi elemeket újszerűen felhasználó költői képek használata jellemzi leginkább ezeket a verseket, értelmezésük igazi kihívás a befogadó számára.¹³²

Mohammad b. Mohammad Dârâbi egy újabb szempont, a javasolt interpretációs stratégia szerint csoportosította Hâfez verseit.¹³³ Véleménye szerint a versek egy része nehezen értelmezhető, enigmatikus.¹³⁴ Bizonyos versek szekulárisak és profának, a bennük leírt élvezeteket nem lehet allegorikusan értelmezni. Végül az utolsó csoportba a szúfi szimbolikát alkalmazó versek tartoznak.

E csoportosítások azonban mindig leegyszerűsítik a problémát. Hâfez versei a legritkább esetben egyneműek, különlegességük és egyediségük éppen abban rejlik, hogy sokszor nincs versen belüli szigorú tematikai egység, ezért – véleményem szerint – a fent ismertetett kategóriák inkább a *gázalok* egyes *beytjeinek* csoportosítására alkalmazhatók, mintsem teljes versekre.

A Hâfez-*gázalok*ban az, hogy egy bizonyos motívumkészletet egyszer szó szerint javasolt értelmezni, máskor pedig a szövegkörnyezet implikálja az átvitt értelemben való interpretációt, és az, hogy a legtöbb *gázal* politematikus, nehezen megközelíthetővé, sokszor obskúrossá teszi a szöveget. A befogadónak gyakran úgy

¹³¹ Vö. ARBERRY 1970. 29–33.

¹³² „[T]he poet’s most interesting productions; they will repay extended study, for they are quite unique in Persian literature, and have perhaps never been fully understood and appreciated.” ARBERRY 1970. 32–33.

¹³³ Az 1304 š./1886-7-ben Teheránban megjelent könyv csoportosítását Browne ismerteti. Lásd: BROWNE 1969. 300–301.

¹³⁴ Arberry osztályozásának harmadik csoportjával (kései versek) feleltethető meg ez a kategória. Browne így fogalmaz: „[S]ome of his verses are meaningless, or that, if they have any meaning, it is very far-fetched and enigmatical.” BROWNE 1969. 300.

kell megfejtenie az egyes *beytek* közötti logikai vagy szemantikai kapcsolatot, mint egy rejtvényt. Ez az enigmatikusság eredményezte azt, hogy már nem sokkal Hâfez halála után elkezdték a *divânt* jóslásra használni,¹³⁵ és ez a szokás a mai napig töretlen és népszerű.

¹³⁵ Irâğ Afšâr szerint az utalás arra, hogy Hâfez vereseiből jósolnak, Abu Bakr Tehrâni 875/1469 és 883/1478 között írt *Ketâb-e Diârbakriya* című munkájában olvasható. Vö. AFŠÂR 1999. 175.

III. Gróf Reviczky Károly Imre

Gróf Reviczky Károly Imre (1736–1793) bilingvis Hâfez-kiadása (Bécs, 1771.) volt az első Európában, önálló kötetben megjelent Hâfez-fordítás. Mivel Reviczky politikai karrierje mellett pusztán passzióból foglalkozott az irodalommal, a *Specimen Poeseos Persicae, sive Muhammedis Schems-eddini notioris agnomine Haphyzi Ghazelae, sive Odae sexdecim ex initio Divani depromptae, nunc primum latinitate donatae, cum metaphrasi ligata et soluta, paraphrasi item ac notis* című kötet a szerző nevének feltüntetése nélkül jelent meg. Reviczky mindig végtelenül szerényen fogalmazott irodalmi és fordítói tevékenységéről. Egy 1768. február 19.-én kelt, Joneshoz írt levelében említi, hogy szabadidejében pusztán önmaga szórakoztatására Hâfez-verseket fordítgat: „I take the liberty of sending you a rough sketch of one of my latest translations from Hafez, with whom I sometimes amuse myself in a leisure hour.”¹³⁶ Szerénysége ellenére Reviczky úttörő szerepét bizonyítja, egyrészt, hogy a 18–19. század fordulóján megjelent Hâfez-kiadások legtöbbjének előszavában neve nem marad említetlenül; másrészt, hogy Hâfez-fordítása megjelenése után nem sokkal elkészült annak angol (1774)¹³⁷ és német (1782/3)¹³⁸ fordítása is.

Hâfez első európai tolmácsolója, Reviczky, az árva megyei Revisnyén született.¹³⁹ A kiváló nyelvtelenséggel megáldott ifjú a Mária Terézia által 1754-ben alapított *Bécsi Keleti Akadémián* (*Orientalische Akademie*) kezdett el keleti nyelvekkel ismerkedni, majd utazásai során mélyítette el nyelvtudását. Levelei és nyomtatásban megjelent munkái arról tanúskodnak, hogy a keleti diplomáciai tevékenységéhez elengedhetetlen arab, török és perzsa nyelv mellett ismerte az ókori klasszikus nyelveket (latin, görög), a

¹³⁶ Reviczky levele Joneshoz, London, 1768. február 19. TEIGNMOUTH 1805. 46.

¹³⁷ John RICHARDSON, *A Specimen of Persian Poetry; or Odes of Hafez: with an English Translation and Paraphrase. Chiefly from the Specimen Poeseos Persicae of Baron Revizky, envoy from the Emperor of Germany to the Court of Poland. With Historical and Grammatical Illustrations, and a Complete Analysis, for the Assistance of those who wish to study the persian language.* A kötet először 1774-ben jelent meg Londonban. Javított és bővített kiadását Samuel Rousseau jelentette meg 1802-ben, Londonban.

¹³⁸ Johann FRIEDEL, *Fragmente über die Litteraturgeschichte der Perser, nach dem Lateinischen des Baron C.E.A. Reviczky von Rewissnie, ... Mit Anmerkungen und dem Leben des persischen Dichters Saadi*, von Johann Friedel, Vienna, 1782/3. A Friedel-féle fordítást nem sikerült kézbe vennem. A különböző forrásokban eltérően, hol 1782-es, hol pedig 1783-as megjelenési dátummal szerepel a kötet.

¹³⁹ Reviczky életéről lásd: SZINNYEI 1906; HORÁNYI 1777; WALLASZKY 1785; MEUSEL 1811.; GOLDZIER 1880; BENCsik 1989.

hébert és több európai nyelvet (magyar, szlovák, német, francia, angol, olasz).¹⁴⁰ Diplomáciai karrierjét Konstantinápolyban a bécsi követségnél kezdte meg, majd Varsóban, Berlinben, Badenben és Londonban volt a bécsi udvar követe. II. József császári minisztere és belső titkos tanácsosa volt. 1773-ban bárói, 1787-ben grófi rangra emelték, érdemeiért a *Szent István Rend* középkeresztjével is kitüntették (1773).¹⁴¹

A poliglott politikus diplomáciai eredményei mellett művelődéstörténeti szempontból is kiemelkedő alakja volt az 18. század végi Európának: hatalmas, több mint 2000 kötetet tartalmazó, ösnyomtatványokban is gazdag, elsősorban antik görög és latin klasszikus auktorok korai kiadásait tartalmazó könyvgyűjteménye híres volt ritkaságairól.¹⁴² Reviczky 1784-ben *Catalogue de la Bibliothèque du Comte de Rewiczky* címmel kiadta könyvei katalógusát. A gyűjtemény értékét bizonyítja, hogy a katalógus 1794-ben újra megjelent nyomtatásban. 1790-ben döntött úgy Reviczky, hogy megváltik könyvritkaságaitól: ötszáz fontnyi évjáradékért eladta Lord Spensernek.¹⁴³ A Spencer család könyvgyűjteményéről, és a Reviczky kollekció-felvásárlásának jelentőségéről érdemes idézni Jensen könyvtörténeti munkájából:

„Until 1798 Spencer’s book bills provide no evidence of an interest in rare books but in September that year he finalised his acquisition of the collection which had been formed by Count Rewiczky. This purchase was the beginning of one of the most remarkable and luxurious collections of books ever to be formed in the British Isles. According to Rewiczky himself, his collection had been valued by several London booksellers at £ 10,000. He sold it to Spencer for an annuity of £ 600, on condition he had permanent access to the books.”¹⁴⁴

Enriqueta Rylands megmentő férje, John Rylands (1801–1888) emlékére közkönyvtárat akart alapítani, ezért 1892 júliusában megvásárolta az althorpi Spencergyűjteményt, mely ekkor már több mint 100 éve magában foglalta Reviczky könyvtárát is. Valószínűleg minden idők egyik legnagyobb könyveladása volt ez.¹⁴⁵ A *John Rylands Library* 1900. január elsején nyitotta meg kapuit. 1972 óta a Manchesteri

¹⁴⁰ Vö. „Loquitur enim eadem perfectione Hungaricam, Germanicam, Slavicam, Gallicam, Italicam, Anglicam, Turcicam, Graecam, Hebraeam, et Persicam intelligit adcurate.” WALLASZKY 1785. 243. Wallaszky az arabot kihagyta a felsorolásból.

¹⁴¹ Vö. NÉVJSZIR 1914. 17.

¹⁴² Vö. BENCSIK 1989. 134.

¹⁴³ II. Earl Spencer, született George John Spencer (1758–1834) megszállott bibliofil volt, gyűjteménye több mint 40000 kötetből állt.

¹⁴⁴ JENSEN 2011. 42. Megjegyzem, Szinnyei és Meusel szerint 500 font évjáradék illette Reviczkyt könyveiért. Vö. SZINNYEI 1906. 909. és MEUSEL 1811. 243.

¹⁴⁵ Vö. ABA 2012.

Egyetem tagkönyvtára, mely a különgyűjteményeknek, így, többek között a magyar gróf könyveinek ad helyet.

Reviczky összesen négy könyvet jelentetett meg életében, melyek közül kettő az antik irodalomhoz, kettő pedig az orientális világhoz való vonzódásának terméke. A túlnyomórészt klasszikus latin és görög szerzők korai kiadásaiából álló gyűjtemény katalógusán kívül 1785-ben Petronius Satyriconját is megjelentette.¹⁴⁶ A magyar származású Ibrahim Müteferrika (1670/74–1745)¹⁴⁷ *Usul el-Hikem fi Nizam el-Ümem* című politika- és államelméleti traktátusát lefordította franciára, és 1769-ben Bécsben jelentette meg.¹⁴⁸ Akárcsak a Hâfez-fordítást, Reviczky ezt a fordítását is névtelenül jelentette meg, még a terjedelmes (22 lap) fordítói előszó után sem szerepel a neve.

¹⁴⁶ Szinnyei tévesen 1875-re datálja. A kiadvány helyes bibliográfiai adatai: *Titii Petronii Arbitri Satyricon et Fragmenta*, ed. Com. de REVICZKY, Berlin, 1785. Vö. RENOARD 1819. 246.

¹⁴⁷ Ibrahim Müteferrika születési nevét nem ismerjük, de kétségtelen, hogy Kolozsvárott született és magyar volt az anyanyelve. Nevét az ebbe halhatatlanná, hogy 1728-ben III. Ahmed szultán engedélyével ő nyitotta meg Konstantinápolyban az első török nyomdát Jelen dolgozatban nincs mód Ibrahim Müteferrika kultúrtörténeti szempontból igen izgalmas személyének és életének ismertetésére, az azonban mégsem maradhat említetlenül, hogy II. Rákóczi Ferenc tolmácsa és titkára volt, annak törökországi bujdosása alatt. Életéről és munkásságáról bővebben lásd a *Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Keleti Gyűjteményének* gondozásában megjelent tematikus honlapot: KELECSÉNYI 2010.

¹⁴⁸ Kovács Nándor Erik Müteferrika legjelentősebb nyomtatásban megjelent írásaként tartja számon az 1444/1732-ben kiadott traktátust, melynek a Keleti Gyűjteményben három példánya is hozzáférhető (MTAK jelzet: 768.439; 768.412; 770.153.). Az értekezést részletesen ismerteti Kovács. KELECSÉNYI 2010. A Reviczky-féle francia fordítás teljes címe: *Traité de la tactique, ou méthode artificielle pour l'ordonnance des troupes. Ouvrage publié et imprimé à Constantinople, par Ibrahim Effendi, Officier Mutteferica de la Porte Ottomane, l'an de l'Hégire 1144, qui est la première année après la dernière rébellion et la déposition du Sultan Ichmet, arrivée l'an 1730, de l'Ère chrétienne, traduit du Turc.* Vienne, 1769.

A fordításkötet

Reviczky orientális ismereteiről tanúskodik, hogy kötetének csupán töredék részét alkotják a szövegközlések és a műfordítások, jóval nagyobb terjedelmű az előszó, illetve a *ġazalokhoz* írt jegyzetek, magyarázatok. A *Specimen Poeseos Persicae* a következő tartalmi egységekből áll:

szövegegység	tartalom	lapszám
	Címlap és versója.	[I–II.]
Prooemium	Előszó, melyben Perzsia történelmét és irodalmát, majd Hâfez életét és költészetét ismerteti.	III–XLII.
De divano et ghazela	A <i>ġazal</i> műfajáról és Hâfez török kommentárjairól értekezik.	XLIII–XLVIII.
Initium divani Haphyzi continens ghazelas sive odas omnes quae littera elif terminatur	15 Hâfez <i>ġazal</i> és latin műfordítása.	1–47.
Paraphrasis	Az első 14 <i>ġazal</i> parafrázisa.	48–136.
Notae et vocum difficiliorum explicatio	Szómagyarázatok az első 14 <i>ġazalhoz</i> .	137–162.
Errata	Hibajegyzék.	[163.]

Mint a táblázatból látszik, a kötet magvát alkotó versközlések terjedelme alig haladja meg az azt bevezető tudós előszó és értekezés terjedelmét; a kiegészítő magyarázatok és jegyzetek pedig az egész kötet felét teszik ki. Reviczky célja tehát nem pusztán Hâfez verseinek megismertetése volt, hanem egyúttal törekedett arra is, hogy a perzsa költészetet és kultúrát nem ismerő olvasó is minél közelebb kerüljön az eredeti szöveg feltételezhető üzenetéhez és a perzsa kultúra megismeréséhez. Kétségtelen, hogy Reviczky alaposan tanulmányozta Hâfez költészetét, és törekedett arra, hogy, a gyakran obskúrus *ġazalokat* minél pontosabban megértse. Amíg úgy vélte, hogy egy fordításán még csiszolgatnia kell, nem adta ki kezéből. Erről tanúskodik egy Joneshoz írt levele, melyben az *Agar ân tork-e širâzi* kezdetű verssel kapcsolatban írja, hogy a prózai fordítással és az ahhoz készített magyarázó jegyzetekkel már elkészült, de a műfordítás a vers tartalmi komplexitása miatt egyelőre nem állt össze.¹⁴⁹ Számos levele tanúskodik

¹⁴⁹ Vö. Reviczky levele Joneshoz, London, 1768. március 7. TEIGNMOUTH 1805. 53.

arról, hogy többször átdolgozta műfordításait, és, amíg az eredménnyel elégedetlen volt, embriónak,¹⁵⁰ kísérletnek nevezte próbálkozásait:

„I send you, as I promised, a prose translation of the Persian ode, together with an *attempt* at a poetical version of it, which I will hereafter improve.”¹⁵¹

Szintén alaposágáról tanúskodik, hogy az ifjú Jonesnak tett javaslata, miszerint kövesse munkamódszerét: ha lehetőség van rá, több kéziratot vessen össze, hiszen nem létezik hibátlan kézirat.¹⁵²

Ez az alaposág és a szüntelen törekvés arra, hogy Hâfez költészet minél pontosabban értse, nem volt eredménytelen. Reviczky a kötetéhez írt előszavában több olyan észrevételt is tesz, mely jártasságát és elmélyült ismereteit bizonyítja. Hosszasan értekezik például arról, vajon szó szerint vagy szimbolikusan értelmezendők Hâfez *gazaljai*.¹⁵³ Ismerteti a probléma felmerülésének történeti, elsősorban vallási indíttatású okait, egy török kódexből¹⁵⁴ idéz egy anekdotát, mely a szimbolikus értelmezés hagyományának kiindulópontja lehetett,¹⁵⁵ végül példák sorával alátámasztva érvel álláspontja mellett, mely szerint bizonyos szöveghelyek megkövetelik a szimbolikus értelmezést, más szöveghelyeket pedig nem lehet másképp, csupán szó szerinti értelmezni. Meglátása fontossága miatt idézem okfejtését:

„Ego vero, etsi quid in tanta opinionum varietate statuendum sit, ambigam, non negaverim, tamen partis cujuslibet sententiae sine discrimine accedi posse, argumentis utrinque assatim suppetentibus. Certum enim est, Poëtam nonnunquam vini et amoris vocabulis in sublimiori sensu uti, et ad coelestia alludere, cum vice versa pluribus in

¹⁵⁰ *Uo.*

¹⁵¹ Vö. Reviczky levele Joneshoz, London, 1768. március 17. TEIGNMOUTH 1805. 55. (Kiem. tőlem – T.K.) A Teignmouth gondozásában kiadott Jones-levelezés főszövegében a levelek angol fordításban olvashatóak, és csak az appendixben vannak közölve az eredeti nyelven, melyek nagy része (18 db) latinul, és néhány (4 db) franciául van. Azonban a levelekben perzsául idézett versrészleteket az appendixben a tipográfiai problémákra hivatkozva Teignmouth nem közli, hanem csak azoknak angol fordítását a főszövegben. Vö. „In these letters the reader will find some passages omitted, from the impossibility of procuring types for the Oriental languages.” TEIGNMOUTH 1805. Appendix 4. A fenti okokból és az értekezés olvasásának megkönnyítése érdekében a levélrészleteket a főszövegben közölt angol fordításból fogom idézni.

¹⁵² Vö. „Everyone knows, that the mere irregularity of the diacritical points occasions infinite difficulty in the Oriental languages; but this is doubly increased by the casual omission or alteration of the letters themselves. It is, therefore, absolutely necessary, in my opinion, as it is impossible to find manuscripts without errors, to possess two copies of every one which you read, that the faults of the one may be corrected by the other; and this is my method.” Reviczky levele Joneshoz, London, 1768. március 29. TEIGNMOUTH 1805. 58.

¹⁵³ REVICZKY 1771. XXIX–XXXVIII.

¹⁵⁴ Pontosabb forráshivatkozást nem ad meg Reviczky. Vö. „Non abs re fuerit commemorare casum singularem, quem in quodam *turcico codice* adnotatum reperio.” REVICZKY 1771. XXXII. (Kiem. tőlem – T.K.)

¹⁵⁵ Az anekdota ismertetését lásd *A' Háfizi dalok (Esettanulmány)* c. fejezetben.

locis nihil communi verborumsignificatu majus sapiat, nec nisi per vim et delirantium somnia interpretatione mystica explicari valeat.”¹⁵⁶

Felfigyel arra, hogy a hâfezi *ğazal*okban a *beytek* lazán kapcsolódnak egymáshoz, nem jellemző az értelmezést könnyítő linearitás, s ez okozza a legfőbb nehézséget a fordítások elkészítésénél.¹⁵⁷ Véleménye szerint ennek köszönhető, hogy, bár Hâfez neve már Reviczky korában is ismert volt, Európában senki nem vállalkozott arra, hogy fordításai révén mélyebben megismertesse a klasszikus perzsa költőt.¹⁵⁸ Mindössze három korábbi fordítási kísérletről van tudomása: Meninski fordította le és illesztette be grammatikájába Hâfez első *ğazal*ját,¹⁵⁹ Thomas Hyde készített egy versfordítást Feridun alapján,¹⁶⁰ továbbá Reviczky idézi d’Herbelot egy *ğazal*részlet-fordítását.¹⁶¹

Verstani tájékozottsága is egyedülálló a korban. Rávilágít arra, hogy Olearius megfigyelései a perzsa rímről mennyire tévesek és leegyszerűsítik a problémát.¹⁶² Megjegyzem, a Reviczkyt követő, perzsa irodalommal foglalkozó értekezők, akárcsak Olearius, nem mélyedtek el kellőképpen a perzsa prozódia szabályait ismertető szakmunkákban, annak ellenére, hogy Reviczky, fordításkötete előszavában javasolja

¹⁵⁶ REVICZKY 1771. XXXIII–XXXV.

¹⁵⁷ Vö. „Haec ipsa peculiaris Ghazelaie indoles obstare videtur, quominus adaequate latino carmine efferri possit, cum omne genus latinae poëseos hujuscemodi intemperantiam aversetur.” REVICZKY 1771. XLVI.

¹⁵⁸ Vö. „Plurimi sane sunt, neque facile enumerandi, eruditionis et eloquentiae laude in oriente clari Scriptores, qui ex hac urbe originem traxerunt, sed inter caeteros notiores, neque nostratibus nominetenus ignori Poetae Sadi et Haphyz, quorum ille pluribus jam versionibus Europae innotuit, hujus vero celebritati versionis difficultas hucusque obstitisse videtur; ut proinde operae pretium sit hunc etiam ab oblivione vindicare.” REVICZKY 1771. XIX.

¹⁵⁹ Vö. REVICZKY 1771. XXXIX.

¹⁶⁰ Vö. REVICZKY 1771. XXXI. és XL. Valószínűleg Reviczky Aḥmad Feridun Nešânčire gondol, akinek *Monšât-ol-salâtin* című munkája a 15-16. századi oszmán és perzsa diplomáciai kapcsolatok egy fontos forrása. Herbelot is említi Feridun munkáját, azt írván róla, hogy Feridun megmagyarázza, hogyan kell érteni a Hâfez verseiben előforduló bort és szerelmet: „Ahmed Feridoun a expliqué en langue Turquesque ces mysteres, et a fait une allégorie perpétuelle des termes de vin et d’amour qui s’y rencontrent, aux transports d’une ame dévote attachée à la conduite d’un Directeur spirituel et éclairé, qui la mene par des voies bien élevées jusqu’au sommet de la perfection.” HERBELOT 1776. 386. Míg Herbelot a Feridun-féle misztikus olvasat helyességét nem vonja kétségbe, Reviczky – mint arról már korábban szó esett – a mellett érvel, hogy egyes versekben a bor és a szerelem motívumát nem lehet szimbolikusan érteni, csak valódi borként és valódi szerelemként. Feridunról lásd: FLÜGEL 1865. 282–283.

¹⁶¹ Herbelot a „második *ğazal*” – mely a Ġani–Qazvini-féle szövegkiadásban a 3. *ğazal* – második *beyt*jét fordította latinra. Vö. REVICZKY 1771. XXXI. A versfordítást minden bizonnyal az *Anthologie orientale* c. kötetbe készíthette d’Herbelot, mely azonban nyomtatásban nem jelent meg, így továbbra is tisztázatlan, Reviczky honnan idézi a fordításrészletet, mely így hangzik: „Donnez moi o celeste Echanson à boire le vin de cet amour divin, le plus pur qui se boive à la table des élus sur le bord du Rucnabad et dans le jardin de cet oratoire sacré etc.” *Uo*.

¹⁶² Olearius nincs tisztában a rímbeütő (*ravi*) létezésével, mely a perzsa rímalkotás legmeghatározóbb eleme, így figyelmen kívül hagyván azt, a *ravi* után álló, ismétlődő *radif*ot tekinti rímnek, mely valójában csak egy része a perzsa rímnek. Vö: „Verum quidem est, quod et Olearius observavit, accidere nonnunquam, ut verba integra ad sinem repetantur, in quo etiam miram pangendorum carminum facilitatem deprehendere sibi visus est, sed ille non satis advertit hanc repetitionem difficultatem neutiquam tollere, cum verba illa praecedentes syllabas etiam similiter de sinere sit necesse.” REVICZKY 1771. XLIV. A perzsa rímtanról lásd: ELWELL-SUTTON 1976. 223–242, JEREMIÁS 1999/b, JEREMIÁS 2003, JEREMIÁS 2010/b.

Vahidi¹⁶³ költészettani munkájának és az abból merítő grammatikusok írásainak tanulmányozását.¹⁶⁴

Figyelemre méltó továbbá, hogy Reviczky tisztában van a Hâfez-kánon bizonytalanságával, azzal, hogy a különböző kéziratok különböző számú *gazalt* tartalmaznak. A ma elfogadott 480–500 helyett ő – mivel Sudi kommentárját becsülte a leginkább – 569 körülre teszi a Hâfez-*gazalok* számát.¹⁶⁵

Már az eddigiekből is látható, hogy Reviczky Hâfez-kiadása tudós munka: egyaránt ismeri és ismerteti az európai nyelvű és a keleti (elsősorban török) szakirodalmakat. Az utóbbiak közül a legfontosabb forrása Sudi török nyelvű kommentárja volt (10/16. sz.).¹⁶⁶ A bevezetőben Reviczky többször hivatkozik rá, és egy alkalommal hosszasan idézi Sudi Hâfez költészetét dicsérő szavait.¹⁶⁷ Az ismert török kommentárok legkiválóbbjának tartja ezt a munkát, melyben leginkább azt értékeli, hogy Sudi a *beytek* jelentését igyekezett minél pontosabban átadni, anélkül, hogy olvasóját rákényszerítene a szó szerinti vagy a misztikus olvasatra.¹⁶⁸ A török fordítások közül – a már említett Ahmad Feridunon kívül – Soruri (897–965/1491–1557/8)¹⁶⁹ és Šem’i

¹⁶³ Valószínűleg Reviczky itt Vahidi Tabrizire (megh. 942/1536) gondol, aki *Ğam‘-e moxtaşar* (*‘Aruz o qâfiye-ye Vahidi Tabrizi*) címmel írt egy vers- és rímtani ismertetőt, és akinek fennmaradt még egy Tabriz városát dicsőítő költeménye, egy perzsa szótára, illetve a *divânja*. Úgy tűnik, a mai Iránban nem ismerik behatóan, illetve nem értékeli Vahidi munkásságát, ugyanis Šafā (négy kötetes irodalomtörténetében) az átlagos, nem túl magas szintű 10/16. századi verstanok között pusztán négy sort szán Vahidi bemutatására. Vö. ŠAFĀ 2008.161. Mivel Jeremiás Éva egyik fő kutatási területe a perzsa vers- és rímtani munkák grammatikai szempontú vizsgálata, a *Cambridge University Library* kézirtárában őrzött Vahidi-verstan egy másolatával rendelkezik. A mai napig csak kézirat formában létező szöveg Jeremiás megítélése szerint a perzsa rímtan fontos szabályainak és licenciáinak praktikus összefoglalása. Elképzelhető, hogy Jones is ezt a munkát használta fel az ázsiai költészetet bemutató könyve verstani fejezetéhez, azonban e hipotézis bizonyításához meg kellene nézni a cambridgei kézirat posszeszor-bejegyzéseit.

¹⁶⁴ Vö. „Qui uberionem hac in re notitam consequi voluerit, adeat Vahidii celebris Poëtae persici artem poëticam, vel ex illo fonte petitas nostratium grammaticorum institutiones.” REVICZKY 1771. XLV.

¹⁶⁵ Vö. „Carmina Haphyzi in unum volumen seu Divanum collecta Ghazelas 569 circiter comprehendunt variis temporibus compositas, etsi arduum sit earum numeratum accurate definire ob summam omnium Codicum discrepantiam.” REVICZKY 1771. XLVII.

¹⁶⁶ Egyelőre nem áll rendelkezésre adat arra vonatkozóan, hogy Reviczky honnan ismerhette Sudit. E kérdésre vonatkozó érdekes adatokkal szolgálhat a manchesteri John Rylands Library nemrégiben kiadott kézirat katalógusa. (Pontos bibliográfiai adatai: Jan SCHMIDT, *A Catalogue of the Turkish Manuscripts in the John Rylands University Library at Manchester*, Islamic Manuscripts and Books, Brill, 2011.)

¹⁶⁷ Lásd: REVICZKY 1771. XXXVIII–XXXIX.

¹⁶⁸ Vö. „Sed palmam omnibus praeipuit Sudius, scholiastarum gentis illius facile princeps, qui non hunc tantum, sed praecipuos quosque persicos Poëtas notis doctissimis illustravit. [...] Hic posthabis omnibus de sublimi et abstruso carminum sensu somniis, nihil aliud pensi habuit, quam ut nudam et omnis aenigmatis expertem auctoris phrasin verbis dilucidis explicaret ideo et mihi praeplacuit, loca dubia et obscura ad illius mentem explanare.” REVICZKY 1771. XLVIII.

¹⁶⁹ Vö. REVICZKY 1771. XLVIII. (Soruriról részletesebben a *Hâfez* c. fejezetben.)

(10/16. sz. második fele)¹⁷⁰ munkáit említi. A Hâfez életét ismertető részénél pedig egy alkalommal hivatkozik Katip Çelebi (1017–1068/1609–1657) krónikájára.¹⁷¹

Az európai szakirodalomokban való jártassága is hasonlóképpen meggyőző. A már említetteken kívül (Meninski, Olearius, d’Herbelot, Hyde) fontos kiemelni, hogy Gentius Sa^odi-fordítását is ismeri.¹⁷² Az európai Hâfez-fordításokkal kapcsolatban egy lábjegyzetben, hírül adja, hogy Jones, hamarosan hozzáférhető könyvében, a Nâder šâh történetét bemutató francia fordításhoz – mely Hâfez fordításokat is tartalmaz – egy rövid értekezést csatol a keleti költészetről.¹⁷³ Az európai szakmunkák közül d’Herbelot lexikonjának „Hafedh ou Hafez” c. szócikkének adatait bedolgozta kötete előszavába. Érdemes kiemelni azt a bekezdést, melyben az egyéb Hâfez nevű költőkről tesz említést, összesen háromról.¹⁷⁴ D’Herbelot rövid életrajzi ismertetőjének is aránylag terjedelmes részét teszi ki a névrokonok ismertetése, bár ő nem csak a költőket veszi számba.¹⁷⁵ D’Herbelot és Revicky egyaránt elsőként a Šâhrox uralkodása (8/14. sz.) alatt alkotó költőt, Hâfez-e Halvâyt (megh. 850/1447) említi elsőként. Reviczky ismertetője lényegében a lexikoncikk szövegének latin fordítása. Az egyetlen szembeötlő különbség a Halvâyi név írása, mely a Reviczky-féle kiadásban minden bizonnyal nyomdahiba:

„Il ya eu encore un autre Poëte Persien du même nom, qui vivoit sous le regne du Sultan Schahrokh, fils de Tamerlan; on le surnomme *Halvai*, c’est-à-dire, *Confiturier*, pour le distinguer du premier.”¹⁷⁶

„Fuit et alter Poëta hujus nominis in Persia regnante Sultano Schah Ruch, filio Tamerlani, qui ad discrimen alterius *Halvagi* (pemmatopola) agnominatur.”¹⁷⁷

A második személynek d’Herbelot csak a nevét ismerteti (Agem Roumi), Reviczky azonban kiegészíti azt könyvének címével: „Item alter Agem-el-Rumi dictus, auctor

¹⁷⁰ Uo. (Šem^oiról részletesebben a Hâfez c. fejezetben.)

¹⁷¹ Vö. REVICZKY 1771. XXVIII.

¹⁷² Vö. REVICZKY 1771. XL.

¹⁷³ Uo.

¹⁷⁴ Vö. REVICZKY 1771. XLVIII.

¹⁷⁵ Lásd: HERBELOT 1776. 386.

¹⁷⁶ Uo. (Kiem. az eredetiben.)

¹⁷⁷ Vö. REVICZKY 1771. XLVIII. (Kiem. tőlem – T.K.)

libri cujus titulus *Ergia-ül-ylm.*”¹⁷⁸ Végül a harmadik személy Hâfez-e Tabrizi, aki csak Reviczkynél szerepel, d’Herbelotnál nem.¹⁷⁹

Mint ebből a szoros összevetésből látszik, Reviczky a kezébe kerülő szakmunkákat összevettette egymással, a számára fontos információkat felülvizsgálta, majd, ha helyesnek találta, beépítette saját munkájába. Munkamódszerében külön dicsérendő, hogy sok keleti kéziratot forrást használ, így az esetleg téves vagy hiányos európai ismereteket helyreigazítja. Mint a dolgozat további esettanulmányaiban látni fogjuk a 18. század végi 19. század elejei hasonló Hâfez fordításokra nem jellemző ez az alapos és tudós hozzáállás.

¹⁷⁸ *Uo.* (Kiem. az eredetiben.)

¹⁷⁹ „Denique Haphyz Tebrizi, et alio nomine Tarakci, cujus illa ghazela esse creditur a Sudio, cujus initium: *Lutfi basched ker ne puschi* ets. quae à plerisque nostro poetae adscribitur.” *Uo.* (Kiem. az eredetiben.) (Hâfez-e Tabrizi egy 10/16. századi perzsa *gazalköltő* volt.)

A fordítások

Reviczky kötete a címe alapján tizenhat *ġazal* (Odae sexdecim) tartalmaz, azonban valójában – mint az alábbi táblázat is tanúsítja – 15 teljes *ġazal*, és ezen felül az előszóban 24 versrészlet fordítása olvasható munkájában, összesen 25 versből:

<i>ġazal</i> (Ġani–Qazvini)	teljes <i>ġazal</i>	töredék	lapszám (REVICZKY 1771.)
1. <i>ġazal</i>	Ode I.	7. <i>beyt</i>	2–5. XXXVI.
2. <i>ġazal</i>	Ode XI.		28–31.
3. <i>ġazal</i>	Ode II.	1. <i>beyt</i> 2. <i>beyt</i>	4–7. XXXVI. XXIII.
4. <i>ġazal</i>	Ode VII.		18–21.
5. <i>ġazal</i>	Ode XIII.	8. <i>beyt</i>	34–39. XXX.
6. <i>ġazal</i>	Ode XII.		30–35.
7. <i>ġazal</i>	Ode IV.	8. <i>beyt</i>	10–13. XXVIII.
8. <i>ġazal</i>	Ode IX.		22–27.
9. <i>ġazal</i>	Ode III.		6–11.
10. <i>ġazal</i>	Ode V.		12–15.
11. <i>ġazal</i>	Ode VI.	3. <i>beyt</i>	16–19. XXXVI.
12. <i>ġazal</i>	Ode XIV.	6. <i>beyt</i>	38–43. XXIV.
46. <i>ġazal</i>	Ode extra seriem et littera mim.		42–47.
76. <i>ġazal</i>		7. <i>beyt</i> 1. meşrâ ^c 6. <i>beyt</i> 2. meşrâ ^c	XXXVIII.
79. <i>ġazal</i>		7. <i>beyt</i>	XXXIII.
162. <i>ġazal</i>		5. <i>beyt</i> 8. <i>beyt</i> 9. <i>beyt</i>	XXXV. XXXV. XXIV.
216. <i>ġazal</i>		1. <i>beyt</i> 10. <i>beyt</i>	XXVII. XXVI.
217. <i>ġazal</i>		5. <i>beyt</i>	XXVI.
228. <i>ġazal</i>		4. <i>beyt</i> 6. <i>beyt</i>	XXXVII. XXXVII.
279. <i>ġazal</i>		1, 2 és 3. <i>beyt</i> 8. <i>beyt</i>	XXII. XXXVII.
285. <i>ġazal</i>		1. <i>beyt</i>	XXV.
313. <i>ġazal</i>		3. <i>beyt</i>	XXXIII.

495. <i>ğazal</i>		2. <i>beyt</i>	XXXVII.
(App. II. a. 6.)	Ode VII. ¹⁸⁰		20–23.
(App. II. a. 7.)	Ode X.		26–29.

Néhány esetben egy *ğazal* több *beytjének* fordítása is elkészült, azonban, mivel az előszóba beillesztett fordításokkal Reviczky az érvelését kívánta alátámasztani, gyakran az egy *ğazal*hoz tartozó *beyteket* a szöveg különböző pontjaira illesztette be. Jó példa erre a 162. *ğazal*, melynek 5. és 8. *beytje* 11 lappal a 9. *beyt* után olvasható; vagy a 279. *ğazal*, melynek közel a fele olvasható latin fordításban Reviczky-nél: az első három *beyt* a kötet 22. lapján áll, míg a 8. *beyt* a 37. oldalon. Megjegyzem, ez utóbbi esetben a szemfüles olvasónak feltűnhet, hogy a négy sorpár összetartozik, hiszen Reviczky mindkét lapon a fordítások előtt megadja a *ğazal* első *meşrâ*^cjának kezdő szavait: „Choscha Schiraz”;¹⁸¹ azonban a másik esetben (162. *ğazal*) csak a 9. *beyt* fordítása előtt adja meg a *ğazal* kezdő szavait,¹⁸² a másik két részletnél az adott sorpár kezdő szavai olvashatóak latin betűs átírásban,¹⁸³ így annak felfedezése, hogy a három *beyt* egy *ğazal*hoz tartozik pusztán a Reviczky-kötet használatával nem lehetséges.¹⁸⁴ Hasonlóképpen homályba vész a 216. *ğazal* két részletének összetartozása.

A táblázat végén szereplő két *ğazal* ma nem része a Hâfez-kánonnak. Reviczky fordításkötetébe – akárcsak a többi *ğazal* – a már sokat emlegetett Sudi kommentárjából került be ez a két vers: a kötet nyolcadik versfordítása Sudinál a 15. *ğazal*,¹⁸⁵ míg a tizedik a török kommentár 13. *ğazalja*.¹⁸⁶

Reviczky műfordításai színvonalasak. A kötet végén szereplő terjedelmes szövegmagyarázat a Sudi-féle kommentáron alapul, melyet Reviczky sok helyen kiegészített annak érdekében, hogy a perzsa kultúrát nem, vagy csak felületesen ismerő olvasói számára is tökéletesen érthetőek legyenek; gyakran hoz párhuzamokat, analógiákat az európai kultúrkincsből. Például az első *ğazal* kommentálásánál a Hâfez

¹⁸⁰ Tévesen a 7. *ğazal*nak van számozva, de valójában ez a kötet 8. *ğazal*-fordítása.

¹⁸¹ (*Xošâ Širâz...*) Vö. REVICZKY 1771. XXII és XXXVII.

¹⁸² „Chosch amed giül” (*Xoš âmad gol...*) Vö. REVICZKY 1771. XXIV.

¹⁸³ „Scherabi bi chumar” (*Šarâb-e bi xomâr*) és „Bija Scheich” (*Biâ šeyx*) Vö. REVICZKY 1771. XXXV.

¹⁸⁴ Az 5. és a 8. *beyt* összetartozására utal Reviczky. A bevezető XXXV. lapján először a 162. *ğazal* ma kanonikus változata 8. *beytjének* fordítását idézi, majd, a szerinte pár sorral ez után következő 5. *beytet*. Tehát az általa használt kéziratban a ma kanonikus szövegváltozattól eltérő volt a *beytek* sorrendje. Vö. „Sed paulo post in hac ipsa gazela...” REVICZKY 1771. XXXV. Sudinál ez a 177. *ğazal*, mely szemben a Gani-Qazvini-féle kiadás 11 *beytes* változatával 13 *beytből* áll. Érdekes módon a Sudinál olvasható változat *beytjeinek* sorrendje nem támasztja alá Reviczky fenti állítását, mely szerint a 8. *beyt* előbb szerepel a versben, mint az 5. *beyt*: 1, 3, 2, x, 6, x, 5, 4, 8, x, 9, 10, 11. (x-szel jelöltem a ma kanonikus változatban nem szereplő verssorokat.) Vö. SUDI II. 1999. 970–975.

¹⁸⁵ Lásd: SUDI I. 1999. 115–117.

¹⁸⁶ Lásd: SUDI I. 1999. 105–110.

versekben gyakran megjelenő bor tematikát az anakreóni és horatiusi versekhez hasonlítja.¹⁸⁷ Megjegyzem, az Anakreón-Ĥâfez párhuzam a korai európai Ĥâfez-recepció egyik kedvelt közhelye, mely elképzelhető, hogy Reviczkytól ered, ugyanis – bár Jones Nâder-fordításában előbb jelent meg nyomtatásban az Anakreón és Ĥâfez költészete közötti hasonlóság megállapítása – feltételezhető, hogy Reviczky hívta fel Jones figyelmét a párhuzamra. Egy 1768. február 19.-én kelt levelében Reviczky azt írja Jonesnak, hogy mellékeli egy fordítását, melynek margójára analóg görög és latin versidézetekeket jegyzett:

„I take the liberty of sending you a rough sketch of one of my latest translations from Hafez. [...] You will find, in the margin, several quotations from the Greek and Latin poets, which occurred to my recollection whilst I was reading Hafez, expressing the same sentiments with the Persian.”¹⁸⁸

Az Anakreón-Ĥâfez párhuzam gyors terjedését és népszerűségét bizonyítja, hogy a magyar irodalom első Ĥâfez költészete ihlette versét – *A' Háfiz sírhalmát* – Csokonai az *Anakreoni dalok* című kötetében jelentette meg a 19. század elején.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Vö. REVICZKY 1771. 49.

¹⁸⁸ Reviczky levele Joneshoz, London, 1768. február 19. TEIGNMOUTH 1805. 46–47. Érdemes, a megfogalmazás hasonlósága miatt, a fent említett Jones- szöveghelyet is idézni: „Les Persans excellent sur toutes choses dans leurs odes amoureuses, desquelles on a déjà donné un essai dans la première section. Il est surprenant combien les odes d'Hafiz ressemblent aux fragmens que nous avons des poètes lyriques de la Grèce. On peut avancer avec vérité, que ce poëte tout l'agrément et la viva cité d'Anacreon, avec la douceur et les charmes de Sappho.” JONES 1770. 264–265.

¹⁸⁹ Részletesen lást *A' Háfizi dalok (Esettanulmány)* c. fejezetben.

Reviczky utóélete

Reviczky kis példányszámban megjelent Hâfez-fordításának hamarosan elkészült angol és német nyelvű fordítása. Meusel 1811-ben megjelent lexikonjában az eredeti latin nyelvű kiadás mellett már mindkét fordítás bibliográfiai adatai is szerepelnek:

„*Englisch unter dem Titel: Specimen of Persian poetry; or Odes of Hafes: with an English translation and paraphrase, chiefly from the Specimen Poës. Pers. – by J. Richardson. Lond. 1774.4. Deutsch unter dem Titel: Fragmente über die Litteraturgeschichte der Perser nach dem Lateinischen des Baron R. v. R. mit Anmerkungen und dem Leben des Persischen Dichters Saadi, von J. Friedel. Wien 1782. 8.*”¹⁹⁰

Az utóbbi kötetet nem sikerült fellelnem, de címéből is látszik, hogy ez nem pusztán Reviczky könyvének fordítása, hiszen nem csak Hâfez, hanem Sa^cdi költészetét is bemutatja német nyelven. Bár Reviczky egy levelében írja Jonesnak, hogy első hallásra magával ragadta Sa^cdi költészete,¹⁹¹ nincs tudomásunk arról, hogy értekezett volna Sa^cdiról vagy fordított volna munkáiból.

Hasonlóképpen csak fenntartásokkal tekinthető fordításnak Richardson¹⁹² munkája, mely „főként” (*chiefly*) Reviczky munkája alapján készült. A legszembeötlőbb különbség a fent ismertetett szakszerű előszó hiánya, mely helyett Richardson egy jóval rövidebb (összesen 11 oldalas) bevezetőt írt. A másik meglepő változtatás, hogy, szemben az eredeti latin nyelvű kötet tizenöt *gazeljával*, az angol változatban csupán három *gazel* jegyzetekkel és magyarázatokkal ellátott fordítása olvasható. Mind a fordítások, mind a hozzájuk írt kiegészítő magyarázatok Reviczky munkájának fordítása, néhol kiegészítő megjegyzéssel ellátva, máshol kissé lerövidítve. A

¹⁹⁰ Vö. MEUSEL 1811. 243. (Kiemelések az eredetiben.)

¹⁹¹ Vö. „Do you wish to know my opinion respecting the other Persian poets, and whether I think Hafez alone elegant? Far from it; for who can read without extacy (sic!) the first page of Sadi. Indeed, my passion for Oriental literature was first excited by hearing the following lines of Sadi, accidentally repeated by my teacher at Constantinople...” Reviczky levele Joneshoz, London, 1768. március 7. TEIGNMOUTH 1805. 53.

¹⁹² John Richardson (1740/41–1795) legjelentősebb munkái a két kötetes perzsa-arab-angol szótára (*A Dictionary Persian, Arabic, and English*, Oxford, 1777.), és a szintén két kötetes *A Dissertation on the Languages, Literature, and Manners of Eastern Nations* (Oxford, 1778). Richardson szakmai felkészültségéről, és elmélyült grammatikai ismereteiről tanúskodik, hogy – amint Jeremiás Éva felhívja arra a figyelmet – Jones perzsa nyelvtanának 1801-es, ötödik kiadásában jelentős javításokat és kiegészítéseket tett. Vö. „The original text, transcription and ideas of Jones’s Grammar went over profound changes from the first edition (1771) until the 9th edition (1828) as it was indicated on the front pages of its editions: the 5th edition was revised, and complemented with Richardson’s contribution (1801).” JEREMIÁS 2012. [7].

szövegközlés megszerkesztésében mutatkozik még lényeges eltérés. Egyrészt, míg Reviczkynél a bal oldalon a perzsa, és vele szemben, a jobb oldalon a latin szöveg áll, Richardson először közli a teljes *gazalt*, majd utána áll annak angol fordítása; másrészt Reviczky a szövegközléstől elkülönítve közli a szöveg- és a szómagyarázatokat (lásd a fenti táblázatot), Richardsonnál pedig mindhárom *gazal* után közvetlenül ott áll a megfelelő vers parafrázisa, a szómagyarázatokkal együtt. Összefoglalva tehát Richardson Hâfez-szövegközlései és az azokhoz tett kommentárok valóban Reviczky munkájából származnak, illetve annak átültetése angolra, azonban az előszó, bár kétségtelenül részben Reviczky könyvének felhasználásával készült, mégis Richardson önálló munkája.¹⁹³

Érdemes tehát részletesebben megvizsgálni, mi áll ebben a tizenegy oldalas előszóban! Richardson hosszasan fejtegeti fordítása létrejöttének okát és szükségességét (IX–XIV), mely szerint az angliai és indiai kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatok 18. századi felélénkülése szükségessé teszi a korabeli India hivatalos nyelvének, a perzsának az ismeretét.¹⁹⁴ Érdekes, hogy a 18. század végén – 19. század elején úgy tűnik, általános volt az az elképzelés, hogy költői szövegek bilingvis kiadásának segítségével autodidakta módon el lehet sajátítani egy nyelvet. Adam Clark bibliográfiájában pár szavas jellemzést lehet olvasni az egyes nyomtatásban megjelent munkákról. A Reviczky-féle latin és a Richardson-féle angol Hâfez-fordítás egyaránt úgy vannak jellemezve, mint remek kiadványok, melyek a perzsául tanulni vágyók számára igen hasznos olvasmányok lehetnek:

¹⁹³ Richardson könyvének 1802-es második kiadását Rousseau további kiegészítő megjegyzésekkel látta el. A kötet végén olvasható *Additional notes and illustrations* (RICHARDSON 1802. 67–86.) a *gazal*-értelmezésekben előforduló egy-egy perzsa történelmi személyről, földrajzi helyről, ünnepről stb. nyújt további információkat. Rousseau ismereteit, a hivatkozásai tanúsága alapján, elsősorban korabeli útleírásokból (pl. William Francklin, Thomas Shaw) merítette, de hivatkozik Thomas Hyde *Religio Veterum Persarum* c. nagyszabású munkájára, illetve a Carlyle-féle arab költészeti antológiából (*Specimens of Arabian Poetry*, London, 1796) is idéz. Samuel Rousseau (megh. 1820) kora egyik művelt nyomdása volt. John Nichols műhelyében gyakornokoskodott. Mivel jó érzéke volt a nyelvekhez, autodidakta módon magtanult latinul, görögül, héberül, szírül, perzsául és arabul. Tanulóévei lejárta után saját nyomtatóműhelyt nyitott. Több keleti vonatkozású könyvet szerkesztett és adott ki. Iranisztikai szempontból a Richardson-féle Hâfez-fordításon kívül meg kell említeni, a később bemutatásra kerülő *The Flowers of Persian Literature* (London, 1805) című antológiát és perzsa szótárát (*Vocabulary of the Persian Language*, London, 1802). Arabisztikai szempontból fontos: *A Dictionary of Mohammedan Law...* (London, 1805). Bővebben lásd: TIMPERLEY 1839. 878–879.

¹⁹⁴ Vö. „The commerce and politics of Great Britain are now so intimately connected with those of Hindostan, that every important change in that great empire must be highly interesting to this kingdom. [...] Among the arrangements, suggested by the wisdom of parliament, for the government of our settlements in those distant regions, few perhaps could have had more salutary consequences, though none has been less attended to, than the encouragement of the study of the languages of princes with whom we must treat, people with whom we (sic!) must trade, subjects whom we must govern.” RICHARDSON 1802. IX.

„This admirable work (t.i. *Specimen Poeseos Persicae*) is by the celebrated Baron Reviczki, and is one of the most useful that can be put into the hands of a learner who has a competent knowledge of the Latin tongue.[...] This (t.i. *Specimen of Persian Poetry*) also is a very useful work, and without exception, the best that can be put into the hands of a mere learner who is unacquainted with Latin.”¹⁹⁵

Clark tehát elsősorban annak ajánlja Richardson munkáját, aki nem jártas a latin nyelvben. Az előszóhoz fűzött egy megjegyzés alapján is úgy tűnik, Richardson egyik fő indíttatása a fordítás elkészítésére éppen ez lehetett: szélesebb olvasóréteget szólít meg az angol, mint a latin nyelvű könyv. A másik motiváló tényező, hogy a kis példányszámban kiadott Reviczky-féle fordítás már pár évvel megjelenése után is alig beszerezhető. Richardson megjegyzi, hogy ő maga is csak kölcsön kapott egy példányt Jonestól,¹⁹⁶ de lehetne említeni Csokonait is, aki leveleiben, mondhatni megszállottan, próbálja felkutatni Reviczky egy példányát, sikertelenül.¹⁹⁷

Visszatérve a Richardson-féle előszóra, feltűnik, hogy Háfész életének és költészetének ismertetésében visszacsengenek Reviczky mondatai. A rövid életrajzi ismertető első két mondata a latin és az angol szövegben gyakorlatilag azonos, azzal a különbséggel, hogy Reviczky lábjegyzetben tett kiegészítő megjegyzéseit Richardson rövidítve, lényegre törően építette be a főszövegbe:

életrajzi adatok	Richardson (folyamatos idézet) RICHARDSON 1802. XIV–XV.	Reviczky	idézet helye REVICZKY 1771.
1. név	The proper name of the poet from whose works are extracted, was <i>Mohammed Shemseddin</i> ,	Muhammed Schems-ed-din (nam hoc proprium est Poetae nomen...	főszöveg p. XIX.
2. taxallos	though much better known by the title of Hafez,	[E]tsi notior sit agnomine Haphyzi.	főszöveg (Az előző folytatása.) p. XIX.
3. Háfész	which among other significations, implies <i>a man</i>	Mos est apud Orientales, praesertim apud	lábjegyzet (Az előzőhöz

¹⁹⁵ CLARK 1806. 284.

¹⁹⁶ „A small publication of this nobleman’s (t.i. Reviczky) at Vienna, in the year 1771, intituled, *Specimen Poeseos Persicae*, has given the editor the principal assistance in this work. Though not calculated for the mere learner, the materials the Baron has drawn from Sudi, Sururi, and other learned Turkish commentators on Hafez, joined to his own uncommon erudition and genius, make an acquisition of value to those who understand Latin sufficiently, and desire to make progress in the Persian language. It is however, he believes, extremely scarce, having never seen but one copy, which was a present from the noble author to his equally learned and ingenious friend Mr. (afterwards Sir William) Jones.” RICHARDSON 1802. XVI.

¹⁹⁷ Részletesen lásd *A’ Háfízi dalok (Esettanulmány)* c. fejezetben.

jelentése	<i>of great memory.</i>	Muhammedanos, adultis agnomina quaedam addere, ad indolem unius cujusque alludendo; sic Haphyz idem est, quod graecorum <i>Memnon</i> , vel potius <i>Mnemon</i> , hoc est: bone memoria praeditus, magna vi memoriae pollens. Hic hodieum, qui totum Coranum memoriter recitare valent, Haphyzy compellantur.	füzve.) p. XIX.
4. születési hely	He was born at Shiraz, the capital of Farsistan, the ancient Persis,	[N]atus est Schirazi circa initium saeculi Hegyrae octavi...	főszöveg (A taxalloş-nál idézettek után.) p. XIX–XX.
5. dinasztia	under the dynasty of the Modhafferians,	[F]loruitque praecipue sub Regibus ex stirpe Mudhaferiorum (sic!)...	főszöveg (Az előző folytatása.) p. XX.
6. fontos történelmi esemény	and lived at the period when the great Timur or Tamerlane defeated the Sultaun (sic!) Shah Mansor.	Dynastia Mudhaferiorum (sic!) in Persia duravit circiter 77. annis, ab anno Hegyrae 718. usque 795. sub septem Principibus, qui omnes partim successive, partim insimul regnarunt, hoc fere ordine: Emir Mubarezzedin Muhammed Mudhaffer regnavit ann. 41. Shah Schegia Filius Mudhafferi ann. 26. Schah Mahmud. an. 10. Sultam Ahmed, Schah Jahja, denique Zinalabedin, filius Sultani Schan Schegia. Horum ultimi regnarunt solum novem vel decem annis, separatim vel conjunctim in diversis Persiae Regionibus, donec Tamerlanus Schah-mansuro superato Regnum Mudhaferiorum (sic!) funditus evertit.	lábjegyzet (Az előzőhöz fűzve.) p. XX.

Mint az összevetésből látható, a Reviczky főszövegében olvasható adatok mind, ugyanabban a sorrendben megtalálhatóak Richardsonnál is.¹⁹⁸ Egyetlen ponton, a születési hely (4.) megadásánál van eltérés a két szövegben: míg a latin könyv előszavában a szülőváros (Širâz) mellett a születési idő olvasható; az angol előszóból a születési időre vonatkozó adat hiányzik, helyette Širâz városának pontosabb körülhatárolása áll: „Farsistan” (pontosabban Fârs tartomány) fővárosa, az ókori „Persis”. Megjegyzem ez a két adalék információ Širâzról Reviczky előszavának egy korábbi pontján olvasható:

„Jam Vero etsi nulla paene sit totius Persia plaga, quae non unius vel plurium illustrium poetarum natalibus glorietur, caeteris tamen vel Pars, id est Persis proprie dicta, a qua jam antiquitus toti Regioni nomen inditum est, quaeve hodie non numero tantum, sed etiam praestantia vatum ex illa oriundorum pae reliquis inclyta habetur. Hujus caput Schirazum,¹⁹⁹ quod aliqui veterem Persepolin alii Cyropolin esse putant...”²⁰⁰

Az a két részlet, mely Reviczky szövegében lábjegyzetben olvasható (3 és 6.) jócskán lerövidítve, a lényegét kiemelve került be Richardson munkájába. Fontos megjegyezni, hogy a lényegkiemelés a Ḥâfeż szó jelentésének megadásával kapcsolatban kifogásolható, ugyanis, míg Reviczky részletesen ismerteti a szó általános és speciális jelentését, Richardson csak az előbbit írja le (t.i. jó emlékezőtehetségű ember), holott a híres perzsa *gaza*költőt a hagyomány szerint azért illette meg ez a megkülönböztető név, mert kívülről tudta a Koránt. (speciális jelentés).

A rövid életrajzi ismertető után Richardson áttér Ḥâfeż költészetének ismertetésére. Itt Reviczky könyvének kívül hivatkozik még d’Herbelot és Meninski munkáira is, majd áttér a kiejtés és a latin betűs átírás kérdésére.²⁰¹ Figyelemreméltó megállapítása Richardsonnak, hogy a következetesen alkalmazott átírás útmutatása sem elegendő a helyes kiejtés elsajátításához, és e problémát tovább nehezítik a dialektális különbségek.²⁰²

¹⁹⁸ Megjegyzem, kétségtelenül Herbelot Ḥâfeż-szócikke volt Reviczky mintája. A *Bibliothèque orientale*-ban ugyanis a következőképpen kezdődik Ḥâfeż életének ismertetése: „HAFEDH ou HAFEZ, dont le nom propre étoit *Mohammed Schamseddin*, Poète Persien des plus célèbres, naquit à Schiraz sous le regne de Modhaffériens, et vivoit encore au temps que Tamerlan défît Schah Mansor, Sultan de cette dynastie.” D’HERBELOT 1776. 386.

¹⁹⁹ Reviczky ide is fűz egy lábjegyzetet, melyben kifejti, hogy a mai Širâz nem azonos a híres ókori várossal, Persepolis-szal. Lásd: REVICZKY 1771. XVIII.

²⁰⁰ *Uo.*

²⁰¹ RICHARDSON 1802. XIX.

²⁰² Vö. „As all grammatical instructions, however, can only give the learner the mere outlines of pronunciation, his ear must after all be his principal teacher, especially where the same standard will not universally prevail in the various countries where the language is spoken. The Persians differ much from

Mivel Richardson könyvének Rousseau által átdolgozott 1802-es kiadása napjainkban is jobban hozzáférhető, mint az első kiadás, érdemes áttekinteni milyen kiegészítéseket tartalmaz! A kötet egy két oldalas kiadói előszóval van kiegészítve (*Advertisement*, III–IV), mely a perzsa nyelv ismeretének fontosságát hangsúlyozza: a jó nyelvismeret elengedhetetlen feltétele az indiai kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatok sikerességének. Rousseau a kötetet kiegészítő gyakorlókönyvként ajánlja Jones grammatikája mellé.²⁰³ Rousseau az előszóhoz fűzött kiegészítései segítségével, melyek lábjegyzetek formájában olvashatóak, képet kaphatunk arról, hogy 1774 és 1802 között melyek a legjelentősebb orientalisztikai (főként iranisztikai) szakmunkák, melyek Angliában jelentek meg. A teljesség igénye nélkül: Weston nyelvészeti munkáját (*A Specimen of the Conformity of the European Languages*, London, 1802), Meninski szótárának angol fordítását (Oxford, 1777 és 1780), Ouseley *Oriental Collections*-szát (London, 1797–1799) és a saját kiadású, megjelenés alatt álló *The Flowers of Persian Literature* (London, 1805) című antológiát említi.

Reviczky – ahogy előszavában is írja – a keleti kultúrák iránti élénk érdeklődését felismervén adta közre válogatását Háfész verseiből, a fordítás nyelvének pedig azért a latint választotta, mert úgy vélte, kora nemzetközi tudományosságának nyelvével, a latinnal, szélesebb körök számára teszi elérhetővé a perzsa költészet e gyöngyszemeit.²⁰⁴ A Richardson- és a Rousseau-féle előszó tanúsága szerint ezen a ponton Reviczky tévedett: a latin helyett hamarosan sürgető igény jelentkezett a nemzeti nyelvű fordítások iránt. Ennek az igénynek köszönhető, hogy a gyorsan megjelenő fordítások miatt lassan háttérbe szorult Reviczky alakja, és annak ellenére, hogy az európai Háfész-fordítás úttörője volt, s mint ilyen sok követőre talált, napjainkban alig

the Arabians in the pronunciation of the same word, and the native of Ispahan has a very distinct manner from the inhabitant of Hindoostan. [...] The editor therefore begs the learner would not implicitly rely on the manner of pronouncing which he has adopted: those who go to India will be able to judge for themselves; to those who remain at home it is very immaterial whether they pronounce with critical property or not.” RICHARDSON 1802. XIX. Hasonlóképpen kitér a nyelvjárások és az írás problémájára Lumsden, 1810-ben publikált perzsa grammatikájában. Lásd: JEREMIÁS 2012. [10–11].

²⁰³ Vö. „There not being a grammatical praxis of this nature has been long cause of regret; and those gentlemen who have studied Sir William Jones’s Grammar, have universally lamented, that their labours were rendered extremely tedious by the want of an analytical work, like that which is now again presented to the public. It remains only to say, that it is printed in a size proper to bind with the Gentleman’s Grammar, which, by the addition of this Praxis, will be rendered doubly useful.” RICHARDSON 1802. IV.

²⁰⁴ Vö. „Ea quippe est aetatis nostrae, non ut olim incuriosae, noscendi cupiditas, ut remotissimarum etiam regionum ac gentium indolem, mores, et studia diligentissime rimari non delectet, quae cum nusquam magis manifesta sint, quam ex scriptis poeticeis, utpote quae typum et characterem ingeniorum quarumvis nationum praeseferant, ideo me saeculi mei genio famulari sum arbitratus, si poemata aliquot persicorum Poëtarum Corypfaei idiomate nulli doctorum ignoto essere, et usui Eruditorum persicae dialecti ignarorum accomodare adlaboraverim.” REVICZKY 1771. XL–XLI.

van olyan szakmunka, mely egyáltalán említi nevét. Az, hogy mai mércével is igényesnek és precíznek tekinthető munkája feledésbe merült, nem mai jelenség: Csokonai már a 18. század utolsó éveiben nem tudja beszerezni a kevesebb, mint harminc évvel korábban, Bécsben megjelent Reviczky-fordítást.²⁰⁵ Jelen dolgozatnak nem titkolt célja rámutatni Reviczky az európai Hâfez-recepció megalapozásában betöltött kulcsszerepére. E vállalkozás létjogosultságát leginkább az bizonyítja, hogy – bár a Reviczky utóélete című fejezet végére értünk – valójában a dolgozat következő fejezetei mindegyikében szükséges megemlíteni Reviczky nevét, hiszen a 18. század végi – 19. század eleji Hâfez fordítók mindegyike valamilyen szállal kötődik az irodalomkedvelő magyar orientalistához, vagy annak könyvéhez.

Érdekes utat járt tehát be az a szellemi kincs, mellyel Reviczky gazdagította a korabeli európai olvasóközönséget. Munkája komoly hatást gyakorolt a későbbi Hâfez-fordításokra, mely leginkább Jones műveiben érhető tetten, és, bár Csokonai a Reviczky kötet hiányában nem tudta maradéktalanul megvalósítani Hâfez-zel kapcsolatos nagyszabású irodalmi terveit, pár évvel később – Fábiánnak köszönhetően – elkészült a klasszikus perzsa költőt bemutató magyar nyelvű kötet, mely valójában a Reviczky-kötet bővített magyar fordításának tekinthető.

²⁰⁵ Labádi Gergely az Egyed Emese által kiadott Barcsay-Orczy levelezéskötetről írt recenziójában hívja fel a figyelmet arra, hogy egy 1772. április 6.-ára datált levélben Barcsay mikor a „Persiai Gazellák” fordítóját ajánlja Orczy figyelmébe, nem Báróczi, és annak Cassandra fordítására, hanem Reviczkyre és a Hâfez költészetét bemutató kötetére gondol. LABÁDI 2005. 224. (A vonatkozó levelet lásd: EGYED 2001. 46.) A közvetlenül a latin nyelvű fordításkötet megjelenése után tehát a „Persiai Gazellák”-at népszerűsítő kiadvány és annak szerzője ismert volt.

IV. Sir William Jones

Sir William Jones (1746–1794) mint az indoeurópai nyelvtudomány megteremtője, a keleti kultúrkincs európai közvetítője, kora fiatal poliglott zsenije vonult be a köztudatba. Általánosan jellemző a szakirodalom korai és mai szóhasználatára ez a túlzó, emphatikus beszédmód Jones-szal kapcsolatban. Már a Jones halála után megjelent korai kiadások előszavában is patetikus, sokszor túlzóan dicsérő leírásokat olvashatunk a 18. századi gondolkodóról. A Jones-életmű kiadója, Lord Teignmouth, az 1805-ben megjelent levelezéskötet előszavában a széles érdeklődési körű és kivételes tehetséggel megáldott szerző életműve ismertetésének nehézségeiről szól:

„In presenting the public with an account of the life of Sir William Jones, I feel a particular anxiety to guard against the charge of presumption, for an undertaking, which may be thought to require a more than ordinary share of learning and abilities.”²⁰⁶

Az angol költészet kiemelkedő alakjait bemutató többtíz kötetes *The Works of British Poets* c. sorozat XXXV. kötete Jones, Blacklock és Cotton költői és műfordítói terméséből szemezget, minden szerző élet- és pályarajzának tömör ismertetésével. Jones válogatott versei és műfordításai előtt a következőket olvashatjuk:

„The life of Sir William Jones, one of the most illustrious characters of the eighteenth century, forms a history of unexampled talents, industry, and taste, employed to the most valuable purposes. In what he executed and in what he projected, there is comprehension, vigour of intellect, to which no short narrative can do justice.”²⁰⁷

De nem csak a korabeli munkákban olvashatóak patetikus jelzők Jones bemutatásakor: rendkívüli nyelvteljesége,²⁰⁸ a történeti nyelvészet kialakulásában való szerepe,²⁰⁹ hozzájárulása a keleti kultúrák nyugati megismertetéséhez²¹⁰ majd minden tudományos értekezésben a kelleténél nagyobb hangsúlyt kap. Természetesen vitathatatlan, hogy

²⁰⁶ TEIGNMOUTH 1805. v.

²⁰⁷ WALSH 1822. 3.

²⁰⁸ Vö. „He showed his phenomenal gift for languages as a schoolboy in Harrow” EDGERTON 1966. 1.

²⁰⁹ Vö. „At this moment modern comparative grammar was born.” EDGERTON 1966. 6.

²¹⁰ Vö. „To my mind, as that of an Indian who considers the personality and the achievement of Sir William Jones as forming a gift of the premier rank with Europe made to India through England, the greatest benefit that we in India have received from England and Europe is to be able to know ourselves.” CHATTERJI 1966. 18. Az indiai Chatterji nemzeti érzületől átfűtve sokszor olyan tömjénezően fogalmaz Jones-szal kapcsolatban, mely a tudományos beszédstílussal nehezen összeegyeztethető: „Sir William Jones was not only an incarnation of the intellectual curiosity of the highly cultivated and humanistic eighteenth century Europe – he was something more: his work has meant more for us Indians than what he himself or any compatriot of his was conscious of.” CHATTERJI 1966. 23.

Jones lelkesen vetette magát nyelvek tanulmányozásába, s a felvilágosodás korában jellemző széles tudományos érdeklődés, akárcsak kortársait, őt is jellemezte. A magyar kultúrtörténetből is számtalan olyan felvilágosodás kori gondolkodót említhetnénk, akiknek figyelmét – mai fogalmaink szerint – szerteágazó tudományágak keltették fel. Csak egy példát említve meg, Csokonai Vitéz Mihály életművét és hátrahagyott feljegyzéseit áttekintve képet kaphatunk a korban jellemző tudományos nyitottságra és befogadó készségre. Köztudott, hogy Csokonai az irodalom majd minden műfajában maradandót alkotott: a klasszikus költői műfajok mellett, eposzt, színműveket, szépprózai műveket is készített, s műfordítói tevékenysége is számottevő. De tanulmányaiból, feljegyzéseiből és levelezéséből tudjuk, hogy valójában mennyire színes egyéniség volt: részt vett tájszavak gyűjtésében; botanikai feljegyzéseket hagyott hátra; a magyarok ősi vallásának és őstörténetének kutatásával is foglalkozott; jegyzetet készített az egészséges életmód-életvitel alapszabályairól; földrajzi érdeklődéséről tanúskodó könyvkijegyzetelést hagyott hátra; s nem utolsó sorban a keleti, elsősorban a perzsa irodalom iránti érdeklődését bizonyítja Jones *Poeseos Asiaticae* c. könyvéből készített kivonata.²¹¹

De visszatérve Jonesra, nála is hasonló, a korra jellemző tág érdeklődési kör figyelhető meg, csak, míg Csokonainál az irodalom, Jonesnál a nyelvek tanulmányozása tűnik a fő iránynak, mely mellett első helyen az irodalom említendő meg, de vallástörténeti, botanikai, kultúrtörténeti és – természetesen, mint jogásznak – jogi témájú írásai is vannak szép számmal. Irodalmi munkásságának jelen dolgozat szempontjából is fontos termése a *Poeseos Asiaticae* c. könyve, mely 1774-ben jelent meg latin nyelven. E művében többek között görög, héber, kínai, arab, perzsa és török szerzőktől idéz, s igyekszik átfogó képet nyújtani e népek irodalmáról, kiemelve az analógiákat, illetve a szemléletbeli eltéréseket. A könyv tematikus fejezetekre van osztva, melyek közül a negyedik rész (Caput IV.) emelendő ki, mely a *De Carmine Persico* címet viseli, s elsősorban Hâfez versein keresztül mutatja be a *gázal* műfaját. Irodalmi tevékenységének másik jelenős területe versírói és műfordítói tevékenysége, melynek korabeli elismertségét bizonyítja, hogy Jones művei a fent már idézett *The Works of British Poets* c. sorozatban is helyet kaptak. Vallástörténeti kérdésekkel elsősorban az indiai kultúrkörben foglalkozott. E témakörbe tartozó írásai a Teignmouth-féle 1807-es összkiadás XIII. kötetében olvashatóak. Botanikai érdeklődésének gyümölcse

²¹¹ Jones és Csokonai kapcsolatáról bővebben A' Háfizi dalok (*Esettanulmány*) c. fejezetet.

ugyanezen kiadás V. kötetében, az angol nyelvű perzsa grammatika előtt jelentek meg összegyűjtve. Szintén megállapítható, hogy elsősorban India növényvilágának megismerése, megismertetése volt célja. A kultúrtörténet köréből megemlítendő a sakkjátékot bemutató tanulmánya és számos történelmi témájú egyéni munkája illetve fordítása. Jogi végzettségének köszönhetően több írása született e témában, melyek közül a keleti jogszokást és joggyakorlatot ismertető munkái érdemelnek külön említést. E szerteágazó, valóban felvilágosult érdeklődés alapját Jonesnál a nyelvek lelkes tanulmányozása nyújtotta, melyeket elsősorban – véleményem szerint – eszközként használt a távoli, ismeretlen kultúrák pontosabb megismerésére. Tehát számára a nyelvtanulás célja nem elsősorban a nyelvek elsajátítása volt, hanem a felvilágosodás kori „polihisztor”-eszme, a sok mindenben való jártasság és a széles ismeretekkel való bírás vezérelte, melynek nem célja, hanem eszköze volt a nyelv. Cannon 1966-ban megjelent tanulmánya bevezetőjében hasonló állásponton van:

„To the modern lay readers, who know of the British Orientalist Sir William Jones (1746–94), he is one of the greatest linguists of all time. By *linguist* they mean a polyglot rather than a linguistic scientist.”²¹²

A nyelvtelhetségéről híres Jones saját bevallása szerint huszonnyolc nyelvet sajátított el élete során. Teignmouth idéz egy kéziratot feljegyzést, melyben Jones nyelvismereteit szintekbe sorolva rendszerezte:

„The following is transcribed from a paper in the hand-writing of Sir William Jones:

Languages:

Eight languages studied critically:

English, Latin, French, Italian, Greek, Arabic, Persian, Sanscrit.

Eight studied less perfectly, but all intelligible with a dictionary:

Spanish, Portugese, German, Runick, Hebrew, Bengali, Hindi, Turkish.

Twelve studied least perfectly, but all attainable:

Tibetian, Páli, Phahlavi, Deri, Russian, Syriac, Ethiopic, Coptic, Welsh, Swedish, Chinese.

Twenty-eight languages.

In another memorandum, he mentions having read a grammar of the Russian and Welsh.”²¹³

²¹² CANNON 1966. 36. (Kiem. az eredetiben.)

²¹³ TEIGNMOUTH 1807. 264–265.

Az igen terjedelmes lista valóban kivételes nyelvrézéket enged feltételezni, azonban, megjegyzem, akkurátusabban megvizsgálva e jegyzéket kérdések merülhetnek fel. A Jones által felállított első kategóriában vannak azok a nyelvek, melyeket saját bevallása szerint nyelvészeti szempontból tanulmányozott. E nyelvek között sorolja fel anyanyelvét, a korabeli oktatásban kötelező latin és görög nyelvet, két újlatin nyelvet, illetve a keleti nyelvek közül az arabot, a perzsát és a szanszkritot. Nem kívánom részletesen fejtegetni, hogy e lista mennyire adhat képet Jones valós nyelvtudásáról, pusztán annyit kívánok kiemelni, hogy a perzsa nyelvet a legmagasabb szinten elsajátított nyelvek közé sorolja. A dolgozat egy későbbi pontján – a Jones-életműben megjelent Hâfez-idézetek ismertetésekor – majd külön kitérek arra, hogy a latin betűs átírások illetve a fordítások alapján Jones perzsa nyelvtudása milyen szinten lehetett, mindenestre ahhoz nem férhet kétség, hogy – életének bármely évéből is származzék e jegyzék – perzsa nyelvtudása semmi esetre sem érte el az anyanyelvi szintet. A másik kiemelendő példa, az úgynevezett „runick” nyelv, abban a csoportban található, melybe Jones azokat a nyelveket sorolta, melyeket – saját bevallása szerint – szótárral tudott olvasni. A „runick”, pontosabban *runic*,²¹⁴ valójában nem nyelv, hanem egy írásrendszer, így nyelvként való említése tájékozatlanságra utal; illetve igen pontatlan, és szakszerűtlen ebben a kontextusban való használata. Főleg, ha figyelembe vesszük azt is, hogy egyazon nyelv külön változatait akkurátusan külön nyelvként listázza. A perzsa nyelvnek három történeti változatát külön-külön említi: a perzsát (mely alatt minden bizonnyal az újperzsa modern perzsa korszakát érti), a darit (mely esetében nem világos, modern perzsa egy keleti dialektusát érti rajta, vagy az újperzsa preklasszikus korszakát), illetve a pahlavit (mely az iszlám hódítás előtti, ún. középperzsa nyelv). A pahlavi, tekintve, hogy mentes az arab nyelv későbbi igen komoly, elsősorban lexikai hatásától, s írásrendszere is különbözik a Jones által ismert újperzsa nyelvek arab közvetítéssel használt módosított perzsa ábécéjétől, tekinthető külön nyelvnek, a felől azonban kétségeink támadhatnak, hogy bárki, legyen akármilyen nagy nyelvtehetség, képes lenne a pahlavi komplikált, logogrammákban²¹⁵ bővelkedő írását kevesebb tanulmányozással bármilyen szinten is elsajátítani. A dari nyelv esetében – bár nem

²¹⁴ Jones ortográfiai gyakorlata, hogy a *c* betűre végződő szavak *ck*-val írja. Ez figyelhető meg az 1784-ben, Kalkuttában általa alapított társaság nevének, az *Asiatick* (sic!) *Society*-nek az írásmódjában is, de ezen kívül még számos példát sorolhatnánk e helyesírási szokására.

²¹⁵ Megjegyzem, a logogrammák kiolvasásához és megértéséhez arámi nyelvismeret is szükséges, melynek Jones munkásságában nincs nyoma. Hacsaknem a listában szereplő kevésbé tanulmányozott nyelvek közé sorolt szírt (syriac) elmélyülten nem tanulmányozta, nem lehettek olyan szintű arámi ismeretei, hogy a pahlavival boldogulhatott volna.

világos pontosan mit értett alatta Jones – komolyan megkérdőjelezhető, külön nyelvként kezelendő-e. De visszatérve a rúnairásra – mely mit már leszögeztük, nem egy nyelv, hanem egy írásrendszer, melyet a germán nyelvek leírására használtak a kereszténység felvételének következtében hódító latin ábécé adaptálása előtt – Jonesnak is tisztában kellett lennie azzal, hogy megfogalmazása pontatlan, hiszen a 18. században már ismert volt, hogy csak rúnairásos nyelvekről beszélhetünk. Thomas Percy (1729–1811) 1763-ban kiadott könyvében (*Five Pieces of the Runic Poetry. Translated from the Islandic Language*, London, 1763.) öt rúnairásos izlandi nyelvű szöveg angol fordítását, illetve az eredetiek latin betűs átiratát közli. Könyve előszavából világosan kiderül, hogy a rúna (*runic*) egy írásrendszert és nem nyelvet jelöl.²¹⁶ A fentiek fényében a legendás nyelvismeret, t.i. Jones huszonnyolc nyelvet sajátított el, túlzó s egyben valóságtartalma megkérdőjelezhető. Mellékesen jegyzem meg, hogy a már említett pahlavin kívül a kevésbé tanulmányozott nyelvek között több olyan nyelv is fel van sorolva, melyek írásának és alapgrammatikájának megismerése is behatóbb tanulmányozást igényel.

²¹⁶ Vö. „The LANGUAGE in which their productions are preserved, and which once prevailed pretty extensively in the north, is commonly called ISLANDIC: Iceland being the place where it was supposed to be spoken in the greatest purity, and where it is to this day in use. The Islandic is the mother of the modern Swedish and Danish tongues, in like manner as the Anglo-saxon is the parent of our English. Both these mother-tongues are dialects of the ancient Gothic or Teutonic; and of so near affinity, that in the opinion of the learned, what was spoken in one of them, was without much difficulty understood by those, who used the other. Hence it is, that such as study the originals of our own language have constantly found it necessary to call in the assistance of this ancient sister dialect.

The CHARACTERS, in which this language was originally written, were called RUNIC; from an Islandic word that signifies a FURROW. As the materials used for writing in the first rude ages were only wood or stone, the convenience of sculpture required that the strokes should run chiefly in strait lines; and the resemblance to plowing suggested the appellation. The word Runic was at first applied to the letters only; tho' later writers have extended it to the verses written in them.” (Kiem. az eredetiben.), PERCY 1763. [IV–VI].

Jones iranisztikai tanulmányai és forrásai

Jones költészszeretete köztudott, s feltételezhető hogy nem egy esetben az újabb és újabb nyelvek elsajátítását az a cél vezérelte, hogy különféle kultúrák irodalmát minél közelebből ismerhesse meg. Az alább következő, gróf Reviczky Károlyhoz (1737–1793) írott leveléből származó idézet is erre enged következtetni:

„From my earliest years I was charmed with the poetry of Greeks; nothing, I then thought, could be more sublime than the Odes of Pindar, nothing sweeter than Anacreon, nothing more polished or elegant than the golden remains of Sappho, Archilochus, Alcaeus, and Simonides; but when I had tasted the poetry of the Arabs and Persians...”²¹⁷

A levél folytatása sajnos nem maradt fent az utókor számára, de az idézetből is egyértelmű, hogy a kiváló irodalmi érzékkel megáldott²¹⁸ Jones nagy élvezettel tanulmányozta a nyugat számára kevésbé ismert keleti irodalmakat. Versfordításait és egyéni költői termését bemutató, 1772-ben kiadott kötete előszavából azt is megtudjuk, hogy nyelvtudását és költői ismereteit egy magasabb cél vezérelte: az, hogy a sokak számára nyelvi kompetencia hiányában hozzáférhetetlen irodalmi remekeket műfordításai segítségével szélesebb körben megismertethesse:

„[B]ut when I propose a translation of the *Oriental* pieces, as a work likely to meet with success, I only mean to invite my readers, who have leisure and industry, to the study of the languages, in which they are written, and am very far from insinuating that I have the remotest design of performing any part of the task myself; for, to say the truth, I should not have suffered even the following trifles to see the light, if I were not very desirous of recommending to the learned world a species of literature, which abounds with so many new expressions, new images, and new inventions.”²¹⁹

²¹⁷ Jones első levele Reviczkyhez, dátum nélkül, (1768. február 19. előtt). TEIGNMOUTH 1805. 45.

²¹⁸ Teignmouth az életrajz ismertetésekor részletesen kitér arra, hogy Jones már a harrow-i iskolaévekben is kitűnt irodalmi érzékével, verstani ismereteivel és szövegalkotási készségével. Lásd: TEIGNMOUTH 1805. 17–22.

²¹⁹ JONES 1772. vii–viii. Goldziher Ignác is Jones vitathatatlan érdemének tartja a keleti irodalmak szélesebb körben való megismertetését: „Még azok is, kik a keleti irodalommal ex offio nem foglalkoznak, ismerik bizonyára az általános irodalomtörténet ezen fényes nevét: Sir William Jones. Jones volt az, aki zsenge ifjkorában a „*Poeseos Asiaticae Commentariorum Sex*” című nagyhatású munkával legelőször vezette be rangjához méltóan a keletiek költészetét az általános irodalomtörténetbe és kimutatta annak helyét a klasszikai irodalmak mellett. Egyike azon könyveknek ez, melyeket, ha túl szárnyalt is az ismeretek haladása, de azért el nem avúlnak (sic!) soha.” GOLDZIHHER 1880. 114.

Jelen dolgozat szempontjából Jones perzsa nyelvtudása releváns, illetve az, hogy nyelvismerete birtokában milyen iranisztikai szempontból fontos művekkel gazdagította a 18. századi művelt olvasóréteget. A fennmaradt, illetve hozzáférhető adatok alapján nem lehet pontosan megállapítani, mikor kezdett Jones a perzsa nyelv tanulmányozásával foglalkozni, az azonban biztosan állítható, hogy 1768 februárjában már olyan perzsa nyelvtudással rendelkezett, melyet tudományos munkák készítésére és tudományos eszmecserék folytatására alkalmasnak tartott. Ezt két életrajzi adat is alátámasztja: 1768 elején vállalta el a dán király, VII. Keresztély (1766–1808) megbízását a Nâder šâh életéről szóló kézirat fordítására;²²⁰ ugyanebben az évben a már idézett, Reviczkyhez írott első levelében a közös érdeklődésükről szólván a keleti tanulmányokat említi,²²¹ azt állítja, hogy tanulmányai kezdetén van, de igyekszik minél mélyebb ismereteket szerezni. E megjegyzésből nem vonhatunk le komoly következtetéseket, tekintve, hogy Jones és Reviczky levelezését mindvégig a kölcsönös tisztelet és ennek folyamatos kifejezése jellemzi, így tehát ugyanúgy elképzelhető, hogy Jones nemrégiben vettette bele magát a perzsa nyelv tanulmányozásában, mint az, hogy saját megítélése szerint járatos a nyelvben. Egy későbbi levelében Jones visszaemlékezvén Reviczkyvel való első találkozására²²² így fogalmaz:

„You cannot conceive how different I am from what you knew me in England. I was then young and thoughtless; now I devote myself wholly to polite literature; and the great objects of my ambition are virtue, fame, and above all, your friendship; objects than which nothing can be more divine, estimable, or dear to me.”²²³

A fenti idézet egyaránt megvilágítja, hogy, Jones két évvel korábbi önmagát fiatalnak és meggondolatlanak tartotta, tehát tudományos érdeklődését ekkor még nem összpontosította egy cél felé, így nyilvánvalóan nem rendelkezett elmélyült ismeretekkel; ugyanakkor remek példát szolgáltat arra is, hogy milyen tisztelettel és megbecsüléssel szól a magyar orientalistáról.²²⁴ Meg kell említenem, ez a respektus

²²⁰ Lásd: TEIGNMOUTH 1805. 40–41.

²²¹ „Our studies and pursuits are the same, with this difference, indeed, that you are already deeply versed in Oriental learning, whilst I am incessantly labouring, with all my mind, to obtain a proficiency in it.” Jones első levele Reviczkyhez, dátum nélkül, (1768. február 19. előtt). TEIGNMOUTH 1805. 45.

²²² Minden bizonnyal Jones és Reviczky 1786 legelején találkozott Londonban. Vö. GOLDZIER 1880. 114–115.

²²³ Jones levele Reviczkyhez, dátum nélkül, (1770 áprilisa és júliusa között). TEIGNMOUTH 1805. 77.

²²⁴ Egy későbbi levelében Jones Reviczkyvel kötött barátságának jelentőségéről a következőképpen ír: „Let me again and again intreat and beseech your remembrance of me wherever you go; and that you will write to me as speedily, and at as great a length, as possible. Be assured that nothing has, or even can, afford me greater pleasure than your friendship.” Jones levele Reviczkyhez, 1768. november, Oxford, TEIGNMOUTH 1805. 62.

nem egyoldalú, Reviczky, aki az orientális költészettel való foglalatosságot csak passzióból űzte,²²⁵ szintén nagy tiszteletet ad Jonesnak, és elismerőleg szól tudományos teljesítményéről:

„I lately received through Mr. ... your two last learned publications, a most agreeable and convincing proof of your affectionate remembrance of me. The singular erudition with which your works abound, not only delighted me exceedingly, but almost excited my inclination to resume those studies which I had almost forgotten.”²²⁶

A Reviczkyvel való levelezés, annak ellenére, hogy Jones életében és iranisztikai témájú munkáiban igen nagyhatásának bizonyul, nem nyújt eligazítást abban, milyen mély nyelvismerettel rendelkezett Jones a Nâder šâh fordításának elkészítésekor. A szakirodalomban teljes az egyetértés a tekintetben, hogy Jones minden valószínűség szerint autodidakta módon tett szert perzsa nyelvi ismereteire. Az angol orientalista tudományos munkásságában mindvégig jellemző, hogy elődeiről, forrásanyagairól vagy nagyon szűkszavúan, vagy egyáltalán nem emlékezik meg. A perzsa grammatika előszavában is pusztán annyit jegyez meg, hogy saját munkáját nyomtatás előtt összevetette a témában keze ügyébe került hasonló munkákkal,²²⁷ arról azonban nem ad közelebbi felvilágosítást, melyek voltak segédkönyvei. Ugyanezen bevezetőből kiderül, hogy Gentius *Golestân*-ját (amit Jones *The Bed of Roses* címmel emleget),²²⁸ Meninski szótárát²²⁹ és d’Herbelot munkáit egyaránt ismerte,²³⁰ akárcsak az oxfordi Thomas Hyde, a zoroasztriánus vallást bemutató nagy volumenű munkáját, mely 1700-ban *Historia religionis veterum Persarum* címmel jelent meg.²³¹ A kortársak közül pedig és Thomas Hunt nevét említi,²³² akik orientalisztikai tanulmányait szorgalmazták, illetve

²²⁵ Vö. „I take the liberty of sending you a rough sketch of one of my latest translations from Hâfez, with whom I sometimes amuse myself in a leisure hour.” Reviczky levele Joneshoz, 1768. február 19, London, TEIGNMOUTH 1805. 46.

²²⁶ Reviczky levele Joneshoz, 1779. március 17, Varsó, TEIGNMOUTH 1805. 174.

²²⁷ Vö. „I have carefully compared my work with every composition of the same nature that has fallen into my hands.” JONES 1771/b. xiii–xiv.

²²⁸ Lásd: JONES 1771/b. ix. Georgius Gentius (1618–1687), holland orientalista 1651-ben bilinguis kiadásban jelentette meg Sa^di *Golestân*-ját, *Rosarium Politicum* címmel.

²²⁹ Lásd: JONES 1771/b. x. A már korábban említett *Thesaurus Linguarum Orientalium* c. latin–török–arab–perzsa nyelvű szótárra utal Jones. Meninskiről bővebben lásd a *Bevezetést*.

²³⁰ Lásd: JONES 1771/b. x. Barthélemy d’Herbelot de Molainville- ről bővebben lásd a *Bevezetést*. Jones a grammatika 98. lapján lábjegyzetben jelzi, hogy fenti Ferdowsi idézete l’Herbelot könyvének 1029. oldaláról származik, majd a szintaxisról írott fejezet első példamondatánál ismét a *Bibliothèque orientale*-t jelöli meg forrásszövegként. Lásd: JONES 1771/b. 98, 99. Később a *farrox* szó jelentése kapcsán d’Herbelot értelmezését kritikával illeti. Lásd: JONES 1771/b. 130.

²³¹ Lásd: JONES 1771/b. ix. Thomas Hyde (1636–1703) keleti kéziratokat is gyűjtött, melyekhez elképzelhető, hogy hozzáférhetett Jones is. Hyderől bővebben lásd a *Bevezetést*.

²³² Lásd: JONES 1771/b. xvi. Thomas Hunt (1696–1774) 1738-tól haláláig az arab nyelv professzora az Oxfordi Egyetemen.

utal John Carnacra,²³³ aki perzsa kéziratokkal járult hozzá a perzsa grammatika elkészültéhez.²³⁴

A felsoroltakon kívül neve említése nélkül egy külföldi nemes emberről tesz említést, akinek szerény perzsa nyelvtudása tökéletesítésében igen nagy szerepe volt, s akivel van szerencséje levelezésben állni, a keleti költészetről és filológiáról eszmét cserélni. Ez az anonim nemes ember minden kétséget kizáróan gróf Reviczky Károly:

„[B]ut I take a singular pleasure in confessing that I am indebted to *a foreign nobleman* for the little knowledge which I have happened to acquire of the Persian language; and that my zeal for the poetry and philology of the Asiatics were owing to his conversation, and to the agreeable correspondence with which he still honours me.”²³⁵

Jones tanulmányainak fent felsorolt, az előszóban említett forrásai közül hiányoznak a ténylegesen grammatikai munkák. A könyv egy későbbi pontján, a többes szám bemutatását tárgyaló fejezetből derül ki, hogy Eprenius²³⁶ arab grammatikáját is felhasználta.²³⁷ A visszaható névmás tárgyalásakor de Dieutől²³⁸ hoz példamondatot.²³⁹

Jeremiás Éva Jones tanulmányában számba veszi azokat a leíró nyelvészeti munkákat, melyek a 18. század derekán hozzáférhetőek voltak, s melyeket Jones használhatott könyve elkészítéséhez.²⁴⁰ A fent említetteken kívül, melyekre hivatkozik – még, ha nem

²³³ Lásd: JONES 1771/b. ix. John Carnac generális (1716–1800) brit tiszt volt, akinek háromszor volt hivatalos indiai küldetésben, az említett perzsa nyelvű kéziratok is ez alkalmakkor kerülhettek birtokába. A grammatika egy későbbi pontján – a szóösszetételek bemutatásánál – említést tesz Lady Mary Wortley Montagu (1689–1762) konstantinápolyi leveleiről is. Lásd: JONES 1771/b. 71.

²³⁴ Megjegyzem, a 18. század második felére már egészen komoly keleti kéziratgyűjtemények voltak, bár sokuk magánkézben. Érdemes kiemelni James Fraser több mint 200 kéziratból álló gyűjteményét, melynek katalógusát 1742-ben megjelent könyvében közzétette. Lásd: FRASER 1742. 3–40. A lista tanúsága szerint egy teljes *divān*t tartalmazó Hâfez-kézirat is volt a birtokában. Lásd: FRASER 1742. 16.

²³⁵ JONES 1771/b. xvi–xvii. (kiem. tőlem –T.K.)

²³⁶ Thomas Erpenius (1584–1624) holland orientalista. *Grammatica Arabica* c. munkája először 1613-ban jelent meg.

²³⁷ Lásd: JONES 1771/b. 24. E szöveghelyen lábjegyzetéből az is kiderül, hogy Jones Meninski munkáját használhatóbbnak tartja: „There are two fine editions of this grammar [ti. Meninski grammatikája], the first published by the very learned Golius, and the second by the late Albert Schultens; both these Orientalists have added a number of Arabick odes and elegies, which they have explained in excellent notes: but these editions are scarce, and Meninski has inserted in his grammar the substance of Erpenius, with many new remarks.” *Uo.*

²³⁸ Ludovicus de Dieu (1590–1642) holland orientalista, 1628-ban, Leidenben kiadott *Grammatica linguarum Orientalium. Hebraeorum, Chaldaeorum et Syrorum inter se collatarum* c. munkája, és a szintén Leidenben megjelent *Rudimenta linguae Persicae* c. könyvei a XVII. századi orientalisztika kiemelkedő alkotásai.

²³⁹ Vö. „When خود is used as a pronoun possessive, it answers to the Greek σφέτερος and signifies my, thy, our, your, his or her, according to the person and number of the principal verb in the sentence; of which I must borrow (for want of a better) the example quoted by de Dieu:

از کار خود خجل یافت I was ashamed of my deed; سخن خود خجل یافت He was ashamed of his work.” JONES 1771/b. 31–32.

²⁴⁰ JEREMIÁS 1999/a. 281–284.

is mai tudományos elvárásainknak megfelelően – Jones; Ignazio di Gesù,²⁴¹ Podesta²⁴² és John Greaves²⁴³ munkái voltak, azok, melyek tudományos körökben a 18. században ismertek és hozzáférhetőek voltak, illetve melyek ismerete elvárható egy korabeli angol orientalistától.²⁴⁴ Az utóbbit (t.i. Greavest) Jeremiás külön kiemeli, tekintve, hogy az oxfordi professzor jelentős iranisztikai munkájának ismerete a szintén oxfordi ifjú orientalistától elvárható lenne, ennek ellenére Jones nem tesz könyvében említést Greavesről.²⁴⁵ Az említett tanulmány a grammatikai szakkifejezések vizsgálatával rámutat arra, hogy Jones minden bizonnyal sok olyan nyelvészeti szakmunkát tanulmányozott, és azok eredményeit beépítette művébe, melyekről nem tesz külön említést könyvében.

Egy példával – mely ugyan nem a grammatika tárgyköréből való – kívánom illusztrálni, hogy Jones előszeretettel leplezte forrásait. A már említett Reviczky hosszas levelezésben állt Jones-szal: összesen 22 darab maradt fent levélváltásukból. Levelezésük 1768 februárja és 1798 júniusa között nem egyenletes intenzitású: a kezdeti időszakban meglehetősen gyakran írtak egymásnak (az 1768-as évből 9 levél maradt fent az utókornak), Jones grammatikájának megjelenéséig további 9 levél hozzáférhető (az 1770-es és 1771-es évből), pár év kihagyás után 1775 és 1779 közötti időszakból 4 levél olvasható Teignmouth kiadásában, s végül 1789-ből egy Reviczky által Joneshoz írt levél a kutató számára utolsó nyoma barátságuknak. A tudománytörténeti jelentőségű korrespondencia betekintést ad a két felvilágosodás kori gondolkodó tudományos eszmecseréjébe. Az ifjú Jones számtalanszor szakmai tanácsát és véleményét kérte a tapasztaltabb Reviczkynek, aki örömmel osztotta meg megfigyelését és nézeteit orientális témákban. Képes Géza tanulmányában rámutat arra, hogy Jones, a *Poeseos Asiaticae*-ban idézi Reviczky egyik leveléből azt a részletet, melyben a Hâfez temetéséhez fűződő anekdotát ismerteti,²⁴⁶ és teszi ezt a nélkül, hogy megemlítené, kitől származnak a Hâfez-anekdotáról való ismeretei.²⁴⁷ Az egyetlen

²⁴¹ Ignazio di Gesù (1596–1667) olasz misszionárius volt többek között a mai Irán területén. 1661-ben publikálta *Grammatica Linguae Persicae* c. munkáját; perzsa-latin szótára kéziratban maradt.

²⁴² Giovanni Battista Podesta (1624–1703) 1669-ben készült el *Tractatus varii de linguis orientalibus, praecipue Arabica, Persica et Turcica* c. grandiózus grammatikai munkájával.

²⁴³ John Greaves (1602–1652) angol tudós. 1637-ben kelti utazást tett, mely során jelentős arab és perzsa és görög nyelvű kéziratot gyűjtött. 1649-ben adta ki *Elementa linguae Persicae* c. munkáját.

²⁴⁴ JEREMIÁS 1999/a. 281–284.

²⁴⁵ JEREMIÁS 1999/a. 284.

²⁴⁶ JONES 1774. 235–236.

²⁴⁷ Vö. „Jones, könyvének IX. fejezetében Reviczky levelének ezt az egész részletét, az elvi álláspontot, az anekdotát és a versidézetet teljes mértékben átvette, azonban Reviczky nevének említése nélkül. Ez még csak különös jelenség lenne, amely egyáltalán nem szokatlan a tudományos világban. De az már

szöveghelyen, ahol Reviczkyre és Hâfez-fordítására név szerint utalás történik, Jones pusztán nagyrabecsülését fejezi ki, így nem tekinthető mai értelemben vett hivatkozásnak, sokkal inkább protokolláris jellege van:

„Haec verti, ut multa ejusdem poetae; exemplum secutus amicissimi & nobilissimi viri Caroli Revizkii, qui semper est à me honorificè nominandus.”²⁴⁸

Képes Géza megállapítása, mely szerint méltánytalanul elhomályosult Reviczky jelentősége Jones munkássága és népszerűsége következtében, azért is helytálló, mert a levélváltások során Reviczky nem csak szakmai tanácsokkal látta le Jonest, hanem gyakran saját versfordításait, és perzsa szövegvariánsait is elküldte az angol ifjúnak. A töredékesen fennmaradt levelezés alapján nehéz kikövetkeztetni, pontosan hány versfordítást küldött Reviczky Jonesnak, e problémát tovább nehezíti, hogy Teignmouth szövegkiadása filológiaiilag kifogásolható, ugyanis a leveleket a főszövegben angol fordításban adja meg, az eredeti változatokat csak appendixben közli, s teszi ezt úgy, hogy a versrészleteket – hivatkozván arra, hogy a főszövegben olvashatóak (angolul) – itt már nem hozza. Az ilyen formában közölt Hâfez-idézetek eredetijének fellelése a többszörös átfordítás miatt igencsak megnehezíti a kutató dolgát: a hat Reviczky által küldött versrészletből csupán kettő eredetijét sikerült fellelni. További hiányossága e szövegkiadásnak, hogy a levelekhez csatolt mellékleteket teljesen figyelmen kívül hagyja, bár lehet, ezek már Teignmouth számára sem voltak hozzáférhetőek. A levélváltások során többtíz mellékeltet elküldött fordításról esik szó. Pontosán nem lehet megítélni, hány translációról, s egyben interpretációról lehet szó, tekintve, hogy a teljes levelezés láthatóan nem maradt fent. Azonban tetemes mennyiségű anyagról lehet szó. Erre enged következtetni, hogy Jones 1770. február 4.-én, Nizzában kelt levelében megköszöni Reviczky legutóbb küldött tizennégy *gazel*-fordítását:

„In this suspense I received your two most welcome letters, with fourteen odes: they are not only worthy of the lyre, but the lyre to which they are sung ought to be of gold. I am, indeed, proud of your condescension in asking my opinion of them; as I can by no means think myself entitled to such an honour.”²⁴⁹

teljességgel érthetetlen előttem: miért nem történik Jones egész könyvében még egy lapalji jegyzet formájában sem említés sehol Reviczkyról, aki pedig, amint Jones maga sokszor leírta féktelen lelkesedéssel: barátja volt. [...] Jones az ázsiai költészetéről írott könyvéről egyszerre a keleti költészetnek legnagyobb szakértője és műfordítója lett, és elhomályosította ifjúkora mesterének és barátjának hírnevét...” KÉPES 1964. 400.

²⁴⁸ Lásd: JONES 1774. 104. Reviczky utolsó fennmaradt – korábban már idézett – Joneshoz írt levelében megköszöni, hogy megemlítette őt könyvében. Lásd: Reviczky levele Joneshoz, 1779. március 17, Varsó, TEIGNMOUTH 1805. 174.

²⁴⁹ Jones levele Reviczkyhez, 1770. február 4, Nizza, TEIGNMOUTH 1805. 72.

Számos további szöveghelyet lehetne idézni, melyekben kéziratok és fordítások mellékeléséről esik szó, s az is kirajzolódik, inkább Reviczky volt a küldő- és Jones a fogadó fél, mint fordítva.²⁵⁰ A mellékletben küldött fordítások segítségével biztosabban lehetne alátámasztani Reviczky szerepének fontosságát Jones perzsa irodalomtörténeti és -elméleti ismereteinek elmélyülésében. Szemléltetésül elegendő arra a két levélrészletre utalni, melyekben Jones a Reviczky fordítások saját munkájába való beépítésére kér engedélyt;²⁵¹ majd később megírja, hogy két versfordítását felhasználta a Nâder Šâh életét bemutató fordítás során készített *Traité sur la Poésie Orientale* c. tanulmányában.²⁵² Ez utóbbi esetben nem marad említetlenül, hogy a fordítás Reviczky szellemi terméke, azonban nem közvetlenül a fordítás lapján, hanem a tíz *gaza*lból álló fordítás után olvasható a következő:

„La poëte Hafiz a donné plusieurs autres ouvrages, dans lesquels on trouve la même beauté d’images & le même charme d’expressions que dans ses odes, qui sont au nombre d’environ six cent. Le Baron Revizki envoia à l’auteur les deux premières odes des dix qu’on vient de donner : il les avoient traduites en Latin avec une élégance digne d’un homme de goût auquel les connoissances les plus étendûës tant dans la littérature Orientale que dans l’eupéenne donnent un rang distingué parmi les savans du siècle.”²⁵³

Az eredeti Reviczky fordítások ismeretének hiányában további vizsgálódás sajnos nem végezhető. A kutatás egy következő grádicsán a Jones és a Reviczky hagyaték átvizsgálása előreláthatóan igen fontos eredményekhez vezethet, e munka elvégzésére azonban egyelőre nem került sor. Az eddigiekből azonban megállapítható, hogy egyrészt Reviczky kulcsfontosságú szerepet töltött be Jones szakmai előmenetelében, másrészt világosan kirajzolódik, hogy az angol orientalista forrásait előszeretettel hallgatta el, s ez járulhatott ahhoz, hogy a tudománytörténet úttörő szerepet tulajdonít

²⁵⁰ Reviczky által küldött fordítások említéséről a levelezéskötet alábbi lapszámain olvashatunk: TEIGNMOUTH 1805. 46, 49, 53, 55, 57, 59, 72, 81. Jones által Reviczkynek küldött fordításokról csupán egy helyen esik szó. Ld. TEIGNMOUTH 1805. 74.

²⁵¹ Vö. „The perusal of the two odes of the divine poet afforded me infinite delight; they are very beautiful, but their beauties are more conspicuous from your luminous interpretation. Your metrical imitation of them is elegant, and if you will allow me to publish it in my work, you will equally oblige me and my readers, who will be glad to see the Persian poet speak Latin.” Jones levele Reviczkyhez, [datálás nélkül, 1768.], TEIGNMOUTH 1805. 62.

²⁵² Vö. „Excuse also, the insertion of the two odes, which you sent to me with a French translation only; and lastly, I must beg your excuse for the liberty, which I could not avoid taking, of mentioning my friend; for I could not resist the desire of letting the king know, how highly I valued you.” Jones levele Reviczkyhez, 1770. július, Spa, TEIGNMOUTH 1805. 63.

²⁵³ JONES 1770. 275.

neki számos olyan területen, ahol valójában az elődök, vagy akár kortársak ismereteire támaszkodik, hivatkozás nélkül.

Jones iranisztikai szempontból fontos művei és az azokban megjelent Hâfez-idézetek

Mivel Jonesnek több olyan munkája van, melyben Hâfez-fordítások jelentek meg, szükséges e kötetek rövid bemutatása. Mint az eddigiekből már kiderült, Jones elsősorban a perzsa irodalom szeretetétől vezérelve kezdett a nyelv tanulmányozásához,²⁵⁴ így nem meglepő, hogy majd' minden iranisztikai témájú munkájában szép számmal olvashatóak részletek a širâzi költő *divân*jából. A Jones-életművet áttekintve megállapítható, hogy az ázsiai költészetet ismertető munkájának megjelenéséig, 1774-ig foglalkozott aktívan a perzsa nyelvvel és irodalommal, pályája későbbi szakaszában a jogi, illetve 1783-as indiai kiküldetését követően az indológiai tevékenysége került előtérbe. Az iranisztikai szempontból jelentős munkái kronológiai sorrendben, bibliográfiai adatokkal a következők:

- 1770 *Traité sur la Poësie Orientale*, in *Histoire de Nader Chah, connu sous le nom de Tahmas Kuli Khan, empereur de Perse*, chez P. Emsly, Londres, 1770. 232–314.
(JONES 1770.)²⁵⁵
- 1771 *Dissertation sur la Litterature Orientale*, in *The Works of Sir William Jones with the Life of the Author* ex Lord Teignmouth, Volume XII. London, 1807. 271–310.
(JONES 1771/a.)
- 1771 *A Grammar of the Persian Language*, printed by W. and J. Richardson, London, 1771.
(JONES 1771/b.)
- 1772 *Poems Consisting Chiefly of Translations from the Asiatick Languages*. To which are Added two Essays, I. On the Poetry of the Eastern Nations, II. On the Arts, Commonly called Imitative, Clarendon-Press, Oxford, 1772.
(JONES 1772.)
- 1774 *Poeseos Asiaticae Commentariorum Libri Sex, cum Appendice*, T. Cadell, London, 1774.

²⁵⁴ Vö. JEREMIÁS 1999/a. 284.

²⁵⁵ A történelmi tárgyú könyv angol fordítása 1773-ban jelent meg Londonban, *The History of the Life of Nadir Shah, King of Persia* címmel.

(JONES 1774.)

1805 *The flowers of Persian Literature containing Extracts from the most Celebrated Authors, in Prose and Verse; with Translation into English: being intended a Companion to Sir William Jones's Persian Grammar to which is Prefixed an Essay on the Literature of Persia, London, printed for James Asperne, at the Bible, Crown, and Constitution, Cornhill, by Rousseau, Wood-street, Spa Fields, 1805.*

(ROUSSEAU 1805.)

A *Traité sur la Poésie Orientale* c. francia nyelvű tanulmány a Nâder-fordítás mellékterméke. Az értekezés 7 fejezetből áll, s a Nâder Šâh történetében idézett tíz Hâfez-*ġazal* francia műfordítása zárja. A bevezető fejezet után Jones a keleti heroikus költészetről ír, ahol elsősorban Ferdowsitól idéz; majd áttér a szerelmi költészetre, ahol az értekezés végén olvasható versek nyersfordítását közli; a következő fejezetet az elégikus költészetnek szenteli; majd a morális költészet bemutatásakor Sa^çdi munkáinak olvasását javasolja; a satírákról szóló fejezetben többek között Ferdowsi gúnyversét emeli ki; végül a dicsőítő költeményeket mutatja be.

A *Dissertation sur la Litterature Orientale* az előző tanulmánnyal megegyező évben jelent meg. E dolgozatában Jones a keleti, elsősorban arab és perzsa irodalom világirodalmi létjogosultságát igyekszik bizonyítani: antik görög és latin szerzők munkáival állítja párhuzamba a keleti költészet remekeit, s kimutatja, hogy azok mind megformáltságukban, mind mondanivalójukban megállják helyüket az európai nagy klasszikusok mellett. Természetesen e munkájából sem maradhatott el Hâfez: a perzsa költő „tizedik” *ġazal*jának²⁵⁶ és Horatius harminckettedik ódájának összevetésével illusztrálja, hogy a keleti költészet és a klasszikus európai szerzők ugyanolyan eleganciával szólnak.²⁵⁷

A legtöbb Hâfez idézetben a perzsa grammatika (*A Grammar of the Persian Language*) bővelkedik, ugyanis a perzsa nyelvet leíró kézikönyv elsősorban klasszikus irodalmi munkákból hoz példaszövegeket az egyes nyelvtani problémák bemutatására.

Jones 1772-ben kiadott vers- és fordításkötete *Poems Consisting Chiefly of Translations from the Asiatick Languages* címmel jelent meg. A kötetben csupán két Hâfez fordítás olvasható, azonban e kiadásban a szerző nem csak fordítását közölte, hanem az eredeti

²⁵⁶ A Ġani-Qazvini-féle Hâfez kiadásban a negyedik ġazalként található.

²⁵⁷ JONES 1771/a. 283–287.

szövegek latin betűs átírását is. A dolgozat egy későbbi pontján látni fogjuk, hogy ezek az átírások egyrészt árulkodnak arról, hogy milyen szövegváltozatot ismert Jones, másrészt segítségükkel következtetni lehet Jones nyelvtudásának elmélyültségére.

A perzsa irodalom széleskörű megismertetésének legnagyobb jelentőségű Jones-munkája a *Poeseos Asiaticae Commentariorum Libri Sex, cum Appendice*, mely, ugyan nem csak a perzsa irodalom ismertetését célozza, a širâzi költő verseit is szép számmal idézi, sőt, mondhatni, külön fejezetet szentel a témának: a negyedik fejezet, mely a *De Carmine Persico* címet viseli, gyakorlatilag Hâfez költészetéről igyekszik átfogó képet adni.²⁵⁸

Végül a *The flowers of Persian Literature containing Extracts from the most Celebrated Authors, in Prose and Verse* c. kötet azért került fel a listára, mert, bár poszthumusz kiadás, olyan Hâfez fordításokat is tartalmaz, melyek Jones korábbi munkái egyikében sem jelentek meg.

A teljes életműben ötvenkilenc különböző vers, illetve versrészlet található, melyek közül nem egy több különböző munkában, sok esetben eltérő nyelveken (perzsa, latin, francia, angol) olvasható. Az Appendix terjedelmessége miatt, s az áttekinthetőség kedvéért az alábbi táblázatban jól szemügyre vehető az egyes Jones munkák hány *gazel* fordítást tartalmaznak:

Jones-mű	fordítás (db)	Összesen hány <i>gazel</i> -ből készült fordítás.
JONES 1770.	26	13
JONES 1771/a.	1	1
JONES 1771/b.	35	23
JONES 1772.	2	2
JONES 1774.	47	40
ROUSSEAU 1805.	4	4

Jones munkamódszerére jellemző, hogy egy verset akár egyazon munkán belül többször felhasznál, azonban csak egy esetben fordul elő – Hâfez ötödik *gazel*jának nyolcadik

²⁵⁸ JONES 1774. 101–125.

beytje a *Poeseos Asiaticae*ben –, ²⁵⁹ hogy változatlan formában kétszer ugyanazt a fordítást közli. Mivel az egyes versek sok esetben több különböző munkában is megjelentek, lehetőség nyílik a fordítások összevetésére; s mivel a fordítás mindig egyben értelmezés is, képet kaphatunk arról, Jones hogyan interpretálta kedvenc perzsa költője verseit. A teljes életműben öt olyan vers található melyeknek öt, vagy annál több Jones-fordítása hozzáférhető. ²⁶⁰

Az ötvenkilenc Jones által lefordított *ġazal* és *ġazal*részlet közül összesen két teljes terjedelmében francia fordításban közölt verset nem sikerült azonosítani: App. II. c. 1. és App. II. c. 2. Mindkét vers a Nâder-kéziratból származik, s először a nyersfordítást, majd tanulmánya végén a műfordítást közli Jones francia nyelven. Mivel a kiadásban az eredeti perzsa szöveget nem idézi, e versek biztos azonosítása nem járt sikerrel.

Tizenkettő olyan vers, vagy versrészlet szerepel a teljes Jones-életműben, melyeket ma nem tartunk autentikus Hâfez-*ġazal*oknak, a Ġani-Qazvini által javasolt szövegkánonnak e darabok nem képezik részét. Bár a Hâfez c. fejezetben részletesen kitértem a Hâfez-filológia problémáira, itt ismét fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a 18. század végén, Jones munkássága idején, a kánon még olyannyira sem öntött formát, mint napjainkban. Jól illusztrálja ezt Jones a Nâder fordításban tett, korábban idézett megjegyzése, mely szerint Hâfez hozzávetőlegesen hatszáz *ġazalt* írt. ²⁶¹ A tárgyalt tizenegy vers közül három a Nâder fordításban jelent meg, mely, mint ismeretes, perzsa kézirat alapján készült. Az eredeti munka szerzője Mirzâ Mahdi Xân Astarâbâdi, Nâder šâh titkára, s egyben historiográfusa volt. ²⁶² Tehát a három, ma nem kanonikusnak tartott Hâfez-óda a 18. századi Perzsiában még a kánon része volt. Ez eddig említettekén kívül tehát még kilenc ²⁶³ olyan vers(részlet)fordítás olvasható Jonesnál melyek a Ġani-Qazvini-féle kiadásban nem szerepelnek. Megjegyzem, e *ġazal*ok esetében nem tudjuk, mi lehetett Jones forrásszövege, milyen kéziratot használt. Reviczky esetében nem volt kérdéses a forrás, még, ha több kéziratot használt is, a Sudi-féle kommentár volt a bázisszövege. Mint korábban említettem, Jones előszeretettel hallgatta el forrásait, így, a jelenleg rendelkezésre álló anyagból nem lehet következtetni az általa használt kéziratok eredetére.

²⁵⁹ Lásd: App. I. 5.

²⁶⁰ Lásd: App. I. 3, App. I. 46, App. I. 495, App. II. a. 1, App. II. a. 2.

²⁶¹ Vö. „[S]es odes, qui sont au nombre d'environ six cent.” JONES 1770. 275.

²⁶² EDGERTON 1966. A Nâder-kézirat egy illusztrált kézirata 1991-ben facsimile kiadásban megjelent. Az impozáns kiadvány az ELTE Iranisztikai Tanszékén hozzáférhető.

²⁶³ App. II. a. 4, App. II. a. 5, App. II. b. 1, App. II. b. 2, App. II. b. 3, App. II. b. 4, App. II. b. 5, App. II. b. 6, App. II. b. 7.

Gyakran e ma nem kanonikus darabok között olyanok is találhatóak, melyek mind stilisztikailag, mind tartalmi mondandójukat tekintve jóval a Hâfeztől elvárt és megszokott színvonal alatt vannak. Ilyen például az App. II. a. 4. sorszámú *ğazal*, mely a Jones-életműben kétszer is olvasható. Elsőként a perzsa grammatikában jelent meg a *ğazal* első *beytje*, angol fordítással:

ساقیا ساغر شراب بیار / یکدو ساغر شراب ناب بیار

*Boy, bring a cup of wine; bring a few more cups of pure wine.*²⁶⁴

Majd három évvel később Jones a keleti költészetéről írt könyvébe is beillesztette, az eredeti perzsa szöveget, annak prózai fordítását, és műfordítását is:²⁶⁵

<i>Affer scyphos, & dulcè ridentis meri Purpureos latices Effunde largiùs, puer.</i>	<i>Puer, vini cyathum affer, Unum atque alterum vini puri cyathum affer.</i>	ساقیا ساغر شراب بیار یکدو ساغر شراب ناب بیار
<i>Nam vinum amores lenit adolescentium Difficilesque senum Emollit aegritudines.</i>	<i>Remedium amoris aegritudinis, hoc est, vinum, (Illud enim senum & juvenum medicina est) affer.</i>	داروي درد عشق يعني مي کوست درمان شيخ وشاب بيار
<i>Solem merum aemulatur, & lunam calix; Nectareis foveat Die luna solem amplexibus.</i>	<i>Sol & luna sunt vinum & cyathus, In mediâ lunâ solem affer.</i>	آفتابست و ماه باده و جام در میان مه آفتاب بیار

²⁶⁴ App. II. a. 4. JONES 1771/b. 46–47.

²⁶⁵ App. II. a. 4. JONES 1774. 219–223.

²⁶⁶ 'Hozz kelyheket, és az édesen mosolygó színbornak a bíbor nedvét felettébb bőségesen öntsd, fiú! / Ugyanis a bor csillapítja az ifjak szerelmeit, és enyhíti az öregek keserves betegségeit. / A színbor a Napot követi, és a Holdat a kehely; fényes nappal nektáros öleléssel ölelgeti a Hold a Napot. / Fénylő lángokat szórj szét, ugyanis az igencsak tüzes bornak vize a fénylő tűz követője. / Mert, ha a rózsák törékeny szépsége elszáll, fiú, öntsd a rubin bor folyékony rózsáit! / Ha a csalogány elhagyja a magányos ligetet, a jókedvű poharak énekeljenek nem kiművelt dalt! / Vesd meg az igazságtalan sors fenyegetéseit, a vidám lant üzze el a csúf szomorúságot! / Az álom ad, az álom, boldog öleléseket! Adj nekem színbort, hogy az hívja elő a könnyű álmot! / Édes dolog elázni a bortól. Adj újabb kelyheket, hogy lerészegedve az irgalmas felejtést élvezzem! / Hozz másik poharat, ifjú, aztán megint másikat! Akár tilos, barátom, akár szabad, inni fogok!'

²⁶⁷ 'Fiú, hozz egy pohár bort! S még egy pohárral a színborból hozzá! / A szerelem betegségének orvosságát, azaz a bort, (az ugyanis az öregeknek és a fiataloknak orvosság), hozd! / A Nap és a Hold a bor és a pohár [ti. a Nap a bor, és a Hold a pohár]. Az éjszaka közepén hozd el a Napot! / Lökde ide nekem azt a folyékony tüzet, vagyis azt a vízhez hasonló tüzet hozd! / Ha a rózsá elment, mondd vidám arccal: A színbort mint rózsavizet hozd! / A csalogány zaja, ha nem marad meg, kell, hogy a poharak csengését hozd elő. / Ne légy szomorú az idők változása miatt, hanem nyomban a cítera és a lant zenéjét vedd elő! / A vele való találkozás, ha csaknem álmomban, nem láthatom. Hozd az orvosságot, amely az álom kiváltója! / Mert, ha részeg vagyok, ugyan, mi az orvosság! Hozz másik kelyhet, hogy teljességgel elhagyjam az érzékeim! / Add Hâfeznak egyik pohár után a másikat! Akár bűnös dolog, akár dicsérendő, hozd csak!'

<p><i>Flammas nitentes sparge: vini scilicet Fervidioris aquam Flammae nitentis aemulam.</i></p>	<p><i>Illide ignem illum nobis liquidum, Hoc est, ignem illum aquae similem affer,</i></p>	<p>بزن این آتش مرا آبی یعنی آن آتش چو آب بیار</p>
<p><i>Quòd si rosarum fragilis avolat decor, Sparge, puer, liquidas Vini rubescentis rosas.</i></p>	<p><i>Si rosa transit, dic, vultu hilari Vinum purum tanquam aquam rosarum, affer.</i></p>	<p>کل اگر رفت کو بشادی رو بادۀ ناب چون کلاب بیار</p>
<p><i>Si devium Philomela deserit nemus, Pocula laeta canant Non elaboratum melos.</i></p>	<p><i>Streptus luscinae si non manet, oportet Streptum poculorum afferas</i></p>	<p>غلغل بلبل ار نماند رواست غلغل شیشه شراب بیار</p>
<p><i>Injuriousae sperne fortunae minas; Laetaque moestitiam Depellat informem chelys.</i></p>	<p><i>Ob temporum mutationes ne sis tristis sed identidem Concentum citharae & fidium affer,</i></p>	<p>غم دوران مجور که رفت برفت نغمۀ ورباب بیار</p>
<p><i>Somnus beatos, somnus amplexus dabit; Da mihi dulce merum Somnum quod alliciat levem.</i></p>	<p><i>Congressum illius, nisi in somno, videre nequeo, Medicinam, (vinum) quae somni origo sit, affer.</i></p>	<p>وصل او جز بخواب نتوان دید داروی کاوست اصل خواب بیار</p>
<p><i>Dulce est madere vino. Da calices novos, Ut placidâ madidus Oblivione perfruar.</i></p>	<p><i>Quòd si ebrius sum, ecquid est remedii? alium calicem Ut prorsus sensibus destituar, affer.</i></p>	<p>کرچه مستم چه چاره جام دگر تا بکلی شوم خراب بیار</p>
<p><i>Scyphum affer alterum puer, deinde alterum; Seu vetitum fuerit, Amice, seu licitum, bibam.²⁶⁶</i></p>	<p><i>Unum atque alterum cyathum Hâfezo da. Seu peccatum sit, seu factum laudabile, affer.²⁶⁷</i></p>	<p>بکدو رطل کران بحافظ ده کر کناهست وکر صواب بیار</p>

Az idézett versben a *ya^cni* – 'azaz, vagyis, tehát' jelentésű kötőszó, mely rendszerint magyarázó, kifejtő mellérendelések esetében használatos – kétszer is szerepel. A költészet szépsége éppen metaforikusságában rejlik, így nem meglepő, hogy a *ya^cni* szót nagyon ritkán, s csak indokolt esetben használják költői művekben. Jól illusztrálja ezt,

hogy a Sa^cdi *ġazal*jaihoz készített szómutatóban²⁶⁸ egyáltalán nem szerepel. A Ḥâfez-szómutató tizenkilenc *meṣrâ^c*-t idéz, melyekben szerepel a tárgyalt szó. E tizenkilenc előfordulásból nyolc a 420-as *ġazal*ban mint *radif*,²⁶⁹ *ya^cni ċe* formában szerepel. A fennmaradó tizenegy esetből hétszer sor elején, jellemzően a második *meṣrâ^c* kezdő szavaként,²⁷⁰ s négyszer a sor belsejében áll. Azonban egy esetben sem fordul elő ugyanazon versben többször. Az idézett versben kétszer is olvasható a *ya^cni* kötőszó, ráadásul használata mindkét esetben indokolatlan: a világos, érthető bor-metaforákat szükségtelenül magyarázza, megtörvén ezzel a változatos képek áramlását. Tekintve, hogy az egész vers a borról szól, az olvasó számára egyértelmű, hogy a szerelem 'fájdalmának gyógyírja',²⁷¹ illetve a 'vízhez hasonlatos tűz',²⁷² a bor metaforikus kifejezései. Jones fordítása is arról tanúskodik, hogy, ügyetlennek és költőietlennek tartotta e metaforák megmagyarázását: a prózai fordításban még az eredeti szövegéhez hűen *hoc est*-nek fordítja, a magyarázó kötőszót, azonban műfordításban igyekezett az eredeti ügyetlen megfogalmazást kreatívan átformálni.

A második *beyt* eredeti perzsa szövegének szó szerinti fordítása így hangzik: 'A szerelem fájdalmának gyógyírját, vagyis a bort, / mely orvossága az öregeknek és a fiataloknak, hozd!' Ez esetben Jones a szórend megváltoztatásával igyekezett költőivé tenni az esetlenül fogalmazott verssort: *Nam vinum amores lenit adolescentium / Difficilesque senum / Emollit aegritudines*. 'Ugyanis a bor csillapítja az ifjak szerelmeit, / és enyhíti az öregek keserves betegségeit.' A verssor, mit látható, jelentős értelmezésen esett át, melynek minden valószínűség szerint oka az eredeti megfogalmazás ügyetlenségének elkendőzése lehetett.

A negyedik *beyt* műfordításánál ismét erőteljesen átalakította Jones az eredeti verssor szerkezetét: *Flammas nitentes sparge: vini scilicet / Fervidioris aquam / Flammae nitentis aemulam*. A *ya^cni* szó az eredeti szövegben második *meṣrâ^c* elején áll, melyet Jones az első *meṣrâ^c* utolsó szavaként szereplő *scilicet*tel fordított le, mely pontos jelentése 'tudott, ismert dolog' (*scire licet*). Így Jones fordítása, a lehető legpontosabban magyarul így hangzik: 'Fénylő lángokat szórj szét, ismeretes, hogy a bornak, / az igencsak tüzes [bornak] vize a fénylő tűz követője.' Ez utóbbi sor, egyben igen jelentős átértelmezésen esett át, hiszen Jones nyersfordítása, mely hűen visszaadja az eredeti

²⁶⁸ Vö. ŞEDDIQIAN 1999. III. kötet

²⁶⁹ A rím refrénszerűen ismétlődő része.

²⁷⁰ Csak egy esetben – a 486-os *ġazal*ban – szerepel a *ya^cni* szó az első *meṣrâ^c* kezdő szavaként.

²⁷¹ 2. *beyt*

²⁷² 4. *beyt*

verssor értelmét kevésbé kidolgozott költői képeket alkalmaz: *Illide ignem illum nobis liquidum, / Hoc est, ignem illum aquae similem offer*. ‘Lökd ide nekem azt a folyékony tüzet, vagyis azt a vízhez hasonló tüzet hozzd!’

A *radif*ban ismétlődő *biyâr* (‘hozz’ Sg. imperatívusz) szó használata e versben szintén nem túl kreatív, tekintve, hogy a tíz *beyt*ből álló vers minden sorában a ‘Pohárnok, hozz bort!’ gondolat kerül kifejezésre. Hâfez ma is kanonikusnak tartott 249. *ğazal*jában hasonlóképpen a *biyâr* szó ismétlődik a *radif*ban, itt azonban jóval színesebben és kreatívabban kerül alkalmazásra.

E rövid bemutatóval céloim annak illusztrálása volt, hogy a Jonesnál Hâfez *ğazal*okként megjelent versek egy része – melyek sok esetben nem is érik el azt a színvonalat, mely a širâzi költő munkásságát jellemzi – autentikus Hâfez versekként vonult be a köztudatba. E darabok közül nem egy Jones több munkájában is megjelent, így Jones olvasóközönsége számára ugyanúgy a perzsa irodalom remekei – s ami jelen dolgozat szempontjából fontos, Hâfez remekművei – közé sorolódtak, mint a jól ismer *Agar ân tork-e* širâzi kezdetű *ğazal*. Az idézett *ğazal* ráadásul nem csak Jones műveinek köszönhetően terjedt el Európában, hiszen Nott fordításában kétszer is megjelent, és *Poeseos Asiaticae*-t használó Fábrián, az első magyar Hâfez-fordításkötetben is megjelentette.

Érdemes tehát áttekinteni, hogy pontosan melyek e problémás *ğazal*ok, s milyen az idézettségük a Jones-életműben:

Appendix	egész <i>ğazal</i>	részlet	összesen
App. II. a. 1.	JONES 1770. 268. JONES 1770. 299–300. JONES 1774. 106–7.	JONES 1770. 234. (1. <i>beyt</i>) JONES 1771/b. 20.(1. és utolsó <i>beyt</i>)	5
App. II. a. 2.	JONES 1770. 244–245. JONES 1770. 293–294. JONES 1772. 190–192. JONES 1774. 212–214. ROUSSEAU 1805. 180–181.		5
App. II. a. 3.	JONES 1770. 271. JONES 1770. 306–308. JONES 1774. 231. JONES 1774. 422–424.		4
App. II. a. 4.	JONES 1774. 219–223.	JONES 1771/b. 46–47. (1. <i>beyt</i>)	2
App. II. b. 1.		JONES 1774. 149. (feltételezhetően az utolsó 2 <i>beyt</i>)	1

App. II. b. 2.		JONES 1774. 206. (1 db <i>beyt</i>)	1
App. II. b. 3.		JONES 1774. 229. (fetételezhetően az utolsó <i>beyt</i>)	1
App. II. b. 4.		JONES 1774. 233. (1 db <i>beyt</i>)	1
App. II. b. 5.		JONES 1774. 180. (1 db <i>beyt</i>)	1
App. II. b. 6.		JONES 1774. 198. (1 db <i>beyt</i>)	1
App. II. b. 7.		JONES 1774. 188. (1 db <i>beyt</i>)	1

Az alább következő táblázat, mely a ma is kanonikus Hâfez-versek megjelenési helyeit és idézettségi mutatóját foglalja össze a Jones-életműben, rávilágít arra is, hogy a fenti, nem kanonikus *ğazalok* – elsősorban az App. II. a. 1, App. II. a. 2. és a App. II. a. 3. – előfordulási gyakorisága arányaiban igen magasnak tekinthető. Jones összes munkáiban negyvenhat olyan vers idézete, illetve fordítása található, melyek pontosan azonosíthatóak:

Ğani– Qazvini	egész <i>ğazal</i>	részlet	összesen
1. <i>ğazal</i>		JONES 1771/b. 22. (5. <i>beyt</i>) JONES 1771/b. 22. (4. <i>beyt</i>) JONES 1771/b. 120–121. (2. <i>beyt</i>)	3
3. <i>ğazal</i>	JONES 1771/b. 10–14. JONES 1771/b. 135–136. JONES 1771/b. 137–140. JONES 1772. 71–75.	JONES 1770. 34. (2a. <i>beyt</i>) JONES 1771/b. 101. (1. <i>beyt</i>) JONES 1774. 51–52. (1. <i>beyt</i>)	7
4. <i>ğazal</i>	JONES 1771/a. (in. CW XII. 1807.) 283–284. ²⁷³	JONES 1771/b. 21. (1. <i>beyt</i>) JONES 1771/b. 123. (1. <i>beyt</i>) JONES 1774. 139–140. (3. <i>beyt</i>)	5

²⁷³ Ugyanebben a könyvben egy helyen hozza a *ğazal* latin betűs átíratát is, fordítás nélkül. Lásd: JONES 1771/a. 300.

5. <i>ğazal</i>		JONES 1774. 151–152. (234. ugyanígy idézi) (8. <i>beyt</i>)	2
9. <i>ğazal</i>		JONES 1771/b. 77–78. (1. <i>beyt</i>) JONES 1774. 138–139. (1. <i>beyt</i>)	2
13. <i>ğazal</i>	ROUSSEAU 1805. 158–159.	JONES 1774. 233. (8. <i>beyt</i>)	2
19. <i>ğazal</i>	JONES 1770. 269–270. JONES 1770. 302–304.	JONES 1771/b. 88. (9b. <i>beyt</i>)	3
41. <i>ğazal</i>	JONES 1770. 290–291.		1
44. <i>ğazal</i>		JONES 1774. 137–138. (1. <i>beyt</i>)	1
46. <i>ğazal</i>	JONES 1770. 266–267. JONES 1770. 295–297.	JONES 1771/b. 16. (1a. <i>beyt</i>) JONES 1771/b. 34. (9. <i>beyt</i>) JONES 1771/b. 47. (2, 3. <i>beyt</i>) JONES 1771/b. 121–122. (4. <i>beyt</i>)	6
61. <i>ğazal</i>	JONES 1774. 365–367.		1
67. <i>ğazal</i>		JONES 1771/b. 33–34. (6. <i>beyt</i>)	1
77. <i>ğazal</i>		JONES 1774. 206–207. (1-2. <i>beyt</i>)	1
79. <i>ğazal</i>		JONES 1774. 236. (7, 1. <i>beyt</i>)	1
113. <i>ğazal</i>		JONES 1774. 207. (1. <i>beyt</i>)	1
120. <i>ğazal</i>	JONES 1770. 273–274. JONES 1770. 310–313.	JONES 1774. 138. (7. <i>beyt</i>)	3
148. <i>ğazal</i>		JONES 1774. 229. (5. <i>beyt</i>)	1
163. <i>ğazal</i>	JONES 1771/b. 133–135. ROUSSEAU 1805. 162.		2
164. <i>ğazal</i>		JONES 1771/b. 44. (1. <i>beyt</i>)	1

170. <i>ğazal</i>		JONES 1774. 197. (1. <i>beyt</i> , 2. <i>meşrâ</i> ^c) JONES 1774. 198. (8. <i>beyt</i> , 2. <i>meşrâ</i> ^c)	2
175. <i>ğazal</i>		JONES 1771/b. 122. (1. <i>beyt</i>)	1
219. <i>ğazal</i>	JONES 1774. 144–148.		1
234. <i>ğazal</i>	JONES 1771/b. 154.	JONES 1771/b. 45. (5. <i>beyt</i>) JONES 1771/b. 48. (1. JONES) JONES 1771/b.48. (7. <i>beyt</i>) JONES 1774. 165. (1. <i>beyt</i>)	5
254. <i>ğazal</i>		JONES 1774. 140. (1, 2. <i>beyt</i>)	1
270. <i>ğazal</i>		JONES 1771/b. 46. (1. <i>beyt</i>)	1
279. <i>ğazal</i>	JONES 1770. 267. JONES 1770. 297–299.	JONES 1771/b. 29. (1. <i>beyt</i>) JONES 1774. 45. (1. <i>beyt</i>)	4
287. <i>ğazal</i>	JONES 1770. 270–271. JONES 1770. 304–305. JONES 1774. 223–225.		3
291. <i>ğazal</i>		JONES 1774. 140. (3. <i>beyt</i>)	1
309. <i>ğazal</i>	JONES 1774. 118–121.		1
312. <i>ğazal</i>		JONES 1774. 158. (5. <i>beyt</i>)	1
356. <i>ğazal</i>		JONES 1774. 233. (2b. <i>beyt</i>)	1
365. <i>ğazal</i>		JONES 1771/b. 43. (3. <i>beyt</i>)	1
376. <i>ğazal</i>	JONES 1774. 102–105.		1
385. <i>ğazal</i>		JONES 1771/b. 90. (1. <i>beyt</i>)	1
388. <i>ğazal</i>	JONES 1774. 113–114.		1

394. <i>gáزال</i>	JONES 1770. 272. JONES 1770. 308–309.		2
396. <i>gáزال</i>		JONES 1771/b. 86–87. (1, 3. <i>beyt</i>)	1
421. <i>gáزال</i>		JONES 1771/b. 44. (3. <i>beyt</i>)	1
429. <i>gáزال</i>	ROUSSEAU 1805. 183–184.		1
446. <i>gáزال</i>		JONES 1774. 139. (4. <i>beyt</i>)	1
453. <i>gáزال</i>		JONES 1774. 229–230. (3. <i>beyt</i>)	1
455. <i>gáزال</i>		JONES 1771/b. 127. (6. <i>beyt</i>)	1
459. <i>gáزال</i>		JONES 1771/b. 50. (1. <i>beyt</i>)	1
465. <i>gáزال</i>	JONES 1771/b. 21.		1
495. <i>gáزال</i>		JONES 1771/b. 21. (1a. <i>beyt</i>) JONES 1771/b. 43. (7. <i>beyt</i>) JONES 1771/b. 121. (4. <i>beyt</i>) JONES 1771/b. 126. (1. <i>beyt</i>) JONES 1774. 205–206. (1. <i>beyt</i>) JONES 1774. 232–233. (2. <i>beyt</i>)	6

Végül következzen annak a két versnek az összefoglaló táblázata, melyek azonosítása egyelőre nem járt sikerrel:

Appendix	egész <i>gáزال</i>	részlet	összesen
App. II. c. 1.	JONES 1770. 269. JONES 1770. 301–302.		2
App. II. c. 2.	JONES 1770. 243–244. JONES 1770. 292–293.		2

Az átírás

Perzsa szövegek esetében – tekintve, hogy a nyelv csak részlegesen hangjelölő – a szövegek latin betűs átírásának helyessége, hibái és következetlenségei sokat elárulnak az értekező nyelvtudásának mélységéről. Jones a perzsa nyelvet bemutató könyvének első fejezetét a perzsa ábécének és a latin betűs átírásnak szenteli: táblázatban összefoglalja az írásjegyek nevét, kötési módjait, és latin megfelelőjét,²⁷⁴ majd az egyes betűk hangértékének pontosabb körülírására tér át, és példákkal mutatja be a helyes latin betűs átírást.²⁷⁵

Érdeemes megvizsgálni, hogy Jones következetesen és helyesen használta-e a saját maga által felállított átírási rendszert munkáiban! A teljes Jones-életműben kilenc szöveghely található, ahol latin betűs átírásban is olvasható a versidézet. Mivel Jones az 1771-es *A Grammar of the Persian Language*-ben szögezte le átírási elvét, elsőként érdemes az itt megjelent (szám szerint hat) átírását górcső alá venni.

Az első szövegcsoporthoz idézetei a verstani alapokat ismertető, a könyvet záró, *Of Versification* című fejezetből származnak,²⁷⁶ így a szóhatárok jelölését háttérbe szorítja a Jones által itt ismertetni kívánt ütemhatárok jelölése, mely jelen elemzés szempontjából nem releváns. Szintén figyelmen kívül hagyom az elemzés során a magánhangzók esetében alkalmazott mellékjeleket, ugyanis megfigyelésem szerint Jones a mellékjelezést a francia és a latin nyelvben is következetlenül használja, így a perzsa szövegek átírásában e téren megfigyelhető rendszertelenségéről nem megállapítható, hogy ortográfiai gyakorlat vagy ismeretbéli hiányosság áll a háttérben. E fejezetben Jones összesen négy szövegrészletet közöl átírásban, melyek sorrendben a következők:

1. Tā ghūnchē | ēkhēndānēt | dēvlēt bē | kē khāhēd dād
Aī shākhī | gūlī rānā | ēz bēhrī | kē mīrūyī²⁷⁷
2. Bēbūī nā | feī kākher | sēbā zān tūr | rē būcshāyēd
Zī jādī zūl | fī mūshkīnēsh | chī tāb ūftād | ū dēr dīlhā²⁷⁸

²⁷⁴ Lásd: JONES 1771/b. 2–3.

²⁷⁵ Lásd: JONES 1771/b. 4–15.

²⁷⁶ Lásd: JONES 1771/b. 120–140.

²⁷⁷ App. I. 495. JONES 1771/b. 121.

3. Gōshēm hē | mē bēr kūlī | nēy ū nāgmā | tī chēnguēst
Chēshmēm hē | mē bēr lālī | tō ū ghērdē | shī jāmēst²⁷⁹
4. Sēbā bē tēh | neītī peēr | ī meīfōrōsh | āmēd
Kē mūsīmī | tārbū eīsh | ū nāzū nōsh | āmēd²⁸⁰

E négy átírás hozzávetőlegesen megfelel a kötet elején ismertetett rendszer elveinek, azonban vannak apró következtetések, elírások. Általános bizonytalanság mutatkozik az *ežâfēk* átírásában: a változatos mellékjelektől eltekintve Jones hol *i*, hol *e* hangértéket tulajdonít az *ežâfē*nek, s egyáltalán nem jelöli, hogy a magánhangzóra végződő szavak esetében kötőhang ékelődik a két vokális közé, annak ellenére, hogy ennek a perzsa szövegben ortográfiai jelei is vannak. A *gonče* esetében a magánhangzót jelölő *h*-ra írt *hamza*, a *bu* esetében pedig a kapcsolódó *ya* jelöli a kötőhangot: غنچه (gonče-ye) بوی (bu-ye).

További pontatlanság, hogy a második idézett *beyt*ben (App. I. 1.) a *begošâyad* szót Jones *būcshāyēd*-nek írja át. A magánhangzó kiesését a vers ritmikája eredményezte, azonban meglepő, hogy a بگشاید (*bogšâyad*) *gâf*ját miért *c* betű jelöli az átírásban. A grammatika elején Jones e *ḥarf* bemutatásakor megjegyzi, hogy gyakran mellékjel nélküli *kâf* jelöli a *g* hangot a kéziratokban,²⁸¹ ebben az esetben azonban *c* betűvel írta át a *g* hangot. E jelenség azért is meglepő, mert az átírási táblázatban egyik *ḥarf*hoz sem rendeli hozzá a *c* betűt. Feltételezhetően Jones ez esetben *k*-nak olvasta a valójában *gâf*ot helyettesítő írásjelet. Az átírásban alkalmazott *c* pedig valószínűleg az anyanyelve hatásának köszönhető, ugyanis más esetekben előfordul, hogy *c*-vel írja át a *k* hangot jelölő perzsa írásjelet.²⁸² Ugyanennek a *beyt*nek a második *mešrâ^c*-jában a *dar delhâ* elé Jones beszűrt egy *u* betűt, mely az eredeti szövegben nem szerepel, vélhetően a vers – Jones ismeretei szerinti – metrikája igényelte ezt a betoldást.

²⁷⁸ App. I. 1. JONES 1771/b. 120–121.

²⁷⁹ App. I. 46. JONES 1771/b. 121–122.

²⁸⁰ App. I. 175. JONES 1771/b. 122.

²⁸¹ Jones korában *kâf* fölé írt három ponttal jelölték rendszerint a *g* hangot, eltérve a ma megszokott gyakorlattól, mely megkülönböztető jelölés azonban sok esetben elmaradt. Vö. JONES 1771/b. 9.

²⁸² Szintén a grammatika első fejezetében a *kâf* átírását ismertetve a következőt olvashatjuk: „[...] ك, which has the sound of our *k*, as كرمآن Kermân, the Province of Carmania.” JONES 1771/b. 9. Ez esetben is látszik, hogy a Kermân szót, ha angol nyelvű kontextusba helyezi, *c* betűt használ a *k* hang jelölésére. További példák is hozhatóak e jelenségre az elemzendő Jones-átírásokból: *Samarcandu* (JONES 1771. 10.), *rucnabâd* (Uo. 12.), *mecun* (JONES 1772. 190.), *câr* (Uo.), *cujâ* (Uo.), *mushc* (Uo.).

A harmadik idézetben azon felül, hogy a perzsa szöveg két sajtóhibával jelent meg,²⁸³ melyeknek nincs nyoma az átírásban, a *ġeyn* és a *ġâf* betűk helytelen átírására lehetünk figyelmesek. A *naġme* szónak, bár a Jones által ismertetett rendszer szerint *naghme*-ként kellene szerepelnie, az átírásban *nāġmāt* olvasható. Az, hogy az arab eredetű, *tā marbutās* szót Jones *t* végződéssel írta, nem helytelen, s jelen elemzés szempontjából irreleváns; az azonban, hogy a *ġeyn ħarf* átírására a *gh* helyett a *g*-t alkalmazta, következtetlenségre utal. Hasonló tévesztés a *gardeš* szó fent idézett írásmódja, hiszen ez esetben a *gh* helyett kellene egy *g* írásjegynek állnia. Az első *mešrā^c* végén Jonesnál olvasható *chēnguēst* szintén kifogásolható. E szóalak valójában egy főnév és a létige harmadik személyű jelen idejű alakjának versekben gyakran előforduló összevonása: *čang* (fn.) + *ast* (kopula). Az összevonás eredménye: *čangast*, így teljesen érthetetlen, s ismét csak Jones metrikáról alkotott elképzeléseivel magyarázható az *u* hang betoldása. A negyedik idézetben két szó pontatlan átírásán akadhat meg a szemünk, ez esetekben azonban nem figyelmetlenség állhat a háttérben, hanem a szavak kiejtésének pontatlan ismerete: a Jones átírásában olvasható *tēhneīt* helyesen *tahniyat*, a *tārb* pedig *tarab*. Az első esetben tehát a *ya*-t, mely mássalhangzót jelöl, Jones magánhangzónak vélte, a második esetben pedig a CVCVC képletű szót CVCC-nek írta át. A perzsa grammatikában még egy *ġazal* (App. I. 3.) latin betűs átírása is olvasható, mivel azonban e vers átírása Jones két másik munkájában is megjelent, s e változatok összevetése rávilágít Jones következtetlenségeire és pontatlanságaira. Mindhárom változatot idézem:

JONES 1770. 234.	JONES 1771/b. 10–14.	JONES 1772. 71–75.
Bedéh sáki meī báhi ke dér gēnnét Mékhāi yáft.	Egher ân turki Shirázi bedest âred dili mára Bekháli hindúish bakhshem Samarcandu Bokhárára. Bedéh sákée meī bákée ke der jennet nekháhi yaft, Kunári âbi rucnabád va gulghéshti muselléra. Fugán keīn lulián shokhi	Egher an Turki Shirazi Bedest ared dili mara, Be khali hinduish bakhshem Samarcand u Bokharara. Bedeh, saki, mei baki, Ke der jennet nekhahi yaft Kunari abi Rocnabad, Va gulgheshti Mosellara. Fugan kein lulian shokh

²⁸³ A második *mešrā^c*-ban بر helyett نر áll, és نو helyett بو.

shiringári shehrâshob Chunân berdendi sabr az dil ke turkan khani yagmâra.	I shiringari shehrashob Chunan berdendi sabr az dil Ke Turcan khani yagmara.
Ze eshki nátemâmi má jemâli yâri mustagnist Beâb u reng u khâl u khatt che hájet ruyi zibâra.	Ze eshki na temami ma Jemali yari mustagnist; Be ab u reng u khal u khatt Che hajet ruyi zibara.
Hadís az mutrebu mei gú varâzi dehri jú Ke kes nekshud u nekshaied behikmet ein moammâra.	Hadis az mutreb u mei gu, Va razi dehri kemter ju, Ke kes nekshud u nekshaied Be hikmet ein moammara.
Men az ân husni ruzafzún ke yusuf dashti danestem Ke ashk az perdéi ismet berún âred zuleikhâra.	Men az az husni ruzafzun Ke Yusuf dashti danestem, Ke eshk az perdei ismet Berun ared Zuleikhara.
Nasíhet góshi kun jána ke az jân dostiter darend Juvánâni saâdetmandi pendi péri danâra.	Nasihet gushi kun jana, Ke az jan dostiter darend Juvanani saadmend I pendi peeri danara.
Bedem gufti va khursendem afâk alla gufti Javabi telkhi mizeibed lebi lâli shekerkhâra.	Bedem gufti, va khursendam, Afac alla, neku gufti, Jawabi telkhi mizeibed Lebi lali sheker khara.
Gazel gufti vadurr sufti beâ vakhosh bukhân Hafiz Ke ber nâzmi to afshâned felek ikdi suriâra.	Gazel gufti vedurr sufti, Bea vakhosh bukhan Hafiz, Ke ber nazmi to afshaned Felek ikdi suriara.

Az eddig tárgyaltakon túl Jones további három verset vagy versrészletet közöl latin átírásban. Általánosan jellemző, hogy mivel ezek a szövegek nem a perzsa grammatikában lettek közölve, átírásukat még a fenti idézetteknel is nagyobb következtelenség jellemzi. A *Traité sur la Poesie Orientale*-ban és a *Dissertation sur la littérature orientale*-ban figyelhetőek meg a grammatikában felállított átírási rendszertől

való következetes eltérések. E két munkát Jones franciául írta, így feltételezhetően a francia nyelv hatásának köszönhető, hogy a *šin harfot ch*-val írja át, mely azonban anomáliát okoz, tekintve, hogy sokszor, bár nem minden esetben a *cs* hangot is ezzel az átírással jelöli. Alább idézem a két tárgyalt átírást, melyekben félkövérrel jelölöm Jones *š* (ejts: s) hangra, és kurzívval a *č* (ejts: cs) hangra vonatkozó átírásait:

Saki beár badé ke amed zemáni gúl / *Chan* bulbluan nazul kunéin **icháni** gul.²⁸⁴

Seba belutf bogou ân gazâli rânára / Kih ser becough va biabân to dadéi mara
Chekerforouche keh umre**che** diraz bad *tchera* / Tefekkedî nekuned touti **chekerhára**.
 Gorouri hosn idgiâzet megheh nedád ai gul / Kih porsic**hi** nekuni endelîb **cheidára**.
 Be kholk valutf tuan kerd seid ahli nazar / Be bend vadám meghirend murg danára
Tchou ba habîb **nichini** va badé peimâi / Be yád ár harifani badîh peimára.
 Nedânem az *che* sebeb reng **achenaï** nist / Sehi kadan siah *tchechem* mah simára
 Dgiuz ein kadar netuan guft der dgemali to eib, / Kih buï mehr vafa nist ruï zeibâra.
 Der âsmaân *tche* âdgab ghar zegufteï Hafîz / Simâi Zohré beraks âverd Mesihára.²⁸⁵

Az első idézetben szembeötlő, hogy egyazon beyten belül a *cs* és az *s* hangra is a *ch* diggráfot alkalmazta Jones az átírásra. A második, szintén francia nyelvű könyvben megjelent idézet esetén úgy tűnik, Jones felfedezte a korábbi anomáliát, s azt a megoldást választotta, hogy az *s* esetében meghagyta a franciás átírást, a *cs* tükrözésére pedig új jelölést (*tch*) vezetett be, bár nem következetesen, hiszen a hatodik *beyt*ben a *če* (چه) szócskát még a régebbi átírási szokásával (*che*) hozza. Az utolsó, angol nyelvű könyvben megjelent átírásában a nyelvváltással párhuzamosan az átírási problémák is megoldódnak, itt következetesen a grammatikában is megadott angolos átírási rendszert alkalmazza (چ – *ch*, ش – *sh*):

Ai bad nesîmi yârdari, / Zan nefheï **mushcbâr** dari:
 Zinhar mecun diraz-desti! / Ba turrei o *che* câr dari?
 Ai gul, to cujâ wa ruyi zeibash? / O taza, wa to kharbâr dari.
 Nekes, to cujâ wa *cheshmi* mest**esh**? / O serkhosh, wa to khumâr dari.
 Ai seru, to ba kaddi bulend**esh**, / Der bagh *che* iytebâr dari?

²⁸⁴ App. II. a. 1. JONES 1770. 234.

²⁸⁵ App. I. 4. JONES 1771/a. 300.

Ai akl, to ba wujûdi ish**kesh** / Der dest *che* ikhtiyâr dari?

Rihan, to cujâ wa khatti sebzes**h**? / O mush**c**, wa to ghubâr dari.

Ruzi bures bewasli Hafiz, / Gher takati yntizâr dari.²⁸⁶

A fenti idézetekben további következtetlenségek is fellelhetők. A teljesség igénye nélkül emelek ki párat ezek közül :

1. Általános a *ġeyn* (*g* – *gorour* غرور , *murg* مرغ , *gazâl* غزال ; *gh* – *ghubar* غبار) és a *gâf* (*g* – *begou* بگو , *gul* گل ; *gh* – *maghar* مگر , *meghirend* مگیرند , *ghar* گر ; *k* – *narkes* نرگس) rendszertelen jelölése.
2. A *ġim harf* átírása is kifogásolható: a grammatikában tett jelölési javaslat mellett (*j*) a *dg* variánssal is találkozhatunk.
3. A *qâf* által jelölt hangot Jones a grammatikában ismertetett rendszernek megfelelően mindenhol következetesen *k*-val írja át, azonban ezen a ponton meg kell jegyeznem, hogy Jones elképzelése, miszerint a *qâf* által jelölt hang az angolban is használatos *k*-nak felel meg,²⁸⁷ teljességgel téves és sokat elárul nyelvismeretének hiányosságairól.
4. A grammatikában javasolt digráf jelölések nagy részét Jones egyáltalán nem használja: *ح* – *hh*, *ص* – *ss*, *ظ* / *ض* – *zz*.
5. Bizonyos esetekben szavakat egyértelműen félreolvas, helyes kiejtésüket nem ismeri. A teljesség igénye nélkül álljon itt néhány példa: *seru* (helyesen: *sarv* سرو), *iytebâr* (helyesen : *e^ctebâr* اعتبار), *netuan* (helyesen: *nataván* نتوان).

²⁸⁶ App. II. a. 2.. JONES 1772. 190–192.

²⁸⁷ Vö. „ق is another harsh Arabick letter, but in Persian it is often consounded with ک” JONES 1771/b. 9.

Az értelmezés

A nyelvtudás, nyelvismeret igazi fokmérője az, ha valaki egy idegen nyelvű szöveget át tud ültetni saját nyelvére. Jones, a nyelvtelhetségéről ismert tudós ifjú nem csak anyanyelvére, hanem latinra és franciára is átültette Hâfez verseit. Az igen terjedelmes rendelkezésre álló anyag alapos vizsgálata és elemzése szétfeszítené jelen értekezés kereteit, így egy eset, pontosabban egy szó fordítási sokszínűségére kívánom felhívni a figyelmet. Hâfez, nagyrészt Jones munkásságának köszönhetően mint a bor és szerelem énekese, a perzsa Anakreón lett ismert a 18. századi olvasóközönség számára.²⁸⁸ E párhuzam alapja az, hogy Hâfez verseiben is gyakran központi szerepet kap a bor, s a borozással kapcsolatos kifejezések, így nem meglepő, hogy a teljes *ġazaliyât*-ban ötvenhat esetben szerepel a 'pohárnok',²⁸⁹ jelentésű *sâqi* szó: harmincszor a szótári alakban (ساقى), huszonháromszor vokatívuszban (ساقيا) és három esetben többes számban (ساقيان). A Jones-életműben tizenegy vers található, melyekben szerepel a tárgyalt szó. Mivel az egyes verseknek több fordítása is megjelent a különböző munkákban, s három olyan vers is van (App. I. 219, App. I. 309, App. I. 429), melyekben kétszer fordul elő, összesen huszonkét alkalma volt Jonesnak a *sâqi* szó lefordítására. Az alábbi táblázatban az egyes versek esetében a fordítás során alkalmazott kifejezések jól áttekinthetőek.

²⁸⁸ „Les Persans excellent sur toutes choses dans leurs odes amoureuses, desquelles on a déjà donné un essai dans la première section. Il est surprenant combien les odes d'Hafiz ressemblent aux fragmens que nous avons des poètes lyriques de la Grèce. On peut avancer avec vérité, que ce poète a tout l'agrément & la viva cité d'Anacreon, avec la douceur & les charmes de Sappho.” JONES 1770. 264–265.

²⁸⁹ Steingass szótára a *sâqi* szóra a *water-carrier*, *cup-bearer* szavakat hozza. A *Soxan* lexikon szerint a *sâqi* az az ember, aki bort szolgál fel, bort tölt egy társaságnak, illetve utalhat a költészetben a költő vágyainak megtestesítőjére. A *Logatname* elsődleges jelentésének a pohárnokot hozza, a *sâqi* tehát az a személy, aki bort tölt az ivóknak, másodlagosan jelenthet széparcú szolgálégynt (*ġolâm-e xubruy*) is.

	boy / garçon / puer	cup bearer / pocillator	vini minister / vini ministra	puella / damsel
App. I. 3.	– / 2 / –	–	–	–
App. I. 13.	–	–	–	1 / 1
App. I. 219.	–	– / 1	–	1 / –
App. I. 234.	–	1 / 1	–	–
App. I. 309.	–	–	1 / –	1 / –
App. I. 356.	–	–	– / 1	–
App. I. 396.	1 / – / –	–	–	–
App. I. 429.	2 / – / –	–	–	–
App. I. 495.	– / – / 1	–	–	–
App. II. a. 1.	1 / 3 / 1	–	–	–
App. II. a. 4.	1 / – / 1	–	–	–

Mint a táblázat is mutatja, Jones legsűrűbben a 'fiú' jelenésű *boy / garçon / puer* szavakat használta (összesen tizenháromszor); meglepő módon ennek éppen ellentéte, a 'lány' jelentésű *puella / damsel* szavak, négy előfordulással a második leggyakrabban alkalmazott fordítás; háromszor fordul elő a *sâqi* valódi jelentéséhez legközelebb álló *cup bearer* és *pocillator* szavak valamelyike; végül csupán kétszer választott a Jones a 'borminiszter' jelentésű kifejezést.

Az egyes versekben – bármilyen nyelvre / nyelvekre is történt az átültetés – az esetek többségében ugyanazzal a jelentéstartalommal bíró kifejezéseket használta: az (App. I. 3.) francia nyersfordítása és francia műfordítása egyaránt, az (App. II. a. 1.) egy angol, három francia és egy latin, és az (App. II. a. 4.) egy angol és egy latin fordításában mindenhol a 'fiú' jelentésű szó megfelelő nyelvű alakját használta Jones, akárcsak a (App. I. 234.) esetében, ahol egy angol és egy latin fordítást készített Jones, s mindkettőben 'pohárnok'-ként szerepel a *sâqi* szó. Az (App. I. 13.)-ban szintén mind a latin, mind az angol változatban a 'leány' jelentésű szót használta.

Az (App. I. 429)-es sorszámmal jelölt versnek csupán egy nyersfordítását készítette le Jones, mely angolul jelent meg a *The Flowers of Persian Literature* c. többszerzős fordításkötetben. Ez az egyik vers, melyben a *sâqi* szó kétszer fordul elő: elsőként a *ğazal* kezdőszavaként, majd a 6. *beyt* második *mesrâc*-jában. Mindkét esetben Jones a fenti példákhoz hasonlóan egyazon kifejezést – a *boyt* – alkalmazta fordításkor.

A másik két vers esetében, melyek eredetijében két alkalommal is olvasható a *sâqi* szó, igen meglepő, egyben hasonló megoldással találkozhatunk: Az (App. I. 309)-es

gazaljának második és a hetedik *beytjében* szerepel a tárgyalt szó, melyet az első előforduláskor Jones *vini ministernek*, 'borminiszter'-nek fordít, majd később, ugyanebben a fordításban a *puella* 'leány' szót alkalmazza. A korábbi gyakorlattól való jelentős eltérés figyelhető meg ez esetben, ugyanis nem csak arról van szó, hogy eltérő jelentéstartalmú kifejezéseket használ egyazon szó lefordítására, ráadásul teszi ezt egy szövegegységen belül, hanem arra is fel kell figyelnünk, hogy *vini minister* és a *puella* nem utalhatnak ugyanarra a személyre, hiszen az egyik, a 'borminiszter' hím nemű, a 'leány' pedig értelemszerűen nő nemű. Zárójelben jegyzem meg, hogy e kifejezések egyben életkor- és státusbeli különbség érzetét is keltik. Hasonló megoldásra szolgáltat példát az (App. I. 219) alatt található, szintén latin nyelvű fordítás: itt a második *beytben* a *puella*, s a negyedik *beytben* a *pocillator* szó olvasható a fordításban.

Ha lehetséges, még az eddigieknél is zavarba ejtőbb az a *meşrâ^c*-fordítás, melyben Jones a 'borminiszter' nő nemű alakját (*vini ministra*) használja: (App. I. 356). Nehéz eldönteni, Jones milyen indíttatásból értelmezte ennyire következtelenül egyazon szót, a nőnemű alakok használata meg egész egyszerűen pontatlan nyelvismeretre, hiányos háttértudásra, vagy szándékos szövegtorzításra utal, a *sâqi* szó denotátuma ugyanis mindig férfi, nincs ez másképpen Hâfez költészetében sem. Minek köszönhető tehát, hogy Jones arányaiban meglepően gyakran női szereplővé alakítja át az eredetileg széparcú, ifjú pohárnok(legényt)? Azon idézetek szövegkörnyezetét megvizsgálván, ahol Jones nő nemű alakot választott a fordításnál, érdekes következtetésre juthatunk. A következőekben idézem az öt *beytfordítást*, melyek közül kettő ugyanannak a verssornak a latin és az angol nyelvű fordítása. Szemléltetésképpen idézem az eredeti Hâfez-szövegrészletet és annak minél pontosabb szó szerinti magyar fordítását, hogy az eredeti, és az abból készített Jones-féle fordítás közötti legapróbb különbségek is jól kirajzolódjanak. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy az idézett Jones-transzlációk egyike sem műfordítást, tehát az eredeti szövegtől való eltérések oka nem verstani kényszer követelte szükségszerű változtatás.

1.

Obtutus oculorum puellae sagacis tanquam ensis strictus,

*Virginum formosarum cincinni, venandi causâ tanquam appensi,*²⁹⁰

²⁹⁰ App. I. 309. JONES 1774. 118–121.

’Az okos lány szemeinek pillantása mint a kivont kard, / A szép szüzek hajfürtjei mint a vadászatra kimért kötelek.’

Az eredeti Hâfez-beyt:

غمزه ساقی به یغمای خرد آهخته تیغ / زلفِ جانان از برای صیدِ دل گسترده دام

’A pohárnok kacér pillantása mint kivont kard, az ész foglyul ejtője. / A kedvesek (lelkek) hajfürtje kifeszített csapda a szív vadásza számára.’

2.

Bibe cyathum vini matutini ad modulus cymbali et lyrae,

*Osculare cervices puellarum ad modulus cymbali et fidium.*²⁹¹

’Idd a reggeli bornak poharát a cimbalom és a hárfa mellett, / csókolgasd a lányok nyakát a cimbalom és a hárfa hangjára’

Az eredeti Hâfez-beyt:

بنوش جام صبحوی به ناله دف و چنگ / ببوس غبغبِ ساقی به نغمه نی و عود

’Idd a hajnali bort a dob és a hárfa lágy morajlására! / Csókold a pohárnok nyakát a síp és a furulya dallamára.

3.

A genâ puellae, nymphae similem habentis vultum,

*Tanquam Hafez, merum hauri.*²⁹²

’A leány arcáról, akinek nimfához hasonlatos arca van, / miként Hâfez, színbort igyál!’

Imitate Haufez, and drink kisses, sweet as wine,

*From the cheek of a damsel, fair as a nymph of Paradise.*²⁹³

’Utánozd Hâfezt, és igyál oly édes csókokat, mint a bor / a leány orcájáról, mely (a leány) oly szép, mint a paradicsomi nimfa.’

Az eredeti Hâfez-beyt:

بر رخ ساقی پری پیکر / همچو حافظ بنوش باده ناب

’A tündérhez hasonlatos pohárnok arcért (ti. a pohárnok egészségére), / akárcsak Hâfez, igyál színbort!’

4.

²⁹¹ App. I. 219. JONES 1774. 144–148.

²⁹² App. I. 13. JONES 1774. 233.

²⁹³ App. I. 13. ROUSSEAU 1805. 158–159.

*Labium super labium pone, ó vini ministra, & dulcem meam animam ebibe.*²⁹⁴

'Ajkad helyezd az ajkamra, ó borminiszter(nő), és az én édes lelkemet idd ki!'

Az eredeti Hâfez- *meşrâ*^c:

لیم بر لب نه ای ساقی و بستان جان شیرینم

'Ajkam az ajkadra tedd, óh, pohárnok, és édes lelkem ragadd meg! (vedd el, tedd magadévá)'

A fordítások összevetésével feltűnik, hogy az eredeti szövegeket szó szerint értelmezvén meg lehetősön buja, mondhatni erotikus képek leírásaival állunk szemben. Jones szándékosan eltorzított fordítása, így feltételezhetően annak köszönhető, hogy túlzottan pajzánnak találta volna fordításában az ifjú pohárnok szerepeltetését, így inkább felcserélte őt hol egy fiatal leányra, hol pedig egy 'borminiszternő'-re. Megjegyzem a harmadik idézett Hâfez-sor, melynek két Jones-fordítása is rendelkezésre áll, a szöveg félreértéséről tanúskodik.

Bár mindenki tisztában van azzal, hogy a fordítás soha nem lehet hű, de az ilyen jellegű fordítás – különösen, mivel ezek nem műfordítások, hanem céljuk az eredeti szöveg értelmének és költői képeinek minél pontosabb visszaadása a célnyelven – tudatos formálása az Európában éppen ekkor körvonalazódó Hâfez-képnek. Mint már többször meg lett említve, Jones nagyon kedvelte e perzsa költő verseit, és teljes elhivatottsággal munkálkodott, hogy azokkal is megismertesse a világirodalom e gyöngyszemeit, akik számára az eredeti szövegek nyelvtudás hiányában nem érhetőek el. A jelen fejezetben ismertetett fordítási eljárás, bár csak egyetlen szó fordításának bemutatása a Jones-életműben, mégis jól szemlélteti, hogy Jones igyekezett kedve szerint a keletiesnek vélt képi világot – megőrizvén annak sajátosságait – az európai ízlésvilághoz alakítani.

²⁹⁴ App. I. 356. JONES 1774. 233.

Jones iranisztikai munkásságának értékelése

A Hâfez verseit az elsők között szélesebb körben megismertetni vágyó Jones életműve komoly visszhangra talált: A keleti poézist ismertető könyvét három évvel első, londoni megjelenése után Eichorn újra kiadta, Lipcsében, így az a szigetországon kívül is könnyen hozzáférhetővé vált. Remekül példázza ezt, hogy mind Csokonai, mind Fábrián Gábor könnyedén hozzáfértek Jones antológiájához, azonban a bemutatott példák alapján úgy tűnik, hogy a különféle nyelvek lelkesen elsajátító Jones nem mélyült el a perzsa nyelv és kultúra tanulmányozásában. Átírási következetlenségei; a félreértett, vagy nem értett szöveghelyek, melyeket a fordításban igyekeznek elkendőzni, és a szándékoltnak tűnő szövegtorzításai hátterében az látszik körvonalazódni, hogy hozzáértése korántsem volt olyan magas szintű, mint amelyet tulajdonítani volt szokás neki a maga korában és napjainkban is. A kutatás jelen pontján úgy tűnik, a szerzett információkat gyorsan papírra vetette, a nélkül, hogy részletek tanulmányozásában és egyúttal az alapok precíz megismerésében elmélyült volna. A felületes ismeretei eredményezik azt, hogy a perzsa nyelvéírása több ponton erősen kifogásolható,²⁹⁵ a perzsa verstanról alkotott elképzeléseit leginkább a görög-római verselés perzsára erőltetése jellemzi, versfordítási megoldásai pedig sokszor azt az érzetet keltik nem a perzsa költészetet akarja közvetíteni, hanem olyan átdolgozásokat készít, melyek megőriznek ugyan valamit az eredeti szöveg különleges, egzotikus hangulatából, de teszik ezt úgy, hogy közben erőteljesen az európai ízléshez vannak igazítva.

Természetesen nem kérhető számon egy 18. századi irodalmártól, hogy mai tudományos elvárásainknak és mércéinknek feleljen meg, de látnunk kell, hogy Reviczky precizitásának és alaposságának nyomai sem fedezhetőek fel a Jones által majdhogynem futószalagon kiadott könyvekben. Jones legnagyobb érdeme nem a tudományokhoz való hozzájárulásában keresendő, hanem lelkes irodalomszeretetésében, mely által elősegítette a keleti, elsősorban perzsa irodalom szélesebb körű európai megismerését.

²⁹⁵ Lásd: JEREMIÁS 1999/a, JEREMIÁS 1999/b, JEREMIÁS 2010/a.

V. A brit Hâfez-fordítók

Jones nyomában, a 18. század utolsó két évtizedétől sorra jelentek meg az újabb és újabb Hâfez-fordítók a szigetországban, melyek részletes ismertetése egy egész monográfiát kitenne,²⁹⁶ így jelen fejezetben csak három, a korban kiemelkedően népszerű kiadvány bemutatására vállalkozom:

- John NOTT, *Select Odes from the Persian Poet Hafez, translated into English verse with notes critical and explanatory by John Nott*, London, 1787.
- John Haddon HINDLEY, *Persian Lyrics or Scattered Poems from The Diwan-i-Hafiz, with paraphrases in verse and prose, a catalogue of the gazels as arranged in a manuscript of the works of Hafiz in the Chetham Library at Manchester, and other illustrations*, Oriental Press, London, 1800.
- Samuel ROUSSEAU (ed.), *The Flowers of Persian Literature, containing extracts from the most celebrated authors, in prose and verse; with a translation into English, being intended as a companion to Sir William Jones's Persian Grammar to which is prefixed an essay on the language and literature of Persia*, Samuel Rousseau, London, 1805.

²⁹⁶ A perzsa irodalom korabeli angliai népszerűségéről lásd: JOHANNAN 1952, JAVADI 2005. Az angol nyelvű Hâfez-fordítások szakértőjének, Parvin Loloinak több publikációja is jelent meg a témában. Lásd: LOLOI 2003, LOLOI 2004.

John Nott

John Nott (1751–1825) brit orvos 1783-ban utazott Kínába, ahol három éven át sebészorvosi szolgálatot teljesített. Biográfusai szerint a perzsa nyelvet ekkor sajátította el.²⁹⁷ Nott lelkes műfordító volt, többek között 1795-ben elsőként fordította le angolra a Catullus fennmaradt verseit – *The Poems of Caius Valerius Catullus in English Verse*, 2. vol, J. Johnson, London, 1795.²⁹⁸

Az 1787-ben kiadott Hâfez-fordítása arról tanúskodik, hogy Nott, Joneshoz hasonlóan lelkes, irodalomkedvelő amatőr volt.

Kötete előszavából kiderül, hogy ismeri az őt megelőző Hâfez-fordítókat – Reviczkyt, Richardsont és Jonest –, és hangsúlyozza, hogy Jones munkáját és fordítástechnikáját értékeli a leginkább:

„The Count Reviski, Mr. Richardson, and Sir William Jones, are names that will be ever dear to science and to taste. It may be truly said of this last gentleman, *nihil legebat quod inde non decerperet*.²⁹⁹ „The method he [Jones] took, was a wise, and effective method. He has not idly dealt in general observations, and a few cursory remarks; but [...] he laboriously applied himself to the compilation of a Persian Grammar.”³⁰⁰

A *gazel* definíciójánál Nott is a már megszokott sablonokat írja le, melyből kiderül, hogy Hâfez-értelmezésében a misztikus olvasat lehetősége fel sem merül.³⁰¹ Szentel egy bekezdést az Anakreón-Hâfez párhuzamnak is, amit egy érdekes meglátással zár. Úgy véli, az antik görög és a klasszikus perzsa költő verseiben az is közös, hogy inkább a szívet, az érzelmeket szólítják meg, mint észet, az értelmet.³⁰²

Mint arról korábban már szó esett, a *gazelok* maximális *beytszámának* meghatározásában nincs konszenzus. Felfigyelt erre Nott is, és a helyett, hogy egyik forrásának adatát fogadta volna el hiteles adatként, ez előszóban ismerteti a különböző álláspontokat:

„As to the number of distichs which are necessary to compleat a true *Gazel*, it is on all hands agreed, that there should not be fewer than five. Meninski extends them to eleven,

²⁹⁷ COURTNEY 1895, 233.

²⁹⁸ Fordított Proratiust és Horatiust is. Részletesebben lásd: HOLMES 1830. 238, LOLOI 2004. 354.

²⁹⁹ NOTT 1787. v. (Kiem. az eredetiben.)

³⁰⁰ NOTT 1787. vii–viii.

³⁰¹ Lásd: NOTT 1787. v.

³⁰² Vö. „The similarity of sentiment is oftentimes wonderful. And perhaps it may be said of both; that they wrote not so much to the understanding, as to the heart.” NOTT 1787. ix.

Reviski to thirteen, and Herbelot to eighteen; adding that whenever a poem has more distichs than these it becomes the *Kessideh* (قصيده) or Elegy.”³⁰³

A *ğazal* utolsó sorpárjáról, a költő *taxalloşát* tartalmazó *şâhbeytről* írtak gyakorlatilag a Reviczkyél olvasható meghatározás fordítása.³⁰⁴

Érdemes Nott átírási rendszerét, melynek ismertetésére külön kitér az előszóban, tüzetesebben megvizsgálni, ugyanis meglehetősen egyedi, és minden tudományos szemléletmódot teljesen nélkülöz. Míg Jonesnál azt láthattuk, hogy igyekszik az egyes betűk hangértékét tudása szerint a legpontosabban meghatározni, és minden *harfhoz* egy olyan átírási kódot, melyet ugyan később nem alkalmaz következetesen, addig Nott igyekszik minél inkább leegyszerűsíteni az átírás nehézségeit. A hosszú magánhangzókról és a torokhangokról írtakat érdemes teljes terjedelmében idézni:

„Our double vowels, such as *ee*, *oo*, etc. etc which have been so much used, I most commonly omit; not only because I think they answer no very effective purpose, but because they assume a perplexing appearance, and unnecessarily deter the reader, when we should rather invite him all we can to continue his pursuits.

The guttural sounds, which some have expressed by *gh*, *kh*, etc. I totally reject. The German pronunciation would sooner acquire them than any other; but after all, it would be but imperfectly. Neither long habit, nor even a constant residence in the country itself, could, I think, obtain those nice inflexions of voice, which give a peculiar richness to the persian accent.”³⁰⁵

A két idézet jól bizonyítja Nott verstanban és nyelvészetben való járatlanságát. A hosszú magánhangzók jelöletlenül hagyására felhozott egyik érve, mely szerint így csinosabb a kötet, nem kimondottan tudományos érv, de mint ilyen elfogadtató. Azonban egy költészeti antológiában azt állítani, hogy a perzsában nincs szerepe a hosszú-rövid magánhangzók megkülönböztetésének egyértelművé teszi, hogy Nott még a legalapvetőbb perzsa verstani ismeretekkel sem rendelkezett. Prozódiai szempontból ugyanis még a történetileg hosszú (*ma^cruf*), és történetileg rövid (*mağhul*) magánhangzók megkülönböztetése szükséges.³⁰⁶ A torokhangok figyelmen kívül hagyásával kapcsolatban is igen meglepően fogalmaz Nott. Érvei és főképpen az a vélekedése, hogy a perzsában levő torokhangok helyes kiejtését egy nem anyanyelvű nem tudja tökéletesen elsajátítani, egészen megdöbbentő.

³⁰³ NOTT 1787. x.

³⁰⁴ Lásd: *Uo.* A vonatkozó Reviczky szöveghely idézete a *Fábián Gábor* c. fejezetben olvasható.

³⁰⁵ Vö. NOTT 1787. xii.

³⁰⁶ A perzsa rímtanról bővebben lásd: JEREMIÁS 2010/b.

Az előszó után Nott Hâfez élete és költészete ismertetésének szentel egy tíz oldalas fejezetet, *Some Account of the Persian Poet Hafez* címmel, melyben a már fent említett irodalmakra (Meninski, d’Herbelot, Reviczky és Jones) hivatkozik, ugyanakkor érdemes felfigyelni a Hâfez halálozási évéhez lábjegyzetben tett megjegyzésére:

„The preface to a manuscript Hafez, which I have consulted, says 791. And the *Tuzkeret ush-Shara*, (تذکرت الشعرا) or *Account of the Poets os Asia*, makes it 794.”³⁰⁷

Az idézet arról tanúskodik, hogy egyrészt Nott történeti kérdésekben perzsa forrását / forrásait összevetette a kurrens európai szakmunkákkal, másrészt a kimondottan szépirodalmi munkák mellett életrajzgyűjtemények, azaz irodalomtörténeti tárgyú kéziratok is rendelkezésére álltak. Érdekes, hogy Nott bizonyos kérdésekben milyen akkurátus, más pontokon pedig – például az átírással kapcsolatban – mennyire elnagyolja, leegyszerűsíti a problémát.

A kötet egy magyar vonatkozására kívánom még felhívni a figyelmet: a megrendelők névjegyzékében szerepel Reviczky neve: „Reviosky, His Excellency, the Count of”.³⁰⁸

A Jones-szal folytatott levelezésben fennmaradt utalások kivételével Reviczky Hâfez-kötetének megjelenése után nincs nyoma annak, hogy a magyar gróf perzsa irodalom iránti érdeklődése továbbra is fennállt volna, azonban ez az adat kétségtelenül bizonyítja Reviczky lankadatlan érdeklődését és tudásvágyát.

Mint az alábbi összefoglaló táblázatból látható, Nott kötetében a ma kanonikus és ma nem kanonikusnak tekintett *ğazal*ok aránya meglepően magas: a versek majdnem egy negyedéről (4/17) bebizonyosodott, hogy nem autentikus:

Appendix	<i>ğazal</i>	lapszám (NOTT 1787.)
3. <i>ğazal</i>	ODE XII.	NOTT 1787. 82–91.
4. <i>ğazal</i>	ODE XVII.	NOTT 1787. 126–131.
9. <i>ğazal</i>	ODE VIII.	NOTT 1787. 50–59.
13. <i>ğazal</i>	ODE XV.	NOTT 1787. 106–113.
61. <i>ğazal</i>	ODE XIV.	NOTT 1787. 98–105.
163. <i>ğazal</i>	ODE I.	NOTT 1787. 2–7.
219. <i>ğazal</i>	ODE IX.	NOTT 1787. 60–69.
234. <i>ğazal</i>	ODE V.	NOTT 1787. 34–39.

³⁰⁷ Vö. NOTT 1787. VIII.

³⁰⁸ Vö. NOTT 1787. [XVIII.]

287. <i>ġazal</i>	ODE III.	NOTT 1787. 18–25.
309. <i>ġazal</i>	ODE IV.	NOTT 1787. 26–33.
376. <i>ġazal</i>	ODE VI.	NOTT 1787. 40–45.
388. <i>ġazal</i>	ODE XIII.	NOTT 1787. 92–97.
429. <i>ġazal</i>	ODE XVI.	NOTT 1787. 114–125.
(App. II. a. 1.)	ODE VII.	NOTT 1787. 46–49.
(App. II. a. 3.)	ODE X.	NOTT 1787. 70–75.
(App. II. a. 4.)	ODE II.	NOTT 1787. 8–17.
(App. II. a. 8.)	ODE XI.	NOTT 1787. 76–81.

John Haddon Hindley

John Haddon Hindley (1765–1827) a manchesteri *Chetham Library* könyvtárosa volt,³⁰⁹ mely könyvtár már ekkor is jelentős mennyiségű keleti kézirattal rendelkezett. Az értékes kéziratok felkeltették az érdeklődését és a perzsa nyelv tanulmányozásába kezdett. Ezen igyekezetének köszönhetően a jelen fejezetben ismertetendő antológián kívül más fontos fordítások és szövegkiadások is köthetők nevéhez, melyek a korai iranisztikai ismereteket bővítették, és a klasszikus szövegeket szélesebb körben hozzáférhetővé tették. A teljesség igénye nélkül ki kell emelni az ⁶Attâr-fordítását (*The Counsels of Attar. Edited from a Persian Manuscript*, East India Company, London, 1809.), illetve a Ġâmi-kiadását (*Resemblances linear and verbal, a philological poem, in the Persian language, by Jami*, transl. Francis Gladwin, ed. J.H. Hindley, J. Ridgway, 1811).

Hindley messze kiemelkedik a kor Hâfeż-verseit bemutató kiadványok szerzői közül, azzal, hogy ő már nem csak pontos és megbízható filológusnak akar tűnni, hanem valóban az is. Kötete legnagyobb éréke az, hogy előszava és appendixe hű képet ad a 18–19. század fordulóján Angliában ismert és hozzáférhető, Hâfeżzel foglalkozó nyomtatott kiadványokról, és kéziratok forrásokról. A bevezető (*Introductory Observations*) tizenötödik apján egy lábjegyzetben említi azt az 1789-es kalkuttai Hâfeż-kiadást, mely sajnálatos módon nem nyerte el a kellő népszerűséget; majd részletesen értekezik a kéziratok problémájáról, mellyel minden Hâfeżzel behatóan foglalkozó kutató szembesül. Érdemes lenne az egész okfejtését idézni, hiszen meglátásai olyan mély és alapos szövegfilológiai tájékozottságra vallanak, mely egyedülálló korában, azonban igyekszem csak legfontosabb állításait idézni szó szerint:

„The lamentable inaccuracy of Eastern manuscrits, proceeding, [...] from the ignorance, the careless, also too often the vanity of transcribers, in many most important cases, presents an insurmountable barrier to literary exertion: even the most accomplished Persian scholar, after all attainments, has often a reason to deplore this as an irremediable evil. Let everyone who may have doubts on this subject, [...] compare any Persian manuscript either with a published original, or with any other manuscript copy that may come before him. In manuscripts of HAFIZ, and particularly in those written *out of Persia*, he will find very extensive varieties, not only in various readings,

³⁰⁹ Lásd: SUTTON 1891. 444.

but in additions and transpositions of whole distichs, and even entire Gazels; though these are often spurious, and introduced by ignorant transcribers from poets of the same name of whom many are on record.”³¹⁰

Itt meg kell állnunk egy pillanatra, hiszen nagyon fontos dolgot állít – minden bizonnyal elsőként Európában – Hindley. Nem csak, hogy feltűnik neki, hogy bizonyos, a kéziratokban található *gázalok* nem lehetnek autentikus Hâfez-versek, hanem felveti e darabok *divânba* kerülésének egy lehetséges módját.

A jegyzetekkel gazdagon ellátott bevezető bizonyítja Hindley jártasságát a kortárs európai szakirodalomakban.

A *Persian Lyrics* c. kötet a bevezető után három egységre osztható:

- Paraphrases in Verse (Műfordítások) 27–75.
- Paraphrases in Prose (Prózai parafrázisok) 77–98.
- Appendix
 - előszó az appendixhez i–x
 - appendix 1–54

Az első és a második rész ugyanannak a tizenegy Hâfez-*gázal*nak a fordítását tartalmazza. A *Paraphrases in Verse* c. fejezet minden vers esetében a műfordításán kívül tartalmaz egy 1–2 oldalas bevezetőt, melyben az adott vershez köthető perzsa kultúrával vagy vallással kapcsolatos sajátosságok olvashatóak, ezt követik a perzsa szövegközlések, végül a műfordítások. Az alábbi versek olvashatóak Hindley kötetében:

Appendix	<i>gázal</i>	lapszám (NOTT 1787.)
3. <i>gázal</i>	GAZEL IV.	HINDLEY 1800. 46–49.
4. <i>gázal</i>	GAZEL VIII.	HINDLEY 1800. 62–64.
13. <i>gázal</i>	GAZEL I.	HINDLEY 1800. 31–33.
61. <i>gázal</i>	GAZEL X.	HINDLEY 1800. 68–71.
270. <i>gázal</i>	GAZEL VI.	HINDLEY 1800. 54–57.
282. <i>gázal</i>	GAZEL V.	HINDLEY 1800. 50–53.
287. <i>gázal</i>	GAZEL XI.	HINDLEY 1800. 72–75.
(App. II. a. 1.)	GAZEL I.	HINDLEY 1800. 34–38.
(App. II. a. 9.)	GAZEL III.	HINDLEY 1800. 39–42.
(App. II. a. 10.)	GAZEL VII.	HINDLEY 1800. 58–60.
(App. II. a. 11.)	GAZEL IX.	HINDLEY 1800. 65–67.

³¹⁰ HINDLEY 1800. 16.

A kötet igazán érdekes és lenyűgöző része az Appendix, melyben először összeveti a Meninsky-féle és a Chetham könyvtár tulajdonában levő kéziratot a szerint, hogy a *beytek* utolsó *harfja* alapján összerendezett *divânok*ban az egyes betűkhöz hány *ğazal* tartozik.³¹¹ Majd listázza az általa használt *divân*-kézirat kezdő *meşrâ^c*-it, jelzi, hogy az egyes versek hány *beyt*ből állnak a kéziratában, valamint jelzi, hogy korábban kik jelentették meg az adott *ğazalt* nyomtatásban.³¹² A Hindley által végzett munka remek, a korában egyedülálló filológiai érzékre és igényre vall.

³¹¹ Lásd: HINDLEY 1800. (v–vi).

³¹² Lásd: HINDLEY 1800. 1–28.

Samuel Rousseau

Samuel Rousseau kiadói tevékenységéről a *Reviczky* c. fejezetben már szó esett. Jelen értekezés szempontjából legfontosabb kiadványa a *The Flowers of Persian Literature* c. antológia, mely szemelvényeket mutat be a legismertebb perzsa költők, így Hâfez verseiből is. A kötet összesen huszonöt *gazalfordítást* tartalmaz.³¹³ A fordítók között sok már ismerős névvel találkozunk. Az alábbi táblázatban összefoglalva megtekinthető, hogy a népszerűsítő kiadvány mely verseket tartalmazza:

Appendix	fordító	lapszám (ROUSSEAU 1805.)
3. <i>gazal</i>	Hindley	ROUSSEAU 1805. 153–154.
4. <i>gazal</i>	Hindley	ROUSSEAU 1805. 154–156.
9. <i>gazal</i>	Nott	ROUSSEAU 1805. 156–157.
13. <i>gazal</i>	Jones	ROUSSEAU 1805. 158–159.
61. <i>gazal</i>	Hindley	ROUSSEAU 1805. 159–160.
163. <i>gazal</i>	Jones	ROUSSEAU 1805. 162.
219. <i>gazal</i>	Nott	ROUSSEAU 1805. 164–165.
234. <i>gazal</i>	Nott	ROUSSEAU 1805. 166–167.
246. <i>gazal</i>	Ouseley	ROUSSEAU 1805. 179–180.
270. <i>gazal</i>	Hindley	ROUSSEAU 1805. 168–169.
282. <i>gazal</i>	Hindley	ROUSSEAU 1805. 171.
287. <i>gazal</i>	Hindley	ROUSSEAU 1805. 169–170.
309. <i>gazal</i>	Nott	ROUSSEAU 1805. 174–175.
376. <i>gazal</i>	Nott	ROUSSEAU 1805. 175–176.
415. <i>gazal</i>	Scott	ROUSSEAU 1805. 176–178.
429. <i>gazal</i>	Jones	ROUSSEAU 1805. 183–184.
466. <i>gazal</i>	Ouseley	ROUSSEAU 1805. 181–182.
(App. II. a. 1.)	Hindley	ROUSSEAU 1805. 173.
(App. II. a. 2.)	Jones	ROUSSEAU 1805. 180–181.
(App. II. a. 3.)	Nott	ROUSSEAU 1805. 172.
(App. II. a. 4.)	Nott	ROUSSEAU 1805. 167–168.

³¹³ Lásd: ROUSSEAU 1805. 153–184.

(App. II. a. 9.)	Hindley	ROUSSEAU 1805. 178–179.
(App. II. a. 10.)	Hindley	ROUSSEAU 1805. 161.
(App. II. a. 11.)	Hindley	ROUSSEAU 1805. 163–164.
(App. II. a. 12.)	Scott	ROUSSEAU 1805. 158.

VI. Fábián Gábor

Az európai Hâfez-fordítások történetében magyar kultúrtörténeti szempontból kiemelkedő jelentőségű az első külön kötetben megjelent magyar nyelvű kiadás – *Hafiz Persa Költő' Divánjából Gházalák 's Töredékek*. Fábián Gábor munkája szemezgetés a perzsa költő verseiből a számára hozzáférhető latin fordításokból. A szerző, könyve előszavában buzdítja a művelt magyar olvasóközönséget, hogy a német mintát, Hammer-Purgstall példáját követvén, egy elhivatott irodalomkedvelő készítse el Hâfez *divânjának* teljes magyar fordítását is.³¹⁴ Az azóta eltelt közel kétszáz év alatt nem vállalkozott senki e feladat elvégzésére, így, bár Fábián könyve nem érte el az *Előbeszéd*ben kitűzött célt, éppen ez növeli munkája értékét. A 20. század derekán megjelent ugyan egy bővebb és pontosabb – hiszen az eredeti alapján készült – Hâfez-kiadás, Képes Géza munkája, de az is csak mindössze ötvenöt *gázalt* tartalmaz.³¹⁵ A Képes-féle modern kiadás napjainkban is könnyen hozzáférhető, így teljesen elhomályosította a 19. századi lelkes műfordító munkáját.³¹⁶

A több mint száznegyven lapos kötet részletes tartalmi ismertetése előtt érdemes megismerkedni a fordítóval.³¹⁷ Fábián Gábor (1795–1877) politikai pályája és műfordítói tevékenysége egyaránt figyelemreméltó. Az honorácior-literátor családból származó Fábián édesapja református lelkész, majd esperes volt, de írói munkássága is jelentős,³¹⁸ édesanyja a *Mondolat* írójának és *Petronius* fordítójának, Somogyi Gedeonnak, nénje volt. Érthető tehát, hogy a legjobb neveltetésben részesült:

³¹⁴ Vö. „A’ többször említett derék Hammer ezt az egész Dívánt nem régiben Németre fordítva kiadta. Bár hazánkfiai közül is vállalkozna mentül előbb valaki, ki az ő példáját követné, hogy így a Keleti drága gyöngyökkel ne csak Dámáink’ nyakát, hanem Litteraturánkat is ékesülni láthatnánk. Mellyre ha az én csekény iparkodásom serkentésül szolgálhat, czélom egészszen el lesz érve.” FÁBIÁN 1824. XX.

³¹⁵ Fontos megjegyezni, hogy Képes sem tudott perzsául, hanem a kötet utószavát és jegyzeteit készítő Bodrogligeti nyersfordításából dolgozott, ennek ellenére a kiadvány impresszumában foglaltak azt a benyomást keltik, hogy maga a műfordítás készült az eredeti perzsa szövegből. Vö. „A nagy perzsa költő híres szépségű ghazaljainak ez az első, eredeti nyelvből készült magyar műfordítás-gyűjteménye. A versek perzsa eredetijét M. Kazvíní–K. Ghaní: Díván i Háfiz , Teherán 1942. kiadványból vettük.” Képes 1960. [103].

³¹⁶ Érdemes megjegyezni, hogy 1858-ban Berec Károly kiadott egy fordításkötetet *Százszorszépek. Heine, Hafiz és Mirza Saffy dalaiból* címmel, mely 15 lapon tartalmaz Hâfez-fordításokat, elsősorban versrészletek fordításait. A kis kötet Hâfez fejezetében 11 vers olvasható, melyek rövid terjedelmük miatt kétségtelenül csak részletek a perzsa költő *gázaljaiból*, bár egyes darabok esetében felmerül a gyanú, hogy nem is Hâfez-vers fordítása. Vö. BEREK 1858. 123. A kötet végén olvasható *Jegyzetekből* ráadásul kiderül, hogy az utolsó Hâfez-versként közölt költemény valójában egy „Madagassai népdal” BEREK 1858. 155.

³¹⁷ Fábián Gábor életéhez ld. JANCSÓ 1885, FERENCZY–DANIELIK 1856, ÚKIT 1851, KisFTÉ 1862, SZINNYEI III. 1894. 15–20.

³¹⁸ Fábián József életéről és munkásságáról részletesen lásd: HUDI 2002.

Pozsonyban, a *Pápai Református Kollégiumban*, majd Pesten tanult. A jogi pályára szánt Fábián tanulói éve alatt kezdte meg fordítói tevékenységét. Élete folyamán a klasszikus latin auktorokon kívül (Cicero, Titus Lucretius Carus, Caius Valerius Flaccus, Rutilius Claudius Numatianus, Horatius) fordított történelmi és politikaelméleti munkákat franciából (Napóleon, Tocqueville); szépprózát (*Mimili*,³¹⁹ svájci idill) és pedagógiai szakkönyvet (Heinsius) németből. Irodalomtörténeti szempontból kiemelkedően fontos munkái az angolból fordított *Ossian énekei* (1833, három kötetben), illetve a latin fordítások nyomán készült Hâfez-fordítása (1824). Munkássága elismeréseképpen 1832-ben az *Akadémia* levelező-, 1835-ben rendes-, s 1839-ben vidéki fizetési rendes-; 1861-ben pedig a *Kisfaludy Társaság* tagjává választották. 1876-ban ez utóbbi társaság, írói munkássága hatvanadik évfordulója alkalmából, jubiláris ünnepélyt szervezett tiszteletére.

Hasonlóképpen volt sikeres politikai pályája is. 1824-ben a Bohus család uradalmi ügyvédjeként kezdte karrierjét. Később Csanád, Csongrád, Arad és Bihar megye táblabírája lett. 1849-ben a hétszemélyes főtörvényszék táblabírájává nevezték ki, de mivel a világozi fegyverletétel után bujdosni kényszerült, nem tudta munkáját megkezdeni. 1850-ben jelentkezett Pesten a hadi törvényszék előtt törvényes védelemért, így Aradra internálták, s rendőri felügyelet alatt latin klasszikusok fordításával foglalatoskodott. 1854-ben nyerte vissza szabadságát, s 1865-ben Arad megye országgyűlési képviselőjévé választották. 1869-ben járt le mandátuma, ekkor végleg visszavonult a politikától. 1877-ben Aradon halt meg.

Nem csak műfordítói tevékenysége igazolja Fábián élénk irodalmi érdeklődését, hanem gazdag kapcsolati hálója a korabeli irodalmi élet meghatározó figuráival. Elsősorban az ortológia híveinek körébe tartozott: Somogyi Gedeonhoz nem csak a közös érdeklődés szálai, hanem rokoni kapcsolat is fűzte. Kisfaludy Károllyal és Stettner (Zádor) Györggyel levelezésben állt. Pesten tartózkodásakor szélesítette ismeretségi körét: 1817–18-ban ismerkedett meg Kultsár Istvánnal, Fáy Andrással, Vitkovics Mihállyal és Horvát Istvánnal. Ez utóbbi ajándékozta neki Jones keleti költészetéről írott könyvét, mely Fábián Hâfez-fordításának egyik alapszlopa volt, Reviczky könyve mellett. Vörösmartyval való megismerkedését és annak a korabeli nemzeti eposzírasi törekvésekre tett hatását részletesen ismerteti a szakirodalom.³²⁰ Később Toldyval is barátságot kötött, majd levelezésben állt vele. Mint látható, Fábián a korabeli magyar

³¹⁹ Karl Gottlieb Samuel Heun (1771–1854) korai elbeszélése (1816).

³²⁰ A teljesség igénye nélkül ld. HORVÁTH 1968. 246–248; VMÖM 1963. 344–347.

irodalmi élet legfontosabb alakjaival kapcsolatban volt. Műfordítói tevékenységének megbecsülését mutatják a korabeli dicsérő kritikák, melyek közül Kazinczy pozitív bírálata emelendő ki.³²¹

³²¹ 1827. október 8.-án kelt levelében írja Zádornak: „Kazinczynak rólam tett megemlékezését dicsőségemnek tartom”. Idézi Jancsó. Vö. JANCsó 1885. 32.

Fábián keleti fordításai

Fábián Hâfez-fordításán kívül említést érdemel az az orientalisztikai tárgyú publikációja, amely a *Felső Magyar Országi Minerva* 1825/4. számában *Keleti Litteratura* címmel jelent meg. A négy egységből álló fordításcsokor a következőket tartalmazza:

- *Elegia. Hariri Persa Költő' munkájából.*
- *Elegia. Ebn Arabshah Arabs Költő' munkájából.*
- *Shemselmael Georgiai Fejedelem' verse.*
- *Ugyan azé az Útazásról.*
- *Arabs Példabeszédek és Szentencziák.*
- *Testamentoma Hushenk Persa Királynak.*³²²

Bár Fábián nem fűz történeti bevezetőt és kiegészítő jegyzeteket fordításaihoz, ebből az összeállításból is látszik, hogy az 1820-as években a közel-keleti klasszikus irodalom már igen széles spektruma ismert és hozzáférhető volt Európában.

Fábián legfontosabb keleti fordítása azonban nem más, mint a širâzi költő művészetét bemutató kötet. Jancsó Benedek 1885-ben megjelent Fábián-életrajzában nem csak elismerően ír a Hâfez-fordításról, hanem annak Fábián műfordítói karrierjében kiemelt szerepet tulajdonít:

„Fábiánnak a szó szoros értelmében vett írói fellépése Hafiz fordításának megjelenésétől számíthatjuk. Fordítását többször átdolgozta a szerint, a mint Hafiz költeményeinek teljesebb és újabb fordítása került kezébe, [...] A fordítást magát a korhoz képest elég sikerültnek mondhatjuk. A hangulatot, mely Hafiz dalain előmlik, elég híven tükrözik vissza ez egyes dalok. Nyelvezete általában könnyen foly, költői dictiója többnyire elég zengzetes, ritkán körülíró és prózaian lapos...”³²³

Az idézetből kihagyott részben Jancsó Fábián forrásairól ír. A kötet XVI. *ğazal*jának első *beyt*jét mint „minden költői szín és csinosság nélkül”³²⁴ való, kevésbé sikerült fordítást idézi. Megjegyzem, e kifogásolt *ğazal* ma nem része a Hâfez-kánonnak. Ez után a fordításkötet első és XVIII. számú *ğazal*jára utal, melyek szépségükkel „kárpótolnak” a kevésbé sikerült darabokért.³²⁵ A Jancsó által értékelt versek egyike, a

³²² Lásd: FÁBIÁN 1825.

³²³ JANCÓS 1885. 31–32.

³²⁴ JANCÓS 1885.32. Itt a kötet XVI. *ğazal*jából idézi az első versszakot.

³²⁵ JANCÓS 1885.32. Ez utóbbinak idézi is az első versszakát.

fordításkötet első darabja – mely a modern perzsa kiadások mindegyikében a *divân* első darabjaként szerepel – napjainkban is Hâfez legismertebb és legnépszerűbb darabjai közül való. Jancsó a továbbiakban a fordításkötettel kapcsolatban még kitér a stílus és szóhasználat kérdésére, s megállapítja, hogy a munka magán viseli a szerző vonzódását az ortológia nyelvhasználati elveihez.³²⁶

A korabeli kritikák is kedvezőek: a *Tudományos Gyűjteményben* Thaisz ismerteti Fábíán fordítását, szintén elismerőleg.³²⁷ Staud Géza, *Az orientalizmus a magyar romantikában* c. munkájában megemlíti, hogy Thaisz rövid könyvismertetése dicséri Fábíán fordítását, csupán az anakreóni versmérték használatát kifogásolja.³²⁸ Staud ezen a ponton kétségtelenül félreérti forrását. A Thaisz-ismertetőben a versformáról a következő olvasható:

„A’ versek szerentsésen készült Anacreoni Jambusok, a’ melly *vers-nem* e’ félékre legalkalmasabb.”³²⁹

Staud a fenti idézet kiemelt részét egy főnévnek és egy tagadószónak értelmezte, holott valójában ez egy összetett szó: versnem (versfajta, verstípus). Thaisz ortográfiai gyakorlata az összetett szavak elemeinek kötőjellel való elválasztása. A rövid, kétlapnyi, könyvismertetőben találhatunk további példákat is az összetett szavak efféle írásmódjára.³³⁰

Fábíán – Reviczky nyomán – Hâfez-fordítása előszavában részletesen fejtegeti, miért az anakreóni versmértékben készítette műfordítását:

„Minthogy az eredeti Versforma, mellyen az Ázsiai Költők a’ magok úgy nevezett Ghazeláikat szokták készíteni, a’ sok egyforma cadentiák miatt nyelvünkre nagy erőltetés nélkül nem igen alkalmaztatható: ezért attól elállván, a’ Jambusokat, még pedig az Anacreonticus Jambusokat választottam. Melly választásra az határozott, mivel úgy tapasztaltam, hogy Hafiz akár akár verseinek tárgyaira, mellyek csak borból és szerelemből állanak, akár könnyűségére és lágyságára nézve legjobban hasonlít a’ Görög Anacreonhoz; – a’ mit velem együtt, reménylem, más is, ki e’ két Költőt ismeri,

³²⁶ Vö. „E fordítás megítélésénél nem szabad elfeledkeznünk, hogy a Hafizt fordító Fábíán mindig makacs orthologus. Kisfaludyhoz és Vörösmarthyhoz is azért vonzódik, mert bennök nem látja Kazinczy tanítványait sem a neológiában, sem az irodalmi felfogásban. Nem hiában Kulcsár házában ismerkedik meg ’az összes írói karral’, mert csakugyan az ő szemével is nézi Vörösmarthyt és Kisfaludyt.” JANCÓSÓ 1885.32.

³²⁷ TudGyűjt 1825. 93–94.

³²⁸ Vö. „A Tudományos Gyűjteményben Thaisz ismerteti (1825. 6. k.). Meglehetősen röviden ír róla, de egy verset szemelvényül közöl. Általában dicséri, csak az anakreóni versformát kifogásolja.” (Kiem. az eredetiben.) STAUD 1999. 52.

³²⁹ TudGyűjt 1825. 93. (Kiem. tőlem – T.K.)

³³⁰ Vö. „homlok-lap” TudGyűjt 1825. 94.; „Réz-metszőnek” Uo.

meg fog vallani, mint azt már egyebek is megvallották, kik Hafizban annyira fellelték az Anakreon' lelkét, hogy azt szinte Persa Anacreonnak elnevezték légyen.”³³¹

Megjegyzem, az Anakreón Hâfez költészete közé vont párhuzamnak ekkor már, mondhatni, régi hagyománya van, melynek ismertetésére a *Gróf Reviczky Károly Imre* c. fejezetben kitértem. Ez a tradíció Csokonai *A' Háfiz sírhalma* c. versének köszönhetően – melyből vett idézetek díszítik Fábíán könyvét – a magyar irodalomban is meggyökeresedett. Hasonlóképpen hagyománya van már ekkor az anakreóni versmérték alkalmazásának is: Fábíán legfőbb érve e sorfajta alkalmazása mellett – t.i. a tematikai azonosság – megegyezik a Reviczky-előszóban olvasható indokkal.³³²

Thaisz kritikájával kapcsolatban fontos kiemelni még egy tévedést. A recenzens azt állítja, hogy a fordítás Reviczky latin kötete alapján készült, és pusztán azokat a *ghazalokat* tartalmazza, melyek abban fellelhetők.³³³ Fábíán előszavából is kiderül, hogy nem csak Reviczky, hanem Jones fordítását is ismerte és használta:

„A' Fordítás általam részént az említett Reviczky, részént pedig Jones után tétetett; és így Hafiznak nem egész Divánját, hanem csak azon darabjait fordítottam, mellyeket ezeknél feltaláltam; kikhez minden lehető szorgossággal ragaszkodtam, hogy így az eredetit minél jobban megközelíthessem. Ugyan ezért Reviczkynek nem költött, hanem a' Paraphrasisban lévő szóról szóra tett fordítását követtem – 's Jonesnál sem engedtem magamnak nagyobb szabadságot.”³³⁴

A következő két táblázatban szemügyre lehet venni, hogy Fábíán, a fordításai alapjául szolgáló két kötetből mely verseket és versrészleteket választotta ki és fordította magyarra, illetve milyen szempontok alapján rendezte azokat kötetbe. Két olyan fordítás is szerepel azonban Fábíán kötetében (XVI. és XVII. ghazela), mely sem az 1771-es Reviczky fordításban, sem pedig Jones 1774-es könyvében nem szerepel. Fábíán az előszóban említi, hogy Hâfez verseinek magyar fordítására korábban senki nem vállalkozott, kivéve az *Erdélyi Muzéum* hasábjain 1816-ban megjelent Döbrentei-féle két prózai átültetést:

„Nem mondhatni ugyan, hogy Magyar hazánkfiai közül is ne vállalkozott volna már valaki ki a' Keleti Poézis körül fáradozni nem restellett; mert földink R e v i c z k y által

³³¹ Vö. FÁBIÁN 1824. XII–XIII.

³³² „Ghazela est genus carminis amatorii, variis imaginum et sententiarum floribus interspersum, quod etsi nulli graecorum aut latinorum poemati ad amussim comparari valeat, ad oden tamen Anacreonticam quam proxime accedit idque non tam metri, quam argumenti similitudine.” REVICZKY 1771. XLV.

³³³ Vö. „A' fordítás Reviczky után tétetett, 's csak annyit foglal magában, a' mennyi abban vagyon.” TudGyűjt 1825. 93.

³³⁴ Vö. FÁBIÁN 1824. XI–XII.

már 1771-dik esztendő-től fogva birjuk Hafiznak néhány darabjait fordításban: – de mivel ezen fordítás Deák nyelven tétetett, véle a’ Magyar Litteratura még sem gazdagodott; és mind e’ máj napig is azon két Ghazelán kívül mellyet T.T. Döbrentei Gábor Úr az Erdélyi Muzeum’ Vldik Füzetében ugyan Hafizból, folyóbeszédben fordítva kiadott, több Keleti vers-darabot honnyi nyelvünkön nem mutathatunk.”³³⁵

És valóban a két hiányzó *ghazal* kétségtelenül Döbrentei fordításából ismerte Fábián.³³⁶

A kötetben szereplő *ghazal*-fordítások tehát a következő forrásokból származnak:

	Fábián forrása	Ġani-Qazvini-féle kiadás vagy Appendix
I. ghazela	REVICZKY 1771. 1. óda	1. <i>ghazal</i>
II. ghazela	REVICZKY 1771. 2. óda	3. <i>ghazal</i>
III. ghazela	REVICZKY 1771. 3. óda	9. <i>ghazal</i>
IV. ghazela	REVICZKY 1771. 4. óda	7. <i>ghazal</i>
V. ghazela	REVICZKY 1771. 5. óda	10. <i>ghazal</i>
VI. ghazela	REVICZKY 1771. 6. óda	11. <i>ghazal</i>
VII. ghazela	REVICZKY 1771. 7. óda	4. <i>ghazal</i>
VIII. ghazela	REVICZKY 1771. 8. óda	App. II. a. 6.
IX. ghazela	REVICZKY 1771. 9. óda	8. <i>ghazal</i>
X. ghazela	REVICZKY 1771. 10. óda	App. II. a. 7.
XI. ghazela	REVICZKY 1771. 11. óda	2. <i>ghazal</i>
XII. ghazela	REVICZKY 1771. 12. óda	6. <i>ghazal</i>
XIII. ghazela	REVICZKY 1771. 13. óda	5. <i>ghazal</i>
XIV. ghazela	REVICZKY 1771. 14. óda	12. <i>ghazal</i>
XV. ghazela	REVICZKY 1771. 15. óda	46. <i>ghazal</i>
XVI. ghazela	DÖBRENTAI 1816. 171.	App. II. c. 2.
XVII. ghazela	DÖBRENTAI 1816. 171–172.	279. <i>ghazal</i>
XVIII. ghazela	JONES 1774. 102–105.	309. <i>ghazal</i>
XIX. ghazela	JONES 1774. 106–107.	376. <i>ghazal</i>
XX. ghazela	JONES 1774. 102–105.	App. II. a. 1.
XXI. ghazela	JONES 1774. 212–214.	App. II. a. 2.

³³⁵ Vö. FÁBIÁN 1824. X–XI.

³³⁶ A Döbrentei fordításokat lásd az Appendix-kötet megfelelő részén.

XXII. ghazela	JONES 1774. 219–223.	App. II. a. 4.
XXIII. ghazela	JONES 1774. 144–148.	219. <i>ġazal</i>
XXIV. ghazela	JONES 1774. 223–225.	287. <i>ġazal</i>
XXV. ghazela	JONES 1774. 365–367.	61. <i>ġazal</i>
XXVI. ghazela	JONES 1774. 422–424.	App. II. a. 3.
XVII. ghazela	JONES 1774. 113–114.	388. <i>ġazal</i>

Mint látható, Fábián Reviczky munkáját tekinthette fő vezérfonalának,³³⁷ ugyanis a magyar gróf latin nyelvű fordításkötetében megjelent *ġazal*okat kivétel nélkül, mi több azonos sorrendben publikálta magyarul. Ez után következik az *Erdélyi Múzeumban* megjelent két fordítás versbe szedve. Végül a *Poeseos Asiaticae ġazal*jainak magyar fordítása a forráskötettől eltérő sorrendbe válogatva olvashatóak.

Hasonló rendezési elv fedezhető fel a kötetben szereplő töredékek közreadásánál. Itt is elsőként a Reviczky bevezetőjében olvasható töredékek állnak, azonos sorrendben ugyan, de egy-két kihagyással; ezeket követik a Jones által közreadott töredékek fordításai, szintén sorban, de nem hiánytalanul:

	Fábián forrása	Ġani-Qazvini-féle kiadás
1. töredék	REVICZKY 1771. XXIV.	App. II. c. 3.
2. töredék	REVICZKY 1771. XXIV.	162. <i>ġazal</i>
3. töredék	REVICZKY 1771. XXV.	285. <i>ġazal</i>
4. töredék	REVICZKY 1771. XXVI.	217. <i>ġazal</i>
5. töredék	REVICZKY 1771. XXVI.	216. <i>ġazal</i>
6. töredék	REVICZKY 1771. XXVI.	App. II. c. 4.
7. töredék	REVICZKY 1771. XXVII.	216. <i>ġazal</i>
8. töredék	REVICZKY 1771. XXXIII.	79. <i>ġazal</i>
9. töredék	REVICZKY 1771. XXXIII.	313. <i>ġazal</i>
10. töredék	REVICZKY 1771. XXXV.	162. <i>ġazal</i>
11. töredék	REVICZKY 1771. XXXV.	162. <i>ġazal</i>

³³⁷ Ezt az is alátámasztja, hogy Fábián ugyanazt a Horatius-idézetet választotta kötete mottójának, mint Reviczky. Az egybeesés nem lehet véletlen, hiszen a két idézetnek még a tördelése is azonos:

... Carmina non prius
Audita ...
Virginibus puerisque canto.
Horat.

12. töredék	REVICZKY 1771. XXXVII.	495. <i>gāzal</i>
13. töredék	REVICZKY 1771. XXXVII.	228. <i>gāzal</i>
14. töredék	REVICZKY 1771. XXXVII.	228. <i>gāzal</i>
15. töredék	REVICZKY 1771. XXXVIII.	76. <i>gāzal</i>
16. töredék	JONES 1774. 88.	App. II. b. 7.
17. töredék	JONES 1774. 158.	312. <i>gāzal</i>
18. töredék	JONES 1774. 137–138.	44. <i>gāzal</i>
19. töredék	JONES 1774. 138.	120. <i>gāzal</i>
20. töredék	JONES 1774. 139.	446. <i>gāzal</i>
21. töredék	JONES 1774. 140.	254. <i>gāzal</i>
22. töredék	JONES 1774. 140.	291. <i>gāzal</i>
23. töredék	JONES 1774. 165.	234. <i>gāzal</i>
24. töredék	JONES 1774. 180.	App. II. b. 5.
25. töredék	JONES 1774. 197.	170. <i>gāzal</i>
26. töredék	JONES 1774. 198.	170. <i>gāzal</i>
27. töredék	JONES 1774. 198.	App. II. b. 6.
28. töredék	JONES 1774. 198.	412. <i>gāzal</i>
29. töredék	JONES 1774. 205–206.	495. <i>gāzal</i>
30. töredék	JONES 1774. 206.	App. II. b. 2.
31. töredék	JONES 1774. 206–207.	77. <i>gāzal</i>
32. töredék	JONES 1774. 227.	App. II. b. 3.
33. töredék	JONES 1774. 229.	148. <i>gāzal</i>
34. töredék	JONES 1774. 229–230.	453. <i>gāzal</i>
35. töredék	JONES 1774. 232–233.	495. <i>gāzal</i>
36. töredék	JONES 1774. 233.	13. <i>gāzal</i>
37. töredék	JONES 1774. 233.	356. <i>gāzal</i>
38. töredék	JONES 1774. 233.	App. II. b. 4.
39. töredék	JONES 1774. 236.	79. <i>gāzal</i>

Fábián, fordításkötetét egy 17 oldalas *Előbeszéddel* látta el, mely alapján képet alkothatunk arról, hogy a korabeli lelkes, de perzsa nyelvtudással nem rendelkező érdeklődő számára milyen források voltak elérhetőek a perzsa irodalomról, illetve

milyen ismeretekkel rendelkezett az újabb szövegkiadásokkal, fordításokkal kapcsolatban.

Joseph von Hammer-Purgstall (1774–1856) nevét kétszer is említi e rövid előszóban: az első alkalommal a perzsa irodalmat ismertető antológia (*Geschichte der schönen Redekünste Persiens*, Wien, 1818.);³³⁸ a második alkalommal pedig a Hâfez- (*Diwan des Hafis aus dem Persischen*, Bande 2., Stuttgart, Tübingen, 1812-13.) és a Motanabbi-fordítás (*Motenebbi, der der grösste arabische Dichter*, Wien, 1824.) kapcsán.³³⁹ Reviczky, Jones és Döbrentei Hâfez-fordításának ismerete egyértelmű. Jonesnak, ugyan több kötetben is jelentek meg fordításai, Fábián a perzsa versmértékekkel kapcsolatban említi, hogy az angol szerzőnek mely könyvét ismerte:

„Prosodiája [t.i. a perzsa költészetnek] olly bő, versmértékei olly számossak, hogy Jones' Commentariusában magok a' Metrumok, mellyekkel az Ázsiaiak ének, 30 egész lapokat foglalnak el.”³⁴⁰

Fábián precizításra való törekvését és ismeretterjesztő hajlamát tanúsítja, a kötethez írt gazdag jegyzetapparátus, melyről az *Előbeszéd*ben a következőképpen fogalmaz:

„A' melly helyek a' benne előforduló Napkeleti mythusok, szavak, és szóllásformák miatt a' Magyar olvasó előtt homályosoknak tetszhetnének, azokra rövid világosító Jegyzéseket tettem, – mellyeket a' nyomtatás' csinosabb voltaért különös Osztályban mind együvé foglalva, 's számokkal megjelelve a' könyv' hátuljára ragasztottam.”³⁴¹

Magához az *Előbeszéd*hez két, a *gazal* és a *divân* fogalmát definiáló, végjegyzet tartozik. Nem meglepő, és munkája értékét nem csorbítja, hogy Fábián, komolyabb iranisztikai ismeretekkel nem rendelkezvén, Reviczky jegyzeteinek és magyarázatainak fordítását illesztette kötete végére. A jelenség érdekessége az, hogy a sokáig Magyarországon sem hozzáférhető, ritka Reviczky-kötet, kissé átalakulva és kiegészítve ugyan, de majdnem egy emberöltő elteltével végül mégis elérhető lett a magyar olvasóközönség számára. Szemléltetesképpen vessük össze az előszóhoz fűzött két jegyzetet Reviczky azonos szöveghelyeivel:

³³⁸ Vö. „[N]em régiben Hammer 200 Persa Poétákból fordított Gyűjteményt adott légyen ki német nyelven.” FÁBIÁN 1824. V. Hammer Hâfez-fordítását az előszó végén újból megemlíti: „A' többször említett derék Hammer ezt az egész Dívánt nem régiben Németre fordítva kiadta.” FÁBIÁN 1824. XX.

³³⁹ Vö. „A' máj időben legtöbb érdemet szerzett magának e' részben a' már egyszer említett Tudós H a m m e r , ki a Hafizon kívül, most nemrégiben ismét, a' legelső Arabs Lyricussal M o t e n e b b i v e l ajándékozta meg a' Német Litteraturát.” FÁBIÁN 1824. X.

³⁴⁰ Vö. FÁBIÁN 1824. IX.

³⁴¹ Vö. FÁBIÁN 1824. XIII.

	REVICZKY 1771.	FÁBIÁN 1824. ³⁴²
<i>ġazal</i>	– ³⁴³	G h a z e l l a . Ollyan Persiai versneme, mellynek tárgya bor és szerelem.
	Hanc inordinatam et incompositam cogitationum congeriem ex eo profectam fuisse credibile est, quod cum genus hoc poëmatum ab origine inter vinum ez symposia enatum judicetur, mens Poëtae tanquam vino exaestuans, vel furore percita oblatam repente quamvis imaginem arripere, eâque dimissâ ad aliam atque aliam nullo ordine discurrere concipiatur. (XLVI.)	Ezt a’ Poéták többnyire vendégségben és borozás közben – néha fél ittas fővel szokták készíteni; innét a’ gondolatok benne nem egymásból folyók, hanem majd minden distichonban szabadon változnak.
	Cum Cassida [...] convenit in genere et metro carminum... (XLV.)	Külső alkotásra nézve sokat hasonlít a’ Sonetthez.
	– ³⁴⁴	Ugyan is kell benne lenni metrumnak is cadentiának is.
	Ghazela contra nec paucioribus quam quinque, nec pluribus quam tredecim distichis constare debeat. (XLVI.)	Öt distichonnál kevesebből, tizenháromnál többől nem szabad neki állani. ³⁴⁵
	[P]rimum quodque distichum eandem habeat catalexin, deinde ut alteri tantum versus ad normam primorum similiter desinant, nullâ habitâ ratione mediorum, qui solum hemistichiorum vice funguntur. (XLV.)	Az első distichonnak ugyan azon egy cadentián kell végződni; sőt ez az egy cadentia tartatik meg egész végig minden distichonnak második sorában is, – az első sorok pedig mindegy akárhogy’ végződjenek.
	Adde, quod haec ipsa isocatalexis in poësi orientalium longe magis ardua sit, quam in nostra, cum ad eam complurium syllabarum consonantia requiratur, quarum numerus nonquam usque ad quinque syllabas nonnullis. (XLIV.)	Mennél több szótagok megegyeznek a’ cadentiában, annál szebbnek tartatik a’ Ghazela.

³⁴² A Fábián *ġazal*- és *divân*-definíciója folyamatos idézet, csak az összevetés miatt van részekre bontva.

³⁴³ A *ġazal* tematikai jellemzőit hosszasan fejtegeti Reviczky, így nem lehet egyetlen szöveghelyet kiemelni.

³⁴⁴ Valójában a következőkben ezt fogja kifejteni Fábián.

³⁴⁵ Mivel valójában a *ġazal*nak nincs terjedelmi megkötése – az pusztán szokás, hagyomány, hogy viszonylag rövid – nincs két forrás, mely a *beytek* maximális számát ugyanúgy határozná meg, így a legnyomósabb érv a mellett, hogy Fábián a *ġazal*-definícióját Reviczkitől vette az, hogy nála is legfeljebb 13 *beyt*ből állhat egy *ġazal*. Összehasonlításképpen a korabeli forrásokból elég megemlíteni a Bibliothèque Orientale szócikkét, mely szerint 16-17 *beyt* a felső határ: „Ce mot [t.i. *ġazal*] signifie aussi des Vers amoureux, qui ne doivent pas excéder le nombre de dix-sept ou dix-huit *Beits*.” HERBELOT 1776. 337. Jones is ugyanezt az adatot hozza: „[B]reve, nam pluribus quam septendecim distichis...” JONES 1774. 101.

	<p>Proprium etiam est Ghazelae, ut in ultimo disticho quod <i>Schahi-beit</i>, sive Regis distichum vocatur, Poëta nominatim seipsum compellet, et alloquantur, in qua allocutione singulare acumen requiritur. Non raro etiam versus ultimi Poëta ipsius laudes, easque immoderatas continent, quas sibi quisque ad libitum tribuit...</p> <p>(XLVI– XLVII.)</p>	<p>Az utolsó distichonban szükség a' Poeta nevének előfordulni, még pedig valami elmés alkalmaztatással, melly által a' Szerző minden Ghazelája' végén magának mintegy emléket állítani láttatik, szabad lévén itt neki magát meg is dicsérni, ha akarja.</p> <p>(141–142.)</p>
divân	<p><i>Divan</i> est Corpus poematum sive gazelarum per omnes alphabeti arabici litteras decurrentium, ut mox dicitur. (XXIX.)</p>	<p>Igy neveztetik az a' gyűjtemény, mellyben valamely Persa Poétának minden Ghazelái, az azokban lévő cadentiák' végső betűik szerint a b c rendel öszve vagynak szedve.</p>
	<p>Ghazelae multae numero, et variae terminatione Divanum constituunt, ad hoc autem requiritur ut non multae tantum sint et variae terminationis, sed aliquae earum in singulas alphabeti arabici litteras desinant, quo facto in Divanum ordine alphabetico inseruntur; <i>quod raro sit auctore adhuc superstite, quamdiu spes aliqua subesse potest novi incrementi.</i></p> <p>(XLVII.)³⁴⁶</p>	<p>Ez rendszerént a' Poeta' halála után szokott megtörténni.</p> <p>(142.)</p>

³⁴⁶ (Kiem. tölem. – T.K.)

A Hâfez-sírhalom kultuszának kialakulása Magyarországon

Hâfez életének bemutatásakor – melyre részletesen nem térek ki – Fábián is ismerteti azt az anekdotát, mely a misztikus olvasat eredetét hivatott igazolni, s mellyel a dolgozat során már többször találkoztunk. Elsőként Reviczky egy 1768-ban Joneshoz írt levelében,³⁴⁷ majd Reviczky könyvében (1771),³⁴⁸ ezt követően Jones könyvében,³⁴⁹ végül Fábiánnál. Jonesnak és Fábiánnak a közvetlen forrása természetesen Reviczky, aki egy török kódexből ismeri az anekdotát:

„Non abs re fuerit commemorare casum singularem, quem in quodam turcico codice adnotatum reperio.”³⁵⁰

E legenda Európában való elterjedése azért is érdemel figyelmet, mert napjaink perzsa szakirodalmában nem találkozunk vele, sem a Hâfez-kiadások vonatkozó jegyzeteiben, sem az irodalomtörténeti szakmunkákban. Hasonlóképpen gyökeresedett meg a 18–19. századi Hâfez-kiadásokban az a téves adat, mely szerint a perzsa költő *divân*-jának összerendezője egy bizonyos Sa‘id Qâsem Anvari volt. Ez az adat d’Herbelot-tól³⁵¹ származik, tőle vette át Reviczky,³⁵² és így közölhette Fábián.³⁵³ A *Hâfez* c. fejezetben szó volt arról, hogy ma – bár ezzel kapcsolatban is merültek fel kétségek – hagyományosan Moḥammad Golandâmot tartjuk a Hâfez-*divân* első összeállítójának.

De, visszatérve az anekdotára, egy érdekes jelenségre lehetünk figyelmesek: úgy tűnik, a bizonytalan eredetű és hitelű anekdota a korai magyar Hâfez -receptió központi kérdésévé vált. E téma olyan meghatározó szerepet kapott a magyar receptióban, hogy Fábián könyvében a Hâfez életét ismertető, hat oldalas értekezés közel fele foglalkozik költő halálának, és sírhelyének leírásával.³⁵⁴ Fábián a következő színes és részletekre is kitérő képet adja a širâzi költő nyughelyéről:

„Sirhalmának gyönyörű helyet, egy a’ városhoz ½ mérföldnyire fekvő, nagy palotákkal, szökő kútakkal és kupreszszus fákkal ékeskedő pompás kertet választottak, hol számára

³⁴⁷ Lásd: Reviczky levele Joneshoz, 1768. február 24, London. TEIGNMOUTH 1805. 49–50

³⁴⁸ Lásd: REVICZKY 1771. XXXII–XXXIII.

³⁴⁹ Lásd: JONES 1774. 234–236.

³⁵⁰ Vö. REVICZKY 1771. XXXII.

³⁵¹ Vö. „Les Poésies de *Hafedh* ont été ramassées après sa mort par *Seid Cassem Anovâr*, dans un volume qui porte le nom de *Divan Khovageh Schirazi*.” (Kiem. az eredetiben.) HERBELOT 1776. 386.

³⁵² Vö. „Poëmata Haphyzi sparsa antea et indigesta collegit atque in *Divani ordinem* redegit *Seid Kassim Envari*.” REVICZKY 1771. XXIX.

³⁵³ Vö. „Verseit Szaid Kaszszem Anovâr gyűjtötte először össze, ’s ezen gyűjteményt a’ Keleti szóllás szerint *D í v á n n a k* nevezte.” FÁBIÁN 1824. XX.

³⁵⁴ Lásd: FÁBIÁN 1824. XVI–XIX.

fehér márványból gazdag emlék is állíttatott. Az Oszlopnak, oldalaira némelly választott mondásai vagynak kivésve, vállaira pedig minden munkái tiszta írásban lerakva, hogy azokat az ott sétáló sokaság tetszése szerint olvashassa. Tavaszon és nyáron által kedves mulatóhelyek a' Sirászi lakosoknak ez a' kert, – hol egyéb kedvtöltéseik között szeretett mulatások az is, az itt pihenő Édes Költőnek hantjai felett letelepedni, verseit pipa közben olvasgatni, 's emlékezetére Sirászi jó borral töltt poharakat üritgetni. A' heves Persa Ifjak pedig a' tölök bálványolt Poétának emlékénel gyakran öszvegyűlvén, ott annak hamvait olyan forma Versezetekkel idvezlik, a' millyent Vitézünk Hafiznak Sirhalmára készített vala.”³⁵⁵

A terjedelmes idézetből választ kapunk a rejtélyes kérdésre: Hâfez sírjának magyarországi kultuszát Csokonai, a következő fejezetben bemutatásra kerülő versével teremtette meg. Nyilvánvaló, hogy a sírhalom körüli idilli kép, mely szerint tiszteletüket kimutatván a perzsa ifjak a nagy költő verseit olvasgatva pipáznak, borozgatnak és verseket szavalnak a sírhalom körül, Csokonai verséből származik.

Mivel Fábián nem végzett keleti tanulmányokat és semmi sem utal arra, hogy kapcsolatban állt volna valakivel, aki közvetlenül javasolta volna neki a perzsa költészet tanulmányozását, elképzelhető, hogy a Hâfez-versek fordításának gondolata Csokonai versének hatására születhetett meg benne,³⁵⁶ ezt bizonyítja, hogy a kötetet két Csokonai idézet is díszíti: az egyik a *gazalok*,³⁵⁷ a másik a töredékek³⁵⁸ előtt áll.

³⁵⁵ Vö. FÁBIÁN 1824. XVIII–XIX. Megjegyzem, Iránban régi hagyománya van a Hâfez és más nagy költők (Sa'âdi, Ferdowsi stb.) sírhelyéhez tett zárandoklatnak. A perzsa költők kultusza következtében tehát azoknak sírhelye kultushellyé válik, és az oda látogató, tiszteletét kifejezván rítusokat hajt végre. Hâfez kultuszának is lényeges eleme ez rituális zárandoklat a sírhelyhez. Jól példázza ezt, hogy az évente megrendezésre kerülő, több napos Hâfez-emlékünnepe nyitórendezvénye a költő sírhelyénél tett hosszú, nagyszabású megemlékezés, virrasztás. A költő sírhelyének kultusz- és zárandokhelyként funkcionálásáról lásd: DÁVIDHÁZI 1989. 33–37.

³⁵⁶ Fábián, monográfiája szerint, Hâfez és Osszián kötetet egyaránt először Somogyinál látott, majd 1818 és 1820 között ajándékozta meg őt Horvát István Jones *Poeseos Asiaticae*-jának egy példányával. Vö. JANCSÓ 1885. 16. és 22.

³⁵⁷ Szeressetek Leányok / És légyetek H a f i z n a k / Sírjához tisztelettel; / Mert édes énekéből / Szerelem csepeg reátok, / 'S nótáji szíveinkbe / Mint a' nyilak behatnak.” Idézi: FÁBIÁN 1824. 22.

³⁵⁸ Mellyik tud énekelni / Sirász szülötti közzül / Ugy mint ez a' mi Dallónk?” Idézi: FÁBIÁN 1824. 120.

VII. A' Háfizi dalok (Esettanulmány)

„Ugyanis a' pennának gyémánt hegyével gyöngyöket fűztem;
a' tudomány tengerébe magamat egészen bé merítettem.”

Ferdowsi³⁵⁹

„Ezt a' kisded Munkát, néhai b. e. Szerzője még 1802-ben nyomtattatta. A' kinyomtatása felől én gondoskodtam, 's igyekeztem rajta, hogy belső betséhez képest, a' külső tsinossága is meg legyen. Közölvén egy nyomtatványt a' boldogult Baráttommal magának is annyira megtetszett, hogy ezt még nevelni szándékozott, nem versekkel ugyan, hanem egy tudós Előljáró Beszéddel a napkeleti Poézis természetéről; Nótákra szabott Dalokkal az Anakreon Párisi pompás kiadása szerint; és még némelly Jegyzésekkel az Anakreoni Dalokra. Az utolsót elkészítette; de a többeknek végre hajtására tartós betegeskedése közben kedve nem volt, 's ugyan ezen betegségben meg is halálozott! [...] Ő ezen könyvetskéje külsőjét még borítékkal is akarta szépíteni, mellynek az egyik oldalára Hafiz sirhalmának kellett volna kimetszetni: de ez a' kívánság is füstbe ment.”³⁶⁰

Ezek a sorok az *Anakreoni Dalok* első kiadásának *Előljáró Beszédében* olvashatók Márton Józseftől. Bár napjaink néhány irodalomelméleti irányzata előszeretettel tagadja a szerzői szándék értelmezhetőségét, úgy vélem, hogy az *Anakreoni Dalok* esetében érdemes elgondolkodni a fent idézett szövegrészleten, amelyből Csokonainak a kötettel kapcsolatos további terveit ismerhetjük meg. Természetesen egy kiadvány leginkább úgy adható el, ha szépen kicsinosított formában kerül az olvasóközönség elé, s ezzel egészen biztos, hogy Csokonai és Márton József is tisztában voltak.³⁶¹ Mégis hiba lenne azt feltételezni, hogy a tervbe vett paratextusok és a kötetet díszítő metszet pusztán kommersziális célokat szolgálna: egy poéta doctustól elvárható, hogy kötetét logikusan, pontosan és szakszerűen tervezze meg és építse fel. Éppen ezért az *Anakreoni daloknak* (Anakreónnak) és a napkeleti poézisnak (Hâfeznek) a feltételezhető és feltételezendő

³⁵⁹ Idézi Csokonai Vitéz Mihály az ázsiai poézisről készített kivonatában. CSVMÖM F. 2002. 149.

³⁶⁰ CSOKONAI 1806. III–VII.

³⁶¹ Vö.: „Az új betűket varom meg, nem akarom kopottal nyomtatni az Anakreoni dalokat.” Márton József – Csokonainak, Bécs, 1802. december 7. (123. levél) CSVMÖM L. 1999.

szerzői intenció³⁶² alapján kapcsolódnia kell egymáshoz. Hogyan hozható tehát összefüggésbe Anakreón és a keleti poézis? Mi köze a Hâfez sírhalmáról készített metszetnek Csokonai verseskötetéhez?

³⁶² Hász-Fehér Katalin meglátása szerint a kötet szerkesztéssel a szerző felajánl egy értelmezési stratégiát (saját olvasatát). Az alkotó által megkomponált versesköteteket éppen ezért komplex műalkotásként érdemes olvasni, melyben a szövegek kölcsönhatásban állnak egymással. Hangsúlyozottan érvényes ez a magyar felvilágosodás irodalmában, ahol a műalkotói, szemantikai és transzdiszkurzív intenció nem vált élesen szét egymástól. Lásd Hász-Fehér tanulmányát. HÁSZ-FEHÉR 2006.

A „végleges” változat

Mielőtt a kérdések megválaszolásához vezető szálak nyomába erednénk, szót kell ejteni az 1806-ban megjelent, Márton-féle kötet szerkezetéről, mely a sajátos körülmények és megjelenést hátráltató tényezők miatt meglehetősen bonyolult, így az egyes szöveghelyekre történő hivatkozást is megnehezíti. A Márton József kiadásában (1806) megjelent kötetben egyszerre három különböző oldalszámozási rendszer található. Római számokkal van jelölve a Márton által írt ajánlás, előljáró beszéd és a szintén neki tulajdonítható *Indúlj végre tehát dallos Anakeon...* kezdetű vers (I–VIII). Arab oldalszámok vannak az 1802-ben (1803-as évszámmal) nyomtatott kötettröredék lapjain, mely az 1806-os kiadvány magja, tehát ez tartalmazza magukat a verseket, az Ámorral díszített címlapot és annak hátlapját (a Horatius–idézettel) és a KAZINCZY, FÖLDI! *Kik belőlem...* kezdetű Csokonai által írott ajánlást (1–62). Végül szintén arab oldalszámokkal van ellátva a kötethez tartozó és azt kiegészítő jegyzet (1–56). A kötet felépítése tehát a következőképpen alakul:³⁶³

Oldal	keletkezés	tartalom
1–2	Csokonai 1802.	Címlap és versoja (Horatius idézet)
I–II.	Márton 1806.	Márton ajánlása és ennek versoja
III–VII.	Márton 1806.	Márton előljáró beszéde
VIII.	Márton 1806.	<i>Indúlj végre tehát dallos Anakeon...</i> kezdetű Márton Józsefnek tulajdonítható vers
3–4.	Csokonai 1802.	Csokonai ajánlása és versoja
5–60.	Csokonai 1802.	Versek
61–62.	Csokonai 1802.	<i>Laistrom</i>
1–56.	Csokonai 1804.	<i>Jegyzések és értekezések az Anákreoni dalokra</i> ³⁶⁴

³⁶³ A Csokonai-kötet szerkezetét bemutató alábbi táblázatot változatlan formában már 2006-ban publikáltam. Vö. TORMA 2006. 85. Lényegében ezzel azonos, de az íveket is jelölő táblázat látható Debreczeni Attila munkájában. CSVMÖM P. 2012. 313–314.

³⁶⁴ A követhetőség érdekében a dolgozatban az ADJ rövidítést használom, mikor a kötet jegyzeteire hivatkozom.

A kötet rendezetlennel / rendszertelennel tűnő oldalszámozási módszere mögött – mint a táblázat mutatja – kiadástörténeti okok állnak. A legkorábban elkészült szövegcsoporthoz annak a Csokonai által szerkesztett kötetkompozíciónak a kézírata, mely 1802 decemberében Márton Józsefnél volt, aki el is kezdte szervezni a kiadást,³⁶⁵ így 1803. június 17. után írt keltezetlen leveléhez Márton a kinyomtatott versekből egy példányt mellékel Csokonainak. Ez a kinyomtatott változat azonban sohasem került forgalomba. Annyit tudni róla, hogy különleges papíron készült, 12 példányban.³⁶⁶ 1806-ban az első, valóban megjelent – tehát nem pusztán kinyomtatott, hanem kereskedelmi forgalomba került – verseskötetben a címlap (és versója) illetve a szerző ajánlása, versei és a tartalomjegyzék közé beékelődik az 1806-os, Márton által írt szövegcsoporthoz, megszakítván ezzel az eredeti oldalszámozás folyamatosságát. A tanulmány elején idézett Márton-féle előljáró beszéd utal a befejezetlenül maradt jegyzetre is, melyet a kiadó mint töredékben maradt, de a kötethez szervesen hozzá tartozó szöveget mellékletként (külön oldalszámozással) jelentet meg. Az első kiadásnak tehát mindenképpen az ugyancsak 1803-as évszámmal ellátott, de valójában 1806-os kiadás tekinthető, hiszen – ahogy Márton is írja – az 1803-ban kinyomtatott versek csak ekkor jutottak el az olvasóközönséghez.³⁶⁷ A nehezen összeszerveződő kötet – annak ellenére, hogy a szerző halála után nyerte el végleges formáját – Csokonai koncepcióját tükrözi. Bár nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy nem véletlenül maradt kiadatlan a kötet: Csokonai mind tartalmilag (értekezések), mind esztétikailag (metszet és boríték) csinosíttatni akarta az *Anakreoni Dalokat*, így érdemes a tervezett kiegészítőkről árulkodó nyomok mentén megfejteni, milyen lehetett volna a kötet, ha „teljesen” elkészül, és nem marad töredékben.

³⁶⁵ Vö. VARGHA 1974. 41.

³⁶⁶ Uo. 44; Lásd még: CSVMÖMTan 246.

³⁶⁷ Vö. „Így maradtak árván az Anakreoni Dalok a’ Könyvnyomtató kezében, a’ hol a’ sok kedvetlen körülállások között mind eddig olvasatlan heverték.” – CSOKONAI [1806]. IV–V. Az 1803-as évszámhoz lásd: CSVMÖMTan 246.

Értekezések az Anakreoni Dalokra

Az, a vélhetően történeti és komparatistikai jellegű tanulmány, melyet Márton József említ az idézett előszóban, nem készült el. Azonban mégis feltételezhető, hogy az 1806-ban megjelent kötet végén szereplő *Jegyzések és Értekezések az Anakreoni Dalokra* c. mellékletben kereshetjük a meg nem született tanulmány kidolgozatlan nyomait. A *Jegyzések és értekezések* cím kissé zavarba ejtő és megtévesztő lehet, hiszen a szöveg jegyzet formájában van közölve. Az első jegyzés azonban – mely az Ámorral díszített címlaphoz készült – eltér a többi jegyzettől: hosszabb terjedelmű, a főszöveghez való viszonya és ebből kifolyólag természetesen a tartalma is különbözik a rákövetkező jegyzetektől. Míg a többi jegyzés túlnyomórészt magyarázó jellegű – elsősorban szómagyarázatokat, kiegészítéseket tartalmaz –, addig a címlaphoz tartozó jegyzet terjedelmesebb, értekezésszerű írás Anakreónról és a dal műfajáról.

Ugyanez a (töredékben maradt) szöveg olvasható az *Anakreoni Dalok* második, 1813-as kiadásában is,³⁶⁸ itt azonban már nem a jegyzések részeként szerepel, hanem a kötet elején található, változatlan tartalommal, *Rövid értekezés az Anakreóni dalokról* címmel.³⁶⁹ Tehát az első kiadásban még jegyzetként szereplő szöveg egy részlete a második kiadásban rövid értekezésként van aposztrofálva. Tekintettel arra, hogy az 1813-ban megjelent kötetet is Márton József adta ki, felmerül a kérdés, vajon önhatalmúlag döntött-e arról, hogy az első lábjegyzetet kiemeli, és értekező tanulmányként közli a második kiadásban, vagy Csokonai elgondolását valósította meg azzal, hogy az anakreóni dalról írottakat bevezető értekezésként adta közre. A költőhöz írott leveleiből, két okból is inkább az utóbbi tűnik valószínűnek: a kéziratokat tisztelettel és alázattal kezelte,³⁷⁰ és törekedett arra, hogy mindenben, még a legapróbb dolgokban is egyeztessen megrendelőjével.³⁷¹ Másrészt, minden valószínűség szerint

³⁶⁸ A *Csokonai Vitéz Mihály Poétai Munkái* c. négy kötetes kiadvány második kötete tartalmazza az *Anakreoni Dalok* és *A' Tavaszi verseit*. Lásd: CSOKONAI 1813.

³⁶⁹ Uo. 3–14. A többi jegyzet a kötet végén változatlan formában megtalálható.

³⁷⁰ „Vettem igen kedves levelét tegnap, és abba zárt gyönyörű Munkáit eljárak a' dologban, 's megírom a' jövő postán mindent. Bizonyosan kezébe fog menni Kedves Barátom az Urnak minden írása, nem vész el belőlök egy levél is.” Márton József – Csokonainak, Bécs, 1802. november 26. (121. levél,) CSVMÖM L 1999. 214.; „Lehetetlen írnom, Kedves Édes Barátom! Tegnap előtt kaptuk vissza gyönyörű Verseit a' Mgs. Censortól, és így teljes lehetetlenség volt azokat kinyomtattnunk, a' mit felette fájdalmas szívvel kell jelentenem.” Márton József – Csokonainak, [Bécs, 1803. február ?12.] (142. levél) CSVMÖM L 1999. 238.

³⁷¹ Mint például a kötet előzékén szereplő Ámor-metszetről: „... Az elejére magam fejtől ezt a' kis fattyút mettszettem, jó lesz e? Annyiban talán jó lesz e hogy a' metszése ajándék. Ez is jó, de ha más

Márton Józsefnek voltak a leghitelesebb információi az *Anakreóni Dalok* köré tervezett további szövegekről. Sajnos levelezésüknek csak tört része maradt az utókorra:

Csokonai Márton Józsefnek – 1 levél³⁷²

Márton József Csokonainak – 11 levél³⁷³

Márton József és Császár József Csokonainak – 3 levél³⁷⁴

A kritikai kiadás jegyzetei szerint azonban az utolsó fennmaradt levél (1804. március 4.) után sem szűnt meg érintkezésük.³⁷⁵ A levelek rövid leltárából is látszik, hogy míg a Csokonaihoz érkező levelek többsége hozzáférhető a mai olvasó számára, addig Csokonai Márton Józsefhez írott leveleinek tartalmára vonatkozólag a válaszlevelek alapján csak feltételezéseink lehetnek.

Az első kiadás *Előljáró Beszédében* említett paratextusok célja és funkciója tehát a levelezésben elrejtett utalásokból és az utókorra maradt kézíratos fogalmazványok üzeneteinek összeillesztésével fejthető meg. Így alkothatunk képet arról, milyen lehetett volna Csokonai kötete, ha elegendő irodalmat talál a tanulmányok elkészítéséhez, és marad ideje kidolgozni azokat. Az elkészületlen tanulmányok más kontextusba helyezik a kötetben szereplő verseket, ráadásul egy új kötet típus megszületésének szándéka olvasható ki a (re)konstrukció által.³⁷⁶ Négy el nem készült tanulmány nyomai fedezhetőek fel, melyek feltételezhetően az *Anakreóni Dalok* bevezető tanulmányaként kerültek volna a kötetbe:

1. Anakreóni dalok (műfajtörténeti és elméleti bevezető)
2. Anakreón élete és művei

kell mást metszetnék, mit? Elvárom, mert ezt csak ezen 2 Ex. nyomattam.” CSVMOML 1999. 173. levél, 273. Márton József – Csokonainak, [Bécs, 1803. június 17. után]

³⁷² Csokonai – Márton Józsefnek, Debrecen, 1801. [május] 19. (68. levél) CSVMOML 1999. 127–130.

³⁷³ Márton József – Csokonainak, [Pozsony, 1802. október 19.] (118. levél) *Uo.* 211–212; Márton József – Csokonainak, Bécs, 1802. november 26. (121. levél) *Uo.* 214–215; Márton József – Csokonainak, Bécs, 1802. december 7. (123. levél) *Uo.* 216; Márton József – Csokonainak, Bécs, 1803. január 7. (132. levél) *Uo.* 228;

Márton József – Csokonainak, Bécs, 1803. január 14. (134. levél) *Uo.* 231; Márton József – Csokonainak, [Bécs, 1803. február ?12.] (142. levél) *Uo.* 238–239; Márton József – Csokonainak, [Bécs, 1803. február 15.] (143. levél) *Uo.* 239; Márton József – Csokonainak, [Bécs, 1803. február 18.] (144. levél) *Uo.* 239–241; Márton József – Csokonainak, [Bécs, 1803. április 7.] (155. levél) *Uo.* 250–251; Márton József – Csokonainak, [Bécs, 1803. június 17. után] (173. levél) *Uo.* 273–274; Márton József – Csokonainak, Bécs, 1804. március 4. (188. levél) *Uo.* 292–293.

³⁷⁴ Márton József és Császár József – Csokonainak, Bécs, 1802. március 2. (95. levél) *Uo.* 174–176; Márton József és Császár József – Csokonainak, Bécs, 1803. január 4. (131. levél) *Uo.* 227–228; Márton József és Császár József – Csokonainak, Bécs, 1803. február 9. (141. levél) *Uo.* 237–238.

³⁷⁵ Vö: CSVMOML *Uo.* 854.

³⁷⁶ Csokonai minden kötetéhez tervezett előszót, azonban nincs még egy olyan kötete, amelyhez több tanulmányt szándékozott volna készíteni. Ráadásul előszavai mai fogalmaink szerint esszéisztikus stílusúnak nevezhetők, szemben az *Anakreóni Dalok* leginkább elkészültnek nevezhető tanulmányával, mely gazdagon lábjegyzetelt, ennél fogva közelebb áll a tudományos igényű értekezéshez.

3. Hâfez élete és művei

4. Előljáró beszéd a napkeleti poézis természetéről (Anakreón és Hâfez költészetének összehasonlítása)

Az első tanulmány a dal műfajáról és történeti alakulásáról szólt volna, valószínű ennek változata olvasható az első kiadás első lábjegyzetében. Erre a Márton és Csokonai közötti, feltételezhetően rendszeres, a kötet alakulásáról szóló levélváltások alapján lehet következtetni. A levélváltás látható következményeként értelmezhető, hogy a második, 1813-as kiadásban a jegyzet már értekezésként szerepel. Tehát vagy ez a szöveg, vagy ennek egy kidolgozottabb változata lett volna a szerzői szándék szerint az egyik dolgozat.

Egy másik esszéről is említést tesz Csokonai a Márton József által *Rövid értekezés az Anákreóni dalokról* címmel ellátott szövegben:

„Anakreón, (a' kiről alább az I. Kiereszkedésben) igen sok apró Dalokat írt Görög nyelven”³⁷⁷

Tehát alább, az „I. Kiereszkedésben”, a szerzői intenció szerint Anakreónról lehetett volna olvasni. Ez a zárójelbe tett apró megjegyzés két további problémát vet fel: az első, és elég komoly probléma, hogy a kötetben, „alább” nem található az említett bővebb kifejtés a görög költőről; a második dolog, ami gondot okozhat, a Csokonai által használt kifejezés pontos értelmének meghatározása. A kiereszkedés szót ma a köznyelvben nem használjuk, s a tudományos nyelvben sem létezik ilyen szakterminus. Vélhetően e szó Csokonai magyarítása lehet: egy latin kifejezésnek alkotta meg magyar megfelelőjét, mely azonban nem terjedt el szélesebb körben. A kiereszkedést gyaníthatóan a latin *excursus* (kitérés, leírás) értelemben használja.³⁷⁸ A kötetben nincs „I. Kiereszkedés”, fennmaradt azonban egy Anakreón életéről szóló fogalmazvány, amely valószínűleg az értekezés alapja lett volna.³⁷⁹

³⁷⁷ Csokonai 1806. 7. A speciális oldalszámozás miatt az egyértelműség érdekében a *Jegyzések és Értekezésekre* való utaláskor a továbbiakban az ADJ jelölést fogom használni.

³⁷⁸ Excursusnak nevezzük a tárgytól való hosszabb-rövidebb eltérést, a narráción belül. A Czuczor–Fogarasi szótár a *kiereszkedik* kifejezésre többek között a következő meghatározást adja: „Átv. Ért. Mondjuk beszélőről, íróról, midőn valaminek elbeszélésében, fejtegetésében távolabb tárgyakra kiterjed. *A csata leírásában kiereszkedni a csatahelynek és vezérek jellemének festésére. A regényírók igen szeretnek kiereszkedni.*” – CZUCZOR—FOGARASI 1865. 716. – Tehát 1865-ben még használták a kiereszkedés kifejezést mint az *excursus* magyar megfelelőjét. Ezért valószínű, hogy Csokonai is e latin szó fordítását választotta kitérője, leírása címének.

³⁷⁹ Vö.: „Várom a' szókat és Anacreont. – Tökéletes szívű barátja Márton.” – CSVMÖM L. 123. levél, 216. Márton József – Csokonainak, Bécs, 1802. december 7. – Márton nem a kötetre, a versekre utal az Anakreón szóval, hiszen azokat Csokonai már elküldte neki, s mint a levélből kiderül, nyomtatná is, de új

A tervezett tanulmányok sora azonban még itt sem zárul le: ha van „I. Kiereszkedés”, akkor a „II. Kiereszkedés”-nek is lennie kell,³⁸⁰ mely valamilyen szempontból rokonítható az azt megelőző, hasonló című írással, tehát egy költő életéről és munkásságáról szóló értekezést feltételezhetünk, s ez a poéta nem más, mint Hâfez. A kötetben a perzsa költőnek is kiemelt jelentősége van: egyrészt a záró költemény neki állít emléket (*A’ Háfiz sírhalma*), másrészt – mint Márton előszavából tudjuk – Csokonai a könyv hátsó borítójára Hâfez sírhantját szeretne volna kimetszetni. E tanulmány elkészítésének szándékáról tanúskodik *Az ázsiai poézisről* c. fordítás és átdolgozás, illetve Csokonai néhány levelében említést tesz arról, hogy Hâfez életéhez gyűjt adatokat.³⁸¹ Szintén levelekből, és a Márton-féle *Elöljáró beszédből* tudható, hogy az utolsó tanulmány a keleti költészetéről, így részben Anakreón és Hâfez rokonságáról szólt volna. Egy Kazinczyhoz írott levelében említi Csokonai, hogy az anakreóni és hâfezi poézisről szeretne tanulmányt írni,³⁸² mely azonban a perzsa költőről szóló szakirodalom elégtelensége miatt nem készült el:

„Az *Anakreoni Ódáimra* legbővebb Commentariust írtam, hogy Massájok legyen: de Háfiz és a’ Persiai dolgok miatt ezt ez ideig el nem végezhettem...”³⁸³

A dolgozat korábbi fejezeteiben már szó volt arról, hogy az Anakreón és Hâfez költészete közé vont párhuzam a 18. századi európai Hâfez-recepció egy kedvelt közhelye. Úgy tűnik, Csokonai mind kötete megkomponálásával, mind a tervezett tanulmányával igyekezett erre a párhuzamra a magyar olvasóközönség figyelmét is felhívni, egyuttal célja lehetett az ekkor hazánkban még nem ismert perzsa költő bemutatása.

Fiktív kötetről beszélek tehát, mely soha nem jelent / jelenhetett meg, pusztán töredékben.³⁸⁴ Az el nem készült részek (re)konstrukciójával, a szerzői intenció

betűket vár, mert a régiak már kopottak. Tehát Márton József a kötethez készülő tanulmány felől érdeklődik barátjától, melynek fogalmazványa és a dolgozathoz készített kijegyzetelések megtalálhatók a kritikai kiadásban, Kivonatok az *Anakreoni Dalokhoz* cím alatt. – CSVMÖMTan 194–202. A tanulmány csírája itt az első szövegrészlet a 194–197. oldalon, mely az azt követő latin és német nyelvű könyvkijegyzetelések magyar nyelvű összedolgozása.

³⁸⁰ Vö.: „Azt mondja Kazinczy *Orpheus I. Kötetj.* 277 old, «Boldog! Boldog, a’ ki a’ görög Dal’ szépségét tsak úgy is érezheti, mint én.» – Lásd a’ II - d i k K i e r e s z k e d é s t.” – ADJ 28.

³⁸¹ Lásd alább, a *Csokonai és a kelet* c. alfejezetben.

³⁸² Kazinczytól próbál néhány, a tanulmányokhoz nélkülözhetetlen könyvet kérni: „A’ mi belőlök a’ Tekintetes Úrnak megvagyon, kérem méltóztassa nékem az első lehető móddal megküldeni; hogy az *Anakreón’ és Háfiz’ életéről s az anakreoni és perzsa poézisről való értekezésem*et annál tökéletesebbé tehessen.” Csokonai – Karinczy Ferencnek, [Debrecen, 1803. február 28–március 1.] (149. levél) CSVMÖM L. 1999. 244.

³⁸³ Csokonai – Kazinczy Ferencnek, Debrecen, 1804. június 14. (194. levél) Uo. 300.

figyelembe vételével, ugyanis nagymértékben módosul a kötetben szereplő versek s az egész kötet lehetséges interpretációja. Mint minden irodalmi alkotásnál a cím, jelen esetben a kötet cím, erőteljesen befolyásolja az olvasó értelmezését. Így nem véletlen, hogy az *Anakreoni Dalok* című versciklust elsősorban Anakreón költészete felől szokás olvasni. Ha azonban megpróbálunk a nyomokban fennmaradt és kiolvasható szerzői szándék mentén elindulni, egészen más eredményre jutunk: Anakreón helyett Hâfez kerül előtérbe, s ezzel a főszereplőváltással az egész kötet interpretációja új irányt vesz. Három olyan momentum van, mely amellet szól, hogy H  fez fontosabb szerepet tölt be a k  tetkompoz  ci  ban, mint amilyet tulajdonítani szokás neki: az említett szerzői   rtekez  sek nyomai, a töredékben maradt *Jegyzések és   rtekez  sek az Anakreóni Dalokra* című jegyzet tartalma és orientációja, végül H  fez s  rhalma(i), az azonos című vers és az el nem készült kötetet illusztráló metszet.

³⁸⁴ Természetesen nem a szokásos értelemben vett töredékről van szó, hiszen a versciklus m  g a szerző halála előtt le lett zárva, ki lett nyomtatva és nincs arról tudomásunk, hogy a szerkezetén változtatásokat akart volna tenni. A töredék sz  t ebben az esetben azért használom, mert a kötet paratextusai (  rtekezés, jegyzések, szándékolt k  tetbor  t  ) nem, vagy csak részletekben készültek el.

Csokonai és a kelet

Bár a keleti költészetéről és Hâfez életéről szóló tervezett tanulmányok nem készültek el, Csokonai igyekezett minél több ismeretet szerezi e témakörben. A szálak természetesen Reviczkyhez vezetnek. A korábbi fejezetekben többször szóba került, hogy Reviczky 1771-ben megjelent Hâfez-fordítása már nem sokkal megjelenése után is beszerezhetetlen volt. Talán legszemléletesebben éppen Csokonai példája bizonyítja, hogy ez valóban így volt, hiszen Széchényihez és Kazinczyhoz írott leveleiben arról panaszkodik, hogy a munkájához nélkülözhetetlen Reviczky-könyvet sehol sem tudja beszerezni, s e levelek címzettjeit kéri, hogy segítsenek felkutatni egy példányt:³⁸⁵

„A’ Lakatostól fordított Arabs Poéma fejedelmi. Hafiznak az Életét gyűjtögetem most, ki a’ tenerumban legelső Napkeleti Poéta: de nem tudom, hol kaphatnék a Revitzky Specimen Poëseos Persiaticae? A’ mi Bibliothecánkban nem találtatik.”³⁸⁶

„Sem az Anthologia Persicát sem a Specimen Poëseos Persicae nem kaphatom sehol Bétsben!!! Revitzky itt nyomtattatott, de elfogyott már.”³⁸⁷

„Majd fél esztendeje már, miolta Anákreoni Ódáim a’ Bétsi Nyomtató-műhelyben félbe-darabba hever, tsak e’ miatt, hogy néhai Gróf Reviczky Károly Specimen Poëseos Persiaticae nevű könyvét, mellynek az Ódákra tett Commentariusomban elmúlhatatlanul hasznát kell vennem, sehol sem találok; jöllehet mind ez itten körül lévő magános és közönséges Könyvtárakat felkerestettem; mind a Pesti és Bétsi könyváros és Antiquarius boltokban pénzemért tudakoztattam. Instálom tehát alázatosan Excellentiádat, méltóztassa a nevezett könyvet a’ Nationalis Bthetecából Reversalis mellett számomra kiadatni, s leküldését Kultsár Urnak meghagyni.”³⁸⁸

³⁸⁵ Fekete Csaba tanulmányában megjegyzi, hogy Csokonai több forrásból is tudomást szerezhetett Reviczky könyvéről: Jones hivatkozásaiból, a korabeli folyóiratok recenzióiból, vagy Kazinczy köréből említette neki valaki a magyar szerző által írt orientalisztikai könyvet. Lásd: FEKETE 1986. 85.

³⁸⁶ Csokonai – Kazinczy Ferencnek, [Debrecen, 1803. február 28–március 1.] (149. levél) CSVMÖM L. 1999. 244.

³⁸⁷ Márton József – Csokonainak, Bécs, 1804. március 4. (188. levél) Uo. 292. Az *Anthologia Persicát* 1778-ban, Bécsben adta ki a *Kaiserlich-königliche Akademie der Orientalischen Sprachen*.

³⁸⁸ Csokonai – Széchényi Ferencnek, Debrecen, 1804. június 15. (195. levél) Uo. 302.

Bár a kérések és utánajárások ellenére sem sikerült hozzájutnia Reviczky könyvéhez, ismerte és használta Jones *Poeseos Asiaticae*-ját. A következő levelek tanúskodnak arról, hogy a kötetet 1794-ben Nagy Gábortól kapta kölcsön: „Jonesből még holmit jegyzek ki”³⁸⁹; „A Jónesből két verse van Háfeneznek, azt írom le s akkor átadom.”³⁹⁰

Az idézetek alapján úgy tűnik, már 1794-ben elkezdhette készíteni a jegyzeteket a keleti irodalmakról. Mint a fennmaradt feljegyzésekből ismeretes és az eddigi idézetekből is látható, nem csak történeti és verstani adatokat másolt ki a Nagy Gábortól kölcsön kapott könyvből, hanem verseket, versrészleteket is. Ezt támasztja alá a *Jegyzésekben* a *Keser'edes* című vershez készített jegyzet, melyben Jones könyvéből egy török költő versét idézi hosszasan:

„Azt mondja Jónesnél egy Török Poéta: *Ez életnek Rózsássát körül néztem, 's egy rózsát sem találtam, mellyen tövis ne lett volna, mellynek sértése szinte a' lélekig hat; hány esztendő ólta forgok e' kortsmákon! 's még sem ittam olyan bort, a' mi után mámor ne következett volna.* – Ezt a' mondást felteszi Jónes az Al chelebî folyóbeszédje szerént is.”³⁹¹

Jones könyvében a Hâfez haláláról szóló legenda részletes leírása is olvasható, mely minden bizonnyal *A' Háfiz sírhalma* című vers fő ihlető forrásának tekintendő. Tanulmányában Képes Géza részletesen ismerteti a legendát, példaként arra, hogy Jones átvette a Reviczky levélben elküldött szakmai megjegyzéseit és segítő tanácsait.³⁹² A fiatal angol orientalista egyik levelében azt kérdezi Reviczkytól, hogy mi a véleménye Hâfez verseinek allegorikus értelmezéséről.³⁹³ Válaszként Reviczky megírja a Hâfez haláláról szóló legendát, ezzel magyarázva az allegorikus olvasat elterjedését: a perzsa költő holttestét a širâzi vallási vezetők nem akarták a vallási szertartás szerint eltemetni, mivel tudták, hogy a bormámoros és erotikus képek saját tapasztalatain alapulnak, márpedig az iszlám szigorú szabályai tiltják az ilyen kicsapongásokat. A problémát az okozta, hogy Hâfez már a maga korában is nagyon elismert és népszerű költő volt; így a vallási vezetők féltek attól, hogy a végtisztesség megtagadása a nép felháborodását váltaná ki. Végül úgy döntöttek, hogy Hâfez verseskönyvét átszúrják egy tűvel és az a

³⁸⁹ Csokonai – Nagy Gábornak, [Debrecen, 1794.] (11. levél) *Uo.* 28.

³⁹⁰ Csokonai – Nagy Gábornak, [Debrecen, 1794.] (12. levél) *Uo.* 28.

³⁹¹ ADJ 56. A jegyzethez hivatkozás is tartozik, melyben Csokonai a pontos szöveghelyet jelöli meg: „Guil. J o n e s Poeseos Asiaticae Commentatorium Libri VI. (Ex Editione Jo. Gottfr. Eichhorn. Lipsiae. 1777. 8.) pag. 283.” *Uo.*

³⁹² Lásd: KÉPES 1964. 399–400.

³⁹³ Lásd: Reviczky levele Joneshoz, London, 1768. február 24. TEIGNMOUTH 1805. 49.

verssor fog útmutatást adni, amelyiket a tű éri. A legenda szerint következő *beyt* döntött Hâfez sorsáról:

قدم دریغ مدار از جنازه حافظ

که گرچه غرق گناه است می رود به بهشت³⁹⁴

Jones az egész legendát, az álláspontot és az idézetet is közli könyvében. Csokonai tehát a következő formában ismerhette meg a sorsdöntő párverset:

Gressum noli retorquere ab Hafezi Exequiis,

Tametsi enim peccatis demersus sit, in coelum intrabit.³⁹⁵

Csokonai ezt a legendát és a fent idézett két verssort kétségtelenül ismerte. A tematikai hasonlóság megengedi azt a feltételezést, hogy *A' Hafiz sírhalma* című vers alapötletét a legenda, refrénjét pedig az idézett *beyt* adta.

A szakirodalom azonban nem feltételez ilyen szoros intertextuális kapcsolatot Hâfez és Csokonai között. Debreceni Attila könyvében arról ír, hogy a sírhalom-motívum többször előfordul az életműben, így nem meglepő, hogy a perzsa költő dicséretét is sírhalom mellett énekli meg; emellett hangsúlyozza azt is, hogy néhány motívum párhuzamba állítható a perzsa költészet gyakori elemeivel (pl.: fülemüle, rózsza). Képes Géza a motivikus kapcsolatok mellett, József Attila *Ütem és fogalom* című dolgozatából kiindulva, a verstani hatást is kiemeli.³⁹⁶

Csokonai versében azonban nem pusztán motivikus egyezések vannak, sokkal inkább beszélhetnénk képi megfelelésekről. Nem lehet azt állítani, hogy a hasonlóság csupán abból fakad, hogy *A' Hafiz sírhalmában* olyan általános jelképek vannak, melyek szinte minden nép- és műköltésben megtalálhatók, ugyanis Csokonai komplex képeket adaptál Hâfez verseiből, melyek ismertetésére később térek ki.

Az ázsiai poézisról készített verstani jegyzetek és szövegmásolatok alapján nem lehet kétségünk a felől, hogy Csokonai nem véletlenül érdemelte ki az utókortól a poéta doctus titulust; ugyanis precíz, alapos munkával igyekezett elsajátítani a keleti költészet verstani előírásait is, s később a gyakorlatban alkalmazta megszerzett ismereteit. A *gazel* legfőbb jellemzőinek ismertetésekor szó volt arról, hogy az utolsó, ún. *šâhbeyt*-ben gyakran megjelenik a költő *taxalloša*. Első olvasásra is feltűnik, hogy Csokonai versében minden strófa végén megjelenik Hâfez neve. Ez a tény, ismervén a *taxalloš*

³⁹⁴ Lásd: App. I. 79. *Qadam dariğ madâr az ġenâze-ye Hâfez / ke garçe ġarq-e gonâh ast miravad be behešt*. 'Lépésed ne vond vissza Hâfez tetmétől (t.i. sírhelyétől) / mert annak ellenére, hogy elmerült a bűnben, a mennybe fog menni.'

³⁹⁵ JONES 1774. 236.

³⁹⁶ A prozódiaival külön fejezetben foglalkozom alább.

használatának szabályait, vagy inkább hagyományát, izgalmas értelmezési lehetőségre ad alapot, hiszen a versszakok végén Csokonai nevének kellene állnia. Tehát Csokonai vagy Hâfez nevében írta a verset, vagy pedig saját ars poeticáját fogalmazta meg a keleti költő dicsőítésével.

A sírhalom-motívumnak szintén érdemes nagyobb jelentőséget tulajdonítani. Debreceni Attila könyvében külön fejezetet szentel ennek a motívumnak, s megállapítja, hogy Csokonai költészetében az élet folytonosságát, a halhatatlanságot jelképezi, ha a sírhalomnál az elhunyt és az élő (általában a kedves) találkozik. A szerelem és a költészet tehát ebben nagyon közel áll egymáshoz, ugyanis csak e dolgok segítségével érhető el a halhatatlanság.

Véleményem szerint jelen versében Csokonai a korábban már gyakran használt sírhalom motívumot más megvilágításba helyezi: a Jones könyvében olvasható sorsdöntő *beyt* egy kérdés, sőt egy tiltás: *darig madâr 'ne vondd vissza!'*. Csokonai versében ennek a parancsnak engedelmeskedik: bár nincs módja arra, hogy személyesen rója le tiszteletét a širâzi költő nyughelyénél, a maga módján, versben elget tesz Hâfez e végakaratának. Jones idézi e *ġazal* első *beytjét* is, mely kiindulópontja lehetett a Csokonai által a Hâfez sírja köré „teremtett” vidám, borozgató szép lányok társaságának:

کنون که می دمد از بوستان نسیم بهشت

من و شراب فرحبخش و یار حورسر³⁹⁷

Jones szavaival:

Nunc cum ex horto aura paradisi veniat,

Ego et vinum laetitiam praebens, et sodalis cujus forma nymphae coelesti
similis est, (convenimus.)³⁹⁸

³⁹⁷ *Konun ke midamad az bustân nasim-e behešt / man o šarâb-e farrohbaxš o yar-e ħursar*. 'Most, hogy a kertből kiárad a mennyország szellője / én és az örömhözó bor és a tündérhez hasonlatos társ [együtt leszünk].'

³⁹⁸ App. I. 79. JONES 1774. 236.

Csokonai a keleti poeta (doctus)

„Gyepező sírján, úgy, amiként Hafiz
Sírján szűzekkel Ő tartata tort,
Zilálja csókós lyány rózsáit
S öntse víg ifju a tűz-buja bort,
Mintha Csokonai úr csak aludna.”

Ady Endre: *Vitéz Mihály ébresztése*.

Az eddig elmondottak alapján meglepő, hogy a kritikai kiadásban *A' Háfiz sírhalmának* keletkezéséhez fűzött megjegyzésnél ez olvasható:

„[a] tárgyalt vers nem is tartozik voltaképpen az anakreóni dalok közé – nagyobb terjedelménél, kantátajellegénél fogva sem; s az is jellemző, hogy a kis kötet utolsó darabja, s egyáltalán nem tartalmaz jegyzeteket”.³⁹⁹

Több ponton is cáfolható ez a kijelentés. Miért akart volna Csokonai a „napkeleti poézisról” írni a kötet bevezetőjében, s miért tervezte, hogy Hâfez sírhalmáról készített metszetet a kötet végére, ha egyébként fel sem merülne a perzsa költő neve a kiadványban? Belátható, hogy a kötetzáró vers nélkül nem lenne logikus az említett paratextusok beépítése a kompozícióba. A vers kantátajellege sem meggyőző érv, ugyanis az *Anakeroni Dalokban* nem ez az egyetlen ilyen szerkezetű darab: az *Orgiák* című versben is egy előénekes (Egy) és a kórus (Mind) beszél.⁴⁰⁰ Abból pedig, hogy ez a kötet utolsó darabja, semmiképpen sem következik, hogy valamiféle utólagos betoldás lenne, éppen ellenkezőleg, azt bizonyítja, hogy a ciklusban kiemelt szerepe van, mondhatni kulcsfontosságú. Elképzelhetetlennek tartom, hogy a Lilla ciklus (a poétai román) alkotója egy „nem a kötetbe tartozó” költeményt ilyen, a kompozíció szempontjából hangsúlyos helyre szerkesztett volna be. Végül, jegyzetei valóban nincsenek *A' Háfiz sírhalmának*, de ennek sem az a magyarázata, hogy a költeményt nem ebbe a kötetbe szánta Csokonai, ugyanis a versek már 1803-ban ki voltak nyomtatva, s mint a Széchényinek szóló idézett leveléből megtudjuk, 1804. június 15-én még a jegyzeteket készítette, s ennek tökéletesítéséhez keresett könyveket. Így hát, azért

³⁹⁹ CSVMÖM K 5. 405.

⁴⁰⁰ CSOKONAI 1806. 31–36.

nem készültek el a jegyzetek a kötet utolsó három verséhez,⁴⁰¹ mert azok megírásához Csokonainak újabb szakirodalmakra lett volna szüksége.

A fentiek fényében tekintsük úgy, hogy *A' Háfiz sírhalma* „voltaképpen” az anakreóni dalok közé tartozik, sőt a kötetben elfoglalt helye alapján hangsúlyos, központi szerepet tölt be. Éppen ezért érdemes a versre részletesebben kitérni, és a tervezett szerzői kiegészítő szövegek (az értekezések) és szándékolt kötetkompozíció figyelembe vételével újraolvasni azt.⁴⁰²

A szerzői intenció szerint Hâfeznek legalább olyan fontos szerepe van a kompozícióban, mint Anakreónnak. Már a kötet tervezett felépítése is azt sugallja, hogy a két költőt egyformán jelentősnek tartotta Csokonai: a szövegeket metszetek fogták volna közre Anakreónról és Hâfez sírjáról. A kötet bevezető verse (*A' Magyarokhoz*) után a görög poéta költészetét megéneklő *Anakreoni versek* című darab áll, az utolsó költemény pedig Hâfez dicsőítése, irodalmi jelentőségének és mesterségbeli tudásának magasztalása. Mindemellett az „*Anakreon' és Háfiz' életéről s az anakreoni és perzsa poézisről való értekezés*”,⁴⁰³ melyek a kötet elején kaptak volna helyet, végképp nyilvánvalóvá tették volna, hogy nagyon is tudatos a két alkotó azonos kötetben való megidézése. A görög és a perzsa költő vizuálisan (metszetek) és textuálisan (versek, tanulmányok) is bekeretezte volna a kötetet. Mindezek fényében úgy vélem, célravezetőbb a ránk maradt szövegeket (elsősorban *A' Háfiz sírhalma* című verset) a szándékolt kiegészítők értelmezést módosító és irányító hatásának fényében értelmezni.

A kötet záró darabjának szerkezeti megoldása az *Orgiák* című vershez hasonló: a refrént egy kórus skandálja (a versben a *Mind*), s a köztük elhelyezkedő, változó terjedelmű, leíró jellegű részeket mindig az egyik beszélő mondja el, kiválván a kórusból. A szöveg párbeszédszerű formában készült, s ezért erőteljesen emlékeztet az antik a görög drámák dialógusaira, illetve a drámatörténet azon korai darabjainak megoldásaira, melyek egy szereplőt és egy kórust szerepeltettek. Ezzel a formával a görög irodalomra, s így áttételesen Anakreónra való utalás fedezhető fel. Ismert kultúrtörténeti tény, hogy a

⁴⁰¹ Tehát nem ez az egyetlen darab a kompozícióban, melyet Csokonai nem látott el jegyzettel. Ez is arra utal, hogy nem volt ideje elkészíteni a tervezett kommentárokat.

⁴⁰² Az első kiadásból a 3. versszak (45–72. sor) hiányzik. Ez a szövegrészlet az 1813-as kiadásban már megtalálható, azonban sajnos sokáig az újabb kiadások az 1806-os kötet szövegét vették alapul, így történhetett meg az, hogy a mai napig két változatban él *A' Háfiz sírhalma*. Dolgozatomban a hosszabb, 8 strófás verziót vettem alapul, ugyanis ez a szövegrészlet is tartalmaz olyan elemeket, melyek megeremtik a kötetben belüli koherenciát, ugyanakkor úgy vélem, s ezzel egyben a kritikai kiadás jegyzeteire is támaszkodom, hogy a vers bővebb változatának kézírata feltehetően Márton József birtokában volt.

⁴⁰³ Lásd: Csokonai – Kazinczy Ferencnek, [Debrecen, 1803. február 28–március 1.] (149. levél) CSVMÖM L. 1999. 244.

drámák vallási rítusokból fejlődtek, alakultak át szertartástól független, profán előadássá. A Csokonai-vers ezzel a „narratív” technikával imitálja a rítusok működését és előadását, ezzel mintegy szakralizálja versét, s annak témáját. Azonban nem csak ez a formai jegy kelti azt az érzetet, hogy egy szertartásszerű jelenet elevenedik meg a versben. Az első strófában a beszélő ünneplésre szólítja a Hâfez sírja körül álló hölgyeket:

SIRÁSZI barna Hölgyek,
Kökény szemű Leányok,
Öltözzetek selyembe;
És kebletek’ fejérét
Rózsákkal ékesítvén,
Karikába fontt karokkal
Zengjétek e’ dalocskát
HÁFIZ’ halomja mellett: (1–8. sor)

A megszólítottaknak szépen kicsinosítva, az alkalomhoz illő pompában kell együtt dalolniuk az előénekelte refrént, melyben újra és újra megszólítják a sírhalmot – így metonimikusan magát Hâfezt köszöntik üdvözlétükkel s a refrének közötti magasztaló leírásokkal. A közös, rituálészerű dicsőítés az utolsó strófában éri el hatását: a vers csúcspontján, az illatok, szerelem és bor keltette öröme érzet euforikus hangulattá fokozódik a sirázi poéta szellemének megjelenése következtében:

Mit – ah mit érzek! – édes
E’ szellet’ ihletése!–
Óh szent öröm! Szerelmek! –
Megalégedés’ nyomási! –
Te vagy – te vagy – HÁFIZNAK
Árnyéka! csendes Árnyék,
Te lebegteted hajunkat! – (190–196. sor)

A szertartás, melynek célja a Hâfez iránti tisztelet és megbecsülés erőteljes kifejezése volt, sikeresnek bizonyult; s kelet édes énekesének megjelenésével párhuzamosan a táncoló és daloló leányokra elementáris erővel tör a szereleméhség. A „jó időbe” érkező

ifjak iránti vágyukat eufémizmussal fejezik ki: „Megnyílva olvadoznak/ Hő szíveink reátok” (204–205. sor).

Első közelítésben meglehetősen bizarnak tűnik, hogy az eddig minden tiszteletet kiérdemlő és meg is kapó költő sírjánál feltehetően csoportos szerelmi együttlét várható. Azonban a szöveg más részei kifejtik, hogy a szerelmi vágy ilyen heves kitörését két dolog idézheti elő: a bor⁴⁰⁴ és Hâfez versei.⁴⁰⁵

Természetesen az ünneplő lányok ittak bort Hâfez sírjánál, ráadásul a világ legjobb borával, širâzi borral áldoznak, tehát olyan borral, mely abban a földben termett szőlőből készült, melyben a perzsa költő nyugszik.⁴⁰⁶ Mégsem valószínű, hogy a bor keltette önfeledt mámor lenne csupán a felgerjedt szerelmi vágy oka, mivel a harmadik strófa közepétől a vers további részeiben már nem esik szó Bacchus isten adományáról, hanem inkább Hâfez dalainak magasztalása kerül előtérbe.⁴⁰⁷

A versben a leíró részek Hâfez dalait próbálják meghatározni, körülírni. Az erre tett kísérletek során kiderül, hogy leginkább metaforák, és hasonlatok segítségével lehet érzékeltetni a nagy širâzi költő verseinek szépségét. A bor másodlagos jelentőségű, hiszen az is csak hasonlít Hâfez dalaihoz. „Az ő danái vígak,/ Örömhözók, erőssek,/ Szerelmeket lehellők,/ Mint a' bor, a' piros bor.” (37–40. sor)

A harmadik strófában, melyben kulcsszerepet kap Ámor, a szerelem kerül előtérbe. Mint ismeretes, a kötet címlapján is a szerelem istenéről készített metszet szerepel, így létrejön a kötet különböző elemeinek egymásra utalása és párbeszéde. Az antik mitológiai istenségről az ókori poétára (Anakreónra) történő asszociációval létrejön a kötet további szövegeivel, elsősorban az *Anákreoni Versekkel* és az *Orgiákkal* való szövegközöttség. Visszatérve a hasonlatokra: Hâfez „... nótáji szíveinkere/ Mint a' nyilak béhatnak” (67–68. sor), tehát ez esetben olyan dalokról van szó, amelyek mint Ámor nyilai hatnak a befogadó lelkére, s szerelmi vágyat gerjesztenek. Ámor nyilának és a mennyei bornak közös tulajdonságaként jelenik meg tehát, hogy szerelemre gerjeszt, s mivel mindkettő Hâfez verseihez hasonlít, sőt szerepük a versben éppen az, hogy körülírják a keleti énekek legszebbjeit: csak a keleti poéta költeményei lehetnek

⁴⁰⁴ „Ha bort iszom, leánykák,/ Új lángra kap szerelmem:/ S ha lángra kap szerelmem,/ Oh milyen édes a' bor!” (50–53. sor)

⁴⁰⁵ „Mert édes énekéből/ Szerelem csepeg reátok/ 'S nótáji szíveinkbe/ Mint a' nyilak béhatnak.” (65–68. sor); „[...] énekéből/ Tanúljatok közöttünk/ Danolni és szeretni.” (139–141. sor)

⁴⁰⁶ „Kedvellem a' piros bort,/ Melly a' Sirászi hegynek/ Boldog kövén tenyészik./ Nincs több bor e' világon,/ Nincs több ehez hasonló;” (18–22. sor)

⁴⁰⁷ Vö.: „Az ő danái vígak,/ örömhözók, erőssek,/ Szerelmeket lehellők,/ Mint a' bor, a' piros bor.” (37–40. sor); „Szeressetek Leányok/ És légyetek Háfiznak/ Sírjához tisztelettel/ Mert édes énekéből/ Szerelem csepeg reátok/ 'S nótáji szíveinkre/ Mint a' nyilak béhatnak.” (62–68. sor)

azok, melyek igazán, s a leginkább képesek az ilyen elemi erővel feltörő vágyat ébreszteni.

Az ezt követő két versszakban érzéki képeket megelevenítő hasonlatokkal árnyaltabb képet kapunk Ḥâfezről, aki a rózsához (4. vsz.) és a fülemüléhez (5. vsz.) hasonlatos. Rózsaként, a virágok legszebbjeként (és a ligetek királyaként / királynőjeként) van ábrázolva, mely előtt meghajol a kertek minden más növénye, mivel megérdemli kivételességéért a kellő tiszteletet. Jones könyvében több olyan Ḥâfez-vers is szerepel, melyben a virágok a rózsának udvarolnak, vagy más módon ismerik el felsőbbrendűségét. A teljesség igénye nélkül a következő Jones fordításokból ismerhette meg Csokonai ezt a képet:

App. I. 113. JONES 1774. 138.

App. I. 219. JONES 1774. 144–149.

App. II. a. 5. JONES 1774. 112–114.

A Csokonai-versben megjelenő idill tehát tekinthetőek Ḥâfez-parafázisnak, pontosabban az a szándék fedezhető fel ebben a mozzanatban, hogy a širâzi költő szövegszerűen is (meg)idéződjön. *A' Ḥâfiz sîrhalmában* éneklők azzal próbálják az ünnepelt költő szellemét körükben megjeleníteni, hogy saját költői képeivel hízelegnek neki, és, csak miután sikerült nyelvileg megteremteni a ḥâfezi atmoszférát, várható, hogy fizikailag is érzékelhető legyen jelenléte.

Az ötödik strófa a fülemüle és a rózsza szerelmét írja le, mely hosszas udvarlás után végül beteljesül: a csalogány a rózsza kelyhébe hull, s ezzel létrejön az óhajtott szerelmi együttlét.⁴⁰⁸ Pontosan ugyanez a kép található meg Ḥâfeznál is, például a következő versekben:

App. I. 9. JONES 1774. 138–139.

App. I. 77. JONES 1774. 206–207.

App. I. 254. JONES 1774. 140.

App. I. 291. JONES 1774. 140.

App. I. 388. JONES 1774. 112–114.

App. I. 446. JONES 1774. 139.

Érdekes, és egyben elgondolkodtató, hogy a Csokonai vers refrénjében ismétlődően leírt és megszólított sírhalom éppen úgy van ábrázolva, amilyennek egy versében Ḥâfez képzelte azt:

⁴⁰⁸ „Miként eme' madárka,/ Melly már alélva hullt le/ A' rózsza' szép ölébe.” (114–117. sor)

به عشقِ رویِ تو روزی که از جهان بروم
ز تربتم بدمد سرخ گل به جای گیاه⁴⁰⁹

Az idézett *beyt* összecseng a refrénnel, melyben szintén rózsabokor nyílik Hâfez sírján:

Légy idvez, óh, Hafiznak
Sírhalma, melybe nyugszik
A rózsabokrok alján
Kelet édes énekesse.

A hasonlóság azért meglepő, mert az idézett *beyt* fordítása Jones könyvében nem olvasható. Két lehetőség van tehát: vagy valóban egy véletlen egybeeséssel állunk szemben, vagy pedig Csokonai hosszas utánajárását követően mégis hozzájutott egy olyan kötethez, melyben olvashatta ezt a verssort. A kérdés eldöntéséhez sajnos nem áll rendelkezésre sem igazoló, sem cáfoló adat. Ha azonban hipotetikusán feltételezzünk, hogy Csokonai ismerte az idézett verssort, akkor intertextualitás egy speciális esetét fedezhetjük fel ebben a „szövegátvételben”, ugyanis az idézés ez esetben vágyteljesítő szándékkal párosul,⁴¹⁰ tekintve, hogy az ábrázolt világ jelenében valósul meg a Hâfez idézett költeményében még csak elképzelt, rózsabokorral díszített sírhalom.

A vers utolsó harmadában a leíró versszakok narrációja alapvetően megváltozik, ennek következtében a 6–7. versszak a napkeleti poétának más jellegű, immár nem hasonlat alapú dicsérete. A 6. versszakig az volt a jellemző, hogy az *Egy*-ként megjelölt előénekes az ünneplő lányokat szólítja meg,⁴¹¹ ettől a ponttól azonban beszélő távolabbi személyek/dolgok felé fordul. A megszólítás következtében először a „Poéták/ ’S Bölcsék hazája, Sírász” (121–122. sor) ölt testet. A perzsa város magasztalásának végső konklúziója, hogy a širâzi költők a legtehetségesebbek, és természetesen közülük is kitűnik Hâfez. Így az előénekes a „Poéták” felé fordul (137. sor), arra ösztönzi őket, hogy tegyék tiszteletüket Hâfez sírjánál, s az ő verseiből tanuljanak.⁴¹² Ha a verset a kötet többi elkészült és tervezett darabjával együtt szemléljük, és feltételezzünk egy

⁴⁰⁹ *Be ‘ešq-e ru-ye to ruzi ke az ġahân beravam / ze torbatam bedamad sorxgol be ġâ-ye giâh.* ’A te arcod [látványa által keltett] szerelem segítségével a napon, mikor eltávolzom a világról / a síromon fű helyett piros rózsa nyílik.’ 416. *ġazal*.

⁴¹⁰ Hasonló történik a mottóban idézett Ady-versben is. Valószínű, hogy Ady úgy interpretálta A’ *Háfiz sírhalmát*, hogy Csokonai elképzelt sírhantját akarta hasonlóképpen „realizálni”.

⁴¹¹ Egyetlen ellenpélda van erre (a 4. strófában), melyben egy mondat erejéig a virágokban gazdag ligethez fordul a beszélő: „Viríts becses ligetke,/ Viríts ezer virággal,/ ’S felhőzd bé illatoddal/ A’ jó HÁFÍZ halomját! –” (83–86. sor)

⁴¹² „Rakjátok óh Poéták, Koszorútok HÁFÍZNAK/ Sírjára, ’s énekéből/ Tanuljatok közöttünk/ Danolni és szeretni.” (137–141. sor)

olyan szerzői intenciót, mely részben Hâfez világirodalmi nagyságát igyekezett felismertetni, akkor az itt elhelyezett verset úgy kell értelmeznünk, hogy Csokonai elkészítette a tiszteletét leginkább kifejező koszorút: megírta a dicsőítő költeményt. Végső, és többször hangsúlyozott megállapítása az, hogy a perzsa irodalom a legnemesebbek közé tartozk, legjelentősebb képviselője pedig Hâfez.⁴¹³ A kiemelt versrészletben is rangsort állít fel, de itt nem az irodalmakat, hanem a különböző népek hölgyeinek szépségét méri össze.⁴¹⁴ A szépségverseny győztesei is természetesen a perzsa, širâzi hölgyek. Az előénekes azzal fordul Hâfezhez, akit a versben először szólítanak meg, hogy ezek, a világ legszebb lányai jöttek köszönteni a világ legjobb poétáját:

És óh HÁFÍZ! tenéked
 Ím e' dicső Leányok
 Jöttek köszönni dal[l]od'.
 Illy ritka földi Nimfák
 Tántzolnak, énekelnek
 Sírod halomja mellett,
 A' legdelibb Leányok,
 Legszebbek a' világon! (169–176. sor)

Az idézett strófa további értelmezéséhez az *Anakreoni Dalok* első kiadásának tipográfiai megoldásait is érdemes szemügyre venni:⁴¹⁵ a hölgyek nemzetisége kurzívval, Hâfez neve (mint mindig) kapitálissal nyomtatott; ebben a szövegrészben és a versben kizárólag itt vannak ritkítottn szedett szavak is: Kelet, Persia, Fárs, Sirász. Az azonos technikával nyomtatott szavak mind földrajzi nevek, ráadásul a terület konkretizálásával egyre határozottabban mutatnak rá a megjelölendő vidékre Širâzra, melyben Hâfez sírhalma is található. Tehát a leírás távolról indít, s lépésről lépésre

⁴¹³ Az ázsiai poézisről készített kivonatában írja: „Persae vero (quos Turcici scriptores imitantur) cum ornate et splendide scribere instituant, longissimus utuntur comprehensionibus; verba elaborate dimetiuntur, intexunt versus; omnes praeterea cumulant flores leporum et elegantiarum colores.” CSVMÖM F. 2002. 170.

⁴¹⁴ Mivel a tanulmányban a keleti irodalmakról értekeznek, a versben pedig ázsiai hölgyeket vonultat fel, természetesen több olyan nép van, mely mindkét szövegben előfordul. (pl.: indiai, arab, török, perzsa)

⁴¹⁵ Az egész kötetre jellemző, hogy gazdag tipográfiai megoldásokat használ. A különféle betűtípusok, szedések egy-egy meghatározott témakörön belül azonosak, tehát az egész kötetre kiterjedő logika alapján működnek. Jelen dolgozatnak nem célja módszeresen megvizsgálni, hogy hogyan módosítják az interpretációt ezek a vizuálisan megjelenő nyomdatechnikai megoldások. A tárgyalt vers szempontjából azonban egyetlen versszak erejéig szükséges kitérni erre a kérdésre is.

közelít az ábrázolandó tárgy felé. A versben a megszólítottak egymásutánisága is hasonló módszert tükröz: a Hâfez felé fordulás irányába szerveződik. A vers első felében az ünneplő társaság a címzett, s ez nyelviileg is többször kifejezésre kerül. Miután a Hâfezt dicsőítő lányok a megszólítás következtében a vers világának részévé lettek, az előénekes Širâzt, azt a várost szólítja meg, melyben Hâfez született, élt és meghalt. Ezt követően a Poéták felé fordul a beszélő (feltehetően a feljebb említett száz širâzi dalolókra értendő), végül elérkezik Hâfez, a legjobb širâzi daloló megszólításának pillanata. Az egész vers tulajdonképpen aposztrophék és felszólítások sorozata, egyedül Hâfez az, akit a beszélő csak megszólít, de szövegszerűen nem szólít fel semmiféle cselekvésre. A költemény alaphelyzete a perzsa költő szellemének és költészetének megidézése, tehát nincs szükség arra, hogy imperatívussal kérjék fel arra, szálljon le az ünneplők közé, mert valójában az egész rítus ennek a kérésnek a kifejezése.

Az utolsó strófáról, kelet édes énekesének fizikai megjelenéséről, ennek rituális jellegéről már esett szó, két apró megjegyzés azonban még ide kívánczik. Egyrészt fel kell figyelni arra, hogy a vers által megjelenített terület szakrális tér, melyet a vers beszélői a Hâfezt, és környezetét felmagasztaló énekükkel kultikus helyé avatják. Egy másik apró, ámde lényeges mozzanat, hogy a megidézett poéta árnyéka, mely megtiszteli jelenlétével az ünneplőket, némaként van jellemezve.⁴¹⁶ A versben végig az édes, szerelemre buzdító, páratlan dalaival jellemezték Hâfezt, s most, hogy végre ő is megjelenik a költemény világában meg sem szólal. Első közelítésben ez az ellentét kibékíthetetlennek tűnhet, ám nem szabad megfeledkezni arról, hogy az előénekes által leírt költő az élő, alkotó Hâfez; ebben a jelenetben pedig a halott énekes szelleme jelenik meg. A költői halhatatlanság is némasággal jár, azonban minden költőnek megvan az a privilégiuma, hogy helyette dalolják műveit, akár az idők végezetéig. Hâfez azon kevesek közé tartozik, akinek neve, s versei nem merültek feledésbe, hiszen „ritka földi Nimfák/ Tántzolnak, énekelnek” tiszteletére (172–173. sor), „s drága híre/ Mint rózsaszag kiterjedt/ Szívünkre és hazánkra.” (91–93. sor)

A vers végén megváltozik a refrén szövege, s ezt, a négy soros, idézőjelbe tett zárlatot az eddigiektől eltérően nem a kar énekli, ráadásul a megszólítottja sem Hâfez, ahogy az várható lenne:

⁴¹⁶ 194–196. sor.

'S te Útazó! ki a' szép
Váras felé igyekszel,
Ne térj odább HAFIZNAK
Fülepte sírja mellől! (206–209. sor)

A szakasz elbeszélője ezúttal a versvilágon kívüli, meghatározatlan személyhez / személyekhez szól: a Hâfez sírjához érkező mindenkori utazóhoz, ahhoz a vándorhoz (az olvasóhoz), aki végigutazta a bor és a szerelem (Anakreón / Hâfez / Csokonai) verses körútját az *Anakreoni dalok* végigolvasásával. Az epitáfiumok egyik jellemző, a sírhely elé érkező vándort megszólító alakzata, és a szöveg idézetként való feltüntetése azt az érzetet kelti, hogy nem az előzőekhez hasonló kijelentéssel állunk szemben, hanem egy rögzített, s így pontosan idézhető felirattal, sírfelirattal. De miért éppen ez a szöveg kerül Hâfez sírkövére? „Gressum noli retorquere ab Hafezi Exequiis” – olvasható a Hâfez temetésének sorsát eldöntő *beyt* első sora, Jones könyvében. A felvetett kérdésre tehát az a válasz, hogy Csokonai versében újraírja, felfrissíti Hâfez végakarátát; s ezzel párhuzamosan, a leírt és megelevenített képi világban teljesíti is azt: *A' Háfiz sírhalma* mindennek fényében olvasható úgy, mint a širâzi költő végrendeletének beteljesítése, utolsó üzenetének felelevenítése.

Csokonai, Ámor és Bacchus „édes énekesse”

A' *Háfiz sirhalma* című versben kiemelt szerepe van az oralitásnak: a költői halhatatlanság leghatékonyabb módjaként van feltüntetve a széles körben terjedő énekelt vers. A költészet történetileg az orális hagyományhoz köthető, jellemző jegyei erőteljesen megőrizték az alapvetően szóbeli előadásra és befogadásra alkalmas jellegét. Nietzsche kifejti, hogy történetileg a ritmikus beszédet, a verset és az énekelt beszédet, a zenét hasonló célokra, hasonló alkalmakkor használták: rituális szertartásokon. A zene és a beszéd összekapcsolása révén olyan lendületes, kifejező előadásmód jöhetett létre, mely az résztvevők hite szerint nagy hatással van az istenekre.⁴¹⁷ A szóbeli költészet kisebb-nagyobb mértékben a mai napig megőrizte a zenével való valamikori rokonságát, ez leginkább a rímekben, gondolatrítmusokban, alliterációkban, ismétlésekben stb. nyilvánul meg. Csokonai versében is felfedezhetők ezek a jegyek, de természetesen ez még nem kötné a verset szorosabban az oralitáshoz, mint bármely más költeményt. Érdekes azonban figyelni a *Jegyzések és értekezések az Anákreoni dalokra* című írás néhány gondolatára:

„Az illen tárgyak és érzések szükségképpen megkívánják, hogy a' Dalnak egész előadása, minden kifejezése és telyes folyamata könnyen menő, természetes, eggyűgyű, kellemes és jóhangzású légyen; annyival is inkább minthogy minden Dal főképpen éneklésre és muzsika mellé szokott készítődni.”⁴¹⁸

A dal egyik legfontosabb ismervének Csokonai is a zeneiséget, megzenésíthetőséget tartja. Jogosan merül fel a kérdés, vajon miért nem készített vagy készíttetett dallamot az *Anákreoni Dalok* egyes darabjaihoz? A probléma felvetése azért indokolt, mert tudjuk, hogy más költeményeihez éppen Márton Józsefnél nyomtattatott kottákat.⁴¹⁹ A választ az idézett szöveg egy későbbi pontján olvashatjuk:

„Vajha én, Hazánknak olyan Componistájára találhatnék, a' ki egy Magyar Anákreonismust Muzsikára vévén, vélem, és Magyarimmal közelebbről tudná 's kívánná éreztetni a' Görög szabású Rhythmusoknak Mennyi harmóniáját! [...] Így lehetne a' Görög mértékű Verseknek, a' nép előtt betset és kedvességet szerezni!”⁴²⁰

⁴¹⁷ Lásd: NIETZSCHE 1998. 29.

⁴¹⁸ ADJ 6–7. (Kiem. tőlem – T.K.)

⁴¹⁹ Vö. SONKOLY 1964. 253–257.

⁴²⁰ ADJ 18–19.

A versek tehát csak azért nem lettek megzenésítve, mert Csokonai nem talált a feladat elvégzéséhez megfelelő zeneszerzőt, de szavaiból egyértelműen kiolvasható, hogy terve szerint dallammal látta volna el költeményeit. Ami valójában érdekes lehet, hogy miért tartotta Csokonai fontosnak a megzenésítést. Az értekezés közepén ismertetett műfajelméleti és -történeti jellemzők szigorú megtartása helyett itt a befogadói oldal kerül előtérbe: azért lenne öröndetes illő zenével „díszíteni” az *Anákreoni Dalokat*, hogy nagyobb népszerűséget, ismertséget nyerjenek a költemények, s ezzel párhuzamosan szerzőjük is.⁴²¹ Fenti megjegyzésével Csokonai azt fejezi ki, hogy a szóbeliségben élő és terjedő szövegek szélesebb közönség számára hozzáférhetők és élvezhetők, mint a pusztán írásbeliségben létező alkotások.⁴²² Hâfez dalait az ünneplő szűzekkel énekelteti el, így hirdetvén a keleti költő nagyságát; Anakreón dalai a szóbeliségben is hagyományozódtak, saját költészetéből pedig nem egy darab terjedt énekelt formában. A három poéta költészete között kapcsolatot teremt a szóbeli-énekelt létmód is.⁴²³

Van még egy lényeges jellemző, mely Csokonai, Anakreón és Hâfez költészetét összekapcsolja, megteremtve ezzel a kötet szemantikai kohézióját: mindhárman a bor és a szerelem ünneplését éneklik meg. Hâfez esetében az elemzett vers idézett részei kellőképpen alátámasztják, hogy Csokonai szemében ő volt a szerelem és bor keleti énekese. Anakreónról ugyanakkor a következő részlet olvasható a kötet második versében:

'S mindjárt boros, szerelmes
 Dalokra verte őket.
 Énnékem is belőlök
 Egy két tsonót ajánlott —
Bor és Szerelmetesség
 Tsepeg belőle, látod.⁴²⁴

⁴²¹ Vö. „Így lehetne a' Görög mértékű Verseknék, a' nép előtt betset és kedvességet szerezni!” ADJ 19.

⁴²² Ezt bizonyítja, hogy a más kötetekben megjelent, kottával ellátott, versek egyértelműen a népszerűsítő szándék jegyében készültek. Vö. „Nem tudományos cél lebeg MÁRTON előtt, hanem népszerűsítő indíték, ezért túlnyomóan zongorakiséretes átiratban közli az egykorú énekeket SONKOLY 1964. 253.

⁴²³ Csokonaival kapcsolatban Szabó T. Attila mutatja be rövid esettanulmányában, hogy a *Habozás* című Csokonai-vers hogyan folklorizálódott. Lásd: SZABÓ T. 1932. 104–106.

⁴²⁴ *Az Anákreoni Versek*, CSOKONAI 1806. 8.

E két szerzőhöz társul ő maga is, s kötete így akár vizsgamunkának is tekinthető, mellyel bizonyítani, az olvasók előtt pedig igazolni igyekszik a nagy mesterektől tanultakat:

„Ha hát tsupán *szerelmet*
És *bort* fogok danolni:
M a g y a r j a i m! kikérem,
Ne szólljatok meg érette.”⁴²⁵

A legnagyobb görög költő és a legnagyobb perzsa énekes verseiből és példájából tanulva kötetével egy világirodalmi hagyomány hazai poétájává avatja magát. A verseskötet egy többlépcsős beavatási szertartásként is olvasható, melyben Anakreóntól elindulva és Hâfezhez megérkezve idézi a két előd költészetének legfontosabb motívumait. Ezzel a gesztussal mintegy beépíti azokat saját költészetébe, miközben ugyanarra a rangra emelkedik, melyen a tisztelt elődök állnak.

⁴²⁵ A' Magyarokhoz, CSOKONAI 1806. 6.

A prozodiáról

„A’ Vers tsinálás nem Poézis. Mert ez a’ gondolatoknak, a’ kébzelődésnek, a’ tűznek természetében, és mindezeknek felöltöztetésében áll: a’ Vers tsinálás pedig, tsak a’ szózatok hangjának bizonyos régulákra vételére, ’s külsű elrakására ügyel; hogy azok harmóniával száljanak az Ember’ fülébe. A’ honnan lehet valaki jó Poéta, ha mindjárt verset nem ir is, és ellenben, jó Verseket írhat valaki; de azért nem Poéta. Legjobb ha a’ kettő edgyütt van” – írja Csokonai Vitéz Mihály töredékben maradt verstani értekezésében.⁴²⁶ Idézett soraiban a vers és a próza közötti fő különbséget hangsúlyozza, miszerint az előbbi legfontosabb ismérve, hogy határozott szabályok alapján felépített szerkezete, formája van. A tanulmány egy későbbi pontján a költőket szemléletesen hasonlítja a méhekhez: ahogy először elkészítik a szerkezetileg tökéletes lépet, majd azt édes mézzel töltik ki, ugyanúgy a verskészítőnek is adott versformába kell csiszolnia költeményét, tökéletes szerkezetet adván a művészi tartalomnak.⁴²⁷

Vargha Balázs vázolja, hogy Csokonai versírói tehetségére utaló jelek már egészen fiatal korban jelentkeztek, kortársai Mozarthoz hasonlóan csodagyereknek tartották.⁴²⁸ Az iskolai verstani gyakorlatok veleszületett tehetséggel párosulván rendkívüli prozódiai készséget és jártasságot eredményeztek. 1794 megbízták a *Debreceni Kollégium* poétai osztályának vezetésével, majd Csurgón, hat évvel később, magyar prozodiáról kezdett jegyzetet írni diákjai számára. Úgy tűnik tehát, hogy Csokonai nem csak a gyakorlatban alkalmazta verstani ismereteit, hanem egész pályafutása során tetten érhető egyfajta elméleti érdeklődés a versírás technikája, a *versificatio* iránt. Az ázsiai költészetről készített jegyzeteiben⁴²⁹ is kitér verstani kérdésekre. Valószínű, ez lehet az oka annak, hogy Képes Géza *Háfiz és Csokonai* című komparatistikai tanulmányában arra a következtetésre jut, hogy Csokonai igyekezett arab–perzsa

⁴²⁶ CSVMÖM T. 2002. 18. A Csokonai idézett sorai és Ebn Sinâ (Avicenna), 11. századi perzsa gondolkodó versdefiníciója valójában ugyanarra a jellemzőre mutatnak rá, tudniillik arra, hogy a vers a „fantázia-felkeltésből” (*taxğil*), azaz a gondolatok kifejezéséből és azok határozott formába öntéséből, a metrikából áll. Vö. „A költészet olyan nyelvi képződmény, mely fantázia-képeket idéz elő (*mukhajjil*) és metrikus, [időben] arányos és az araboknál rimes kijelentésekből áll.” Idézi: JEREMIÁS 2007. 77.

⁴²⁷ CSVMÖM T. 2002. 19. Beke Albert felhívja a figyelmet arra, hogy a méh-hasonlat Földi János verstani munkájában is olvasható, idézi: „T. i. Hasonlíthatom a versírókat a méhekhez. Ezek munkájokra kettő kíváncsi: a mesterséges léptsinálás, és a mesterséges lépnek édes mézzel beöntése. Szinteugy a versírónak szükségesek a jó versformák vagy módok, és az érzékeny oktató s gyönyörködtető beszédnek azokba foglalások.” BEKE 1955. 62–75.

⁴²⁸ Lásd: VARGHA 1974. 21–33.

⁴²⁹ CSVMÖM F. 2002. 142–170.

versmértékekben megírni bizonyos költeményeit.⁴³⁰ Ezzel szemben Staud Géza úgy véli, hogy Csokonai és kortársai költészetét leginkább az jellemzi, hogy gazdag, új tartalmat igyekszenek kifejezni, de mindehhez a régi klasszikus formakészletet és kifejezésmódot használják.⁴³¹ Mint látható, a két álláspont tökéletesen ellentmond egymásnak. Dolgozatom célja annak megvizsgálása, vajon Staud Géza vagy Képes Géza állítása fed-e jobban a valóságot. Kétségtelen, hogy Csokonai nagy érdeklődéssel fordult a keleti irodalmak felé, így verstani ismeretekre is szert tehetett ezen a területen, de vajon voltak-e olyan megbízható forrásai, amelyek lehetővé tették, hogy arab–perzsa prozódiai ismereteit gyakorlatban is alkalmazza? A következőkben erre a kérdésre igyekszem választ adni.

Debreczeni Attila mint Csokonai egész pályafutása során kimutatható érdeklődést emeli ki a költő más kultúrák, távoli népek iránti vonzalmát és „tudós” odafordulását.⁴³² Nagyfokú és részletekre is kiterjedő érdeklődését bizonyítja többek között az ázsiai poézisről készített igen nagy terjedelmű írása, mely alapvetően Sir William Jones *Poeseos Asiaticae Commentariorum Libri VI.*⁴³³ című munkájának kivonatát tartalmazza. Az *Anakreoni dalok* című kötet záró darabjaként megjelent, Hâfez szellemét idéző vers, a magyarok ősi vallásáról fennmaradt jegyzetei, valamint a levelezéséből kiolvasható jelek arra engednek következtetni, hogy a perzsa kultúra és különösen az irodalom felé megkülönböztetett figyelemmel és érdeklődéssel fordult.

Csokonai kitartó érdeklődését bizonyítja, hogy – mint arról már szó esett – míg a Jones-könyv kivonatolása 1794-re tehető, még 1804 tavaszán–nyarán is leveleiben keleti, pontosabban perzsa költészetéről szóló munkák beszerzésével kapcsolatban kéri barátai segítségét. Ugyanakkor a levelezésben fennmaradt utalások arra engednek következtetni, hogy annak ellenére, hogy igyekezett minél alaposabb és pontosabb ismeretek birtokába jutni, feltehetően a Jones-féle leírás volt az egyetlen, a keleti irodalmakat ismertető könyv, melyet Csokonainak alkalma volt elolvasni, így az e témára vonatkozó ismeretei valószínűleg túlnyomórészt, de megkockáztatható, hogy kizárólagosan az angol orientalista értekezésén alapultak. Ezért tartom fontosnak az elkészült kivonat komolyabb megvizsgálását.

⁴³⁰ KÉPES 1964. 404–405.

⁴³¹ Vö. „Régi kifejezési eszközök és új tartalom küzdelme jellemzi a preromantikus költőket, leginkább Csokonait és Berzsenyit.” STAUD 1999.² 125.

⁴³² DEBRECZENI 1998. 174–177.

⁴³³ A könyv egy példánya fellelhető Budapesten a *Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár* Budapest Gyűjteményében. Jelzete: 09/4216.

A kéziratos kivonat nem követi a Jones-könyv szerkezetét, a kiválasztott részletek vagy szó szerint vannak kimásolva a latin eredetiből, vagy annak magyar fordításai, vagy csak vázlatos kijegyzetelések. Csokonai tehát nem azt a módszert választotta, hogy automatikusan szóról szóra átmásolta a kölcsönkapott kötetet. Jelen esetben az utóbbi megjegyzésnek nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk, ugyanis mivel a Jones-kötet csak meghatározott ideig volt Csokonainál – mint egy már idézett levélből tudjuk⁴³⁴ – minden olyan részletet ki kellett írnia, melyet valamilyen szempontból fontosnak gondolt, vagy később felhasználni szándékozott. A Hâfezről és a perzsa költészetről szóló, az *Anakreoni Dalok* című kötethez tervezett, de el nem készült tanulmány is a Jones-könyvből kijegyzetelt ismereteken alapult volna, ez lehetett az a törzsanyag, amit még bővíteni szándékozott Csokonai. Erre utalhat az is, hogy a szövegtörzsanyag egy részén pontokba szedve rövid idézetek vannak kijegyzetelve: bizonyos szöveghelyekre történik utalás, a pontos oldalszám megadásával.⁴³⁵ Mindez arra enged következtetni, hogy Csokonai ezekre a szöveghelyekre esetleg utalni akart más munkáiban, ahogy azt meg is teszi a 43-as számú bejegyzéssel,⁴³⁶ melyet a *Keser'édess* című vershez készített lábjegyzetben – a *Jegyzések és értekezések az Anakreoni dalokra* utolsó bejegyzéseként – használt fel.⁴³⁷ A kézirat jelentősége tehát elsősorban abban áll, hogy Csokonai tudatos szelekciója mentén (t.i. mit tartott kijegyzetelésre érdemesnek és mit nem) kirajzolódna érdeklődésének határozottabb körvonalai. Érdemes lenne ebből a szempontból módszeresen megvizsgálni a teljes ránk maradt szöveget, feltételezem, érdekes következtetésekkel járna. Jelen fejezetben csak egy nagyon keskeny szelet feltárását igyekszem elvégezni: annak ismertetésére vállalkozom, hogy Jones könyvének az ázsiai versmértékekkel foglalkozó fejezete⁴³⁸ hogyan tükröződik Csokonai jegyzeteiben.

Mindenekelőtt a *Poeseos Asiaticae Commentariorum Libri VI.* vonatkozó fejezetét szükséges közelebbről megvizsgálni, mind a felépítés, mind a tartalom szempontjából. Jones a fejezetet nem osztja fel további alfejezetekre, azonban – véleményem szerint – az ázsiai versmértékeket ismertető fejezet öt fontosabb tartalmi egységre bontható, melyek a következők:

⁴³⁴ Lásd: Csokonai – Nagy Gábornak, [Debrecen, 1794.] (12. levél) CSVMOML. 1999. 28.

⁴³⁵ CSVMOML. 2002. 162–168.

⁴³⁶ *Uo.* 166.

⁴³⁷ Lásd: ADJ 1806, 56.

⁴³⁸ JONES 1774. 24–66.

1. Bevezető az arab, török és perzsa költészetéről, verstanról: néhány általános megjegyzés, és egy-két arab, a verstannal kapcsolatos szó magyarázata (24–26.)
2. Az arab–perzsa verslábak (*pedes*) ismertetése (27–28.)
3. Az arab–perzsa sorfajták bemutatása, példákkal (*de carminum generibus sive البحر dicendum est*) (29–60.)
4. További általános megjegyzések az arab–perzsa költészetéről (60–62.)
5. A héber versekről, különbségek és hasonlóságok a héber és az arab verstani hagyományok között (62–66.)

Annak ellenére, hogy az arab–perzsa verselés alapjaiban különbözik az Európában ismert görög–római típusú időmértékes verseléstől – mely eltérések részletezésére később térek ki – az egész fejezetre jellemző, hogy Jones a bemutatandó rendszert a már ismert rendszerhez való viszonyában, azzal összehasonlítva határozza meg. Ehhez hasonló megjegyzéseket tesz:

„Magna est in poesi Asiaticâ metrorum varietas, in quâ ne Graecae quidem cedit: hoc tamen praecipuè interest, quod Arabes et Persae plures habeant syllabas longas quàm breves, Graeci verò pluribus utantur brevibus quàm longis; unde sit, ut tribrachyn, proceleusmaticum, primum paeona, aliosque pedes volubiles, quibus Graeci tum poetae, tum oratores delectantur, Asiatici in versibus non adhibeant.”⁴³⁹

Az arab–perzsa rendszer megfeleltethető a görög–római időmértékes verselésnek,⁴⁴⁰ azonban míg ez az átalakítás számunkra leegyszerűsíti, könnyebbé teszi a keleti verstan befogadását, komoly következményekkel és félreértésekkel járhat. Alapvető különbség a két rendszer között, hogy, míg a görög–római verselés szótag alapú, addig az arab–perzsa *ḥarf*,⁴⁴¹ azaz betű alapú, tehát alapvetően az írott és nem a hangzó formán alapul.

⁴³⁹ A pontos érthetőség miatt ebben a fejezetben a latin idézetek fordítását is közlöm. 'Az ázsiai költészetben nagy a versmértékek változatossága, melyekben nem marad a görög mögött, attól mégis különösképpen különbözik: az araboknak és a perzsáknak több hosszú szótagjuk van mint rövid, a görögök azonban több rövidet használnak mint hosszút, amiből keletkeznek olyanok, mint a tribrachis [U U U], proceleusmaticus [U U U U], első paion [– U U U], és másféle gördülékeny [jól folyó] lábak, melyekkel mind a görög költők, mind a szónokok gyönyörködtetnek bennünket, az ázsiaiak verseikben nem használják.' JONES 1774. 25–26.

⁴⁴⁰ Vö.: „It may help to illuminate this somewhat puzzling scene if the various figures in it are represented also in the guise of European notation. For the purpose a mutaḥarrik consonant (i. e. consonant + short vowel) is to be regarded as a short syllable (U), and a mutaḥarrik puls sākin (i.e. consonant + short vowel + consonant, or consonant + long vowel) as a long syllable (–).” ELWELL-SUTTON 1976. 10.

⁴⁴¹ A حرف egyaránt jelölheti betűt mint az írás alkotóelemét, a nyelv vizuálisan megjelenített, merőben absztrahált elemét; és a partikulát, a nyelv jelentéssel bíró, ragozhatatlan elemét. Legtöbb esetben csak a

Az arab–perzsa verselési rendszer alapegysége tehát az írásképp legkisebb eleme: a betű. A két verselési rendszer közötti legfontosabb különbségek ebből erednek, bár korántsem merülnek ki ebben. Alább néhány példával igyekszem megvilágítani, milyen, alapvetően más szemléletet igényel a betű alapú verselési rendszer befogadása és egyben alkalmazása, és milyen félreértésekhez és tévedésekhez vezet, ha nem tulajdonítunk jelentőséget annak, hogy e rendszer legkisebb eleme nem a szótag, hanem a betű. Mint majd a következő példákból látni fogjuk, Jones számára sem volt egyértelmű az arab–perzsa rendszer e sajátága, így egész verstani ismertetése téves képzeteken alapult. Jones, mivel nem értette, nem ismerte kellőképpen a bemutatni szándékozott *ḥarf*-alapú⁴⁴² verselési rendszert, keverte azt a szótag alapú görög–római időmértékes rendszerrel. Jól megvilágítja ezt a problémát Jones verslábakkal kapcsolatos állítása:

„[...] syllabam longam, et pyrrichium longae temporibus aequalem, *chordas* nominant, iambum et choreum, *paxillos*.”⁴⁴³

A hosszú szótag (–), a pirrichius (U U), a jambus (U –) és a trocheus (– U) a görög–latin prozódia fogalmai, míg a szövegben kötélként (‘chorda’ – *sabab*) és karóként (‘paxillus’ – *vataḍ*) szereplő terminusok a *ḥarf*-alapú verstan elemei. Az ilyen típusú összevetés, bár nem helytelen, mégsem javasolt, ugyanis a két verselési rendszer eltérő szintjein álló egységeket helyezi egy szintre, mely – mint majd látni fogjuk – később komolyabb zavarokat is fog okozni. Az arab–perzsa rendszerben (^c*aruḏ*)⁴⁴⁴ ugyanis a *ḥarfok* (a magánhangzót hordozó *motaḥarrek*;⁴⁴⁵ és a magánhangzó nélküli *sāken*⁴⁴⁶) magasabb egységbe szerveződnek, mely egységnek *aṣl* (pl. *oṣul*)⁴⁴⁷ a neve. Két ilyen egység van: a Jones által is megnevezett *sabab* (‘kötél’) és *vataḍ* (‘karó’). Azonban fontos hangsúlyozni, hogy ez a szint még nem felel meg a görög–latin verselési

kontextusból derül ki, hogy a kifejezésnek mi az aktuális jelentése. A *ḥarf* mint verstani fogalom a rendszer alapegységére, a betűre utal.

⁴⁴² Itt és a fejezet további részében az értekezésben használt átírási rendszer következetessége érdekében az arab–perzsa verselési rendszer alapvetően arab eredetű szakszavait a perzsa kiejtést tükröző átírásban közlöm.

⁴⁴³ ‘A hosszú szótag és a pirrichius időben egyenlő hosszúak és *köteleknek* nevezik, a jambust és a trocheust pedig *karóknak* hívják.’ JONES, 1774. 26. (Kiem. az eredetiben.)

⁴⁴⁴ Az ^c*aruḏ* (عروض) egy mesterségesen létrehozott metrikai rendszer, melynek alapjait al-Xalil (718–791 k.) az arab grammatika és prozódia apja teremtette meg. Neki köszönhető a mai napig használatos terminológia, s a továbbiakban körvonalaiban ismertetendő verselési rendszer alapszabályainak megfogalmazása. Vö. JEREMIÁS 2007. 40.

⁴⁴⁵ ‘mozgó’, az elemzésnél használatos jele: ○

⁴⁴⁶ ‘nyugvó’, az elemzésnél használatos jele: |

⁴⁴⁷ ‘alap’

rendszer verslábainak! Az ^c*aruž* „verslába”, pontosabban a *rokn* (pl. *arkân*),⁴⁴⁸ *aşlok*ból épül fel. Két versláb-típust különböztetünk meg, az egyik csoport két (*xomâsi* – ’ötbetűs’), a másik csoport három *aşl*ból áll (*sobâ^ci* – ’hétbetűs’). Így tehát könnyen belátható, hogy a görög-római rendszer pirrichius nevű verslába (UU) nem lehet versláb (*rokn*) az ^c*aruž*-rendszerben, ugyanis a két *motaḥarrek* mindössze egy *aşl*t tesz ki, a *rokn* pedig – mint már szó volt róla – két vagy három *aşl*ból épül fel.

Ennek az ismeretnek a hiánya, illetve a már megszokott rendszer mintájának követése fedezhető fel abban, ahogy Jones leírja az arab–perzsa rendszer „verslábait”. Három csoportba rendezi a lábakat: két szótagos, három szótagos és úgynevezett szerkesztett lábak. Tehát a csoportosítás alapja a lábat alkotó szótagok, nem pedig az *aşl*ok száma. Ahhoz, hogy kiderüljön, milyen hibákat lehet ezzel a módszerrel véteni, elegendő a Jones által a *rokn* egy típusaként, „két szótagból álló arab–perzsa verslábként” ismertetett verslábakat megvizsgálni, melyeknek a következőket tartja:

pirrichius (U U), jambus (U –), trocheus (– U) és spondeus (– –)

A pirrichiusról már kifejtettem, hogy miért nem lehet *rokn*.

A jambus mellé Jones a következő példát teszi szemléltetésképpen: „fāāl” (فَعَّالٌ). Mint látható, a latin átírásban a magánhangzók fölé tett mellékjelek formája hivatott a „szótaghosszúságot”, pontosabban a szótag belső szerkezetét jelölni. Azonban, ha a felhozott példát az *aşl*-rendszerben elemezzük, meglepő következtetésre jutunk: a „fāāl”-nak három *ḥarfja* van: f^ḥl. Mielőtt továbbmennénk, megjegyzem, hogy az, ahogy Jones átírta latin betűkkel a szót, már önmagában igazolja, hogy nem volt tisztában a *ḥarfon* alapuló rendszerrel, ugyanis – nemcsak ebben a példában, hanem az egész fejezetben következetesen – figyelmen kívül hagyja, nem jelöli átírásban a szó egyik *ḥarfját*, az ^c*eyn*-t, a faringális spiránst, melyet ugyan a perzsák nem ejtenek, de mivel az írásban mutatkozik, a prozódiai elemzésnél teljes értékű *ḥarfként* kezelendő. Megjegyzem a klasszikus arabban a betűhöz határozott hangérték rendelhető, így nemcsak vizuálisan, hanem auditíven is megjelenik! Visszatérve a „fāāl”, pontosabban *fa^cal* elemzésére: az *fe* betű hordoz egy magánhangzót, az ‘a’-t, tehát a *fe* *ḥarf motaḥarrek*; az ^c*eyn* szintén egy a magánhangzót hordoz, tehát ez is *motaḥarrek*; a *lām*-ot viszont nem követi magánhangzó, így az egy *sâken*. A szó képlete tehát: ○○ |.⁴⁴⁹ Ez

⁴⁴⁸ ’oszlop’

⁴⁴⁹ *motaḥarrek* + *motaḥarrek* + *sâken*

pedig nem más, mint egy *vatađ*, tehát szintén nem *rokn* (versláb), hanem csak annak alkotóeleme.

A trocheusnál felhozott példa – „fālā” (فَعْلَان), tehát helyes átírásban *fā^cla* – képlete $\circ | \circ$.⁴⁵⁰ Szintén csak egy *vatađ*.

A spondeust szemléltető „fālān” (فَعْلَان) – recte: *fā^clan* – képlete: $\circ | \circ |$,⁴⁵¹ mely ugyan két *aszl*, egészen pontosan két *szabab*, azonban az *’arūz*-rendszerben a két *aşl*ból álló „verslábak” soha nem egyneműek, így az a példa sem tekinthető *rokn*nak.

Sorolhatnám még a példákat, ugyanis a Jones által, az arab–perzsa rendszer verslábaira hozott huszonöt példából tizenhét az arab–perzsa rendszerben nem *rokn* (alapversláb).⁴⁵² Az európai verstanok által használt megnevezéssel az alábbiak tekinthetők az *’arūz* alapverslábainak:

bacchius	U – –	$\circ \circ + \circ $
krétikus	– U –	$\circ + \circ \circ $
első epitritus	U – – –	$\circ \circ + \circ + \circ $
második epitritus	– U – –	$\circ + \circ \circ + \circ $ vagy $\circ \circ + \circ + \circ $
harmadik epitritus	– – U –	$\circ + \circ + \circ \circ $ vagy $\circ + \circ \circ + \circ $
negyedik epitritus	– – – U	$\circ + \circ + \circ \circ$
második dochimius	U U – U –	$\circ \circ + \circ + \circ \circ $
első dochmius	U – U U –	$\circ \circ + \circ \circ + \circ $

A harmadik oszlopban a már bemutatott *ḥarf*-alapú rendszer szerint felírva az alapverslábak szerkezete látható. Mint a táblázatból kiolvasható, ez utóbbi felírása azért is szükséges, mert felhívja a figyelmet két rendszer egymásra vetítésének további problémáira. Az arab–perzsa rendszer tíz alapverslábát nyolc európai típusú lábbal lehet leírni. Mivel a *ḥarf*-alapú rendszer finomabb különbségek érzékeltetésére alkalmas, a transzformálás során két esetben is elvész a különbség az *’arūz*-rendszerben határozottan elkülönülő *rokn*ok között.

⁴⁵⁰ *motaḥarrek + sāken + motaḥarrek*

⁴⁵¹ *motaḥarrek + sāken + motaḥarrek + sāken*

⁴⁵² Az *’arūz*-rendszer 10 alapverslábáról és arról, hogy az egyes lábak milyen *rokn*okból állnak, lásd: ELWELL-SUTTON, 1976. 10–12.

A fenti lista még egy problémára rávilágít: a görög–római időmértékes verselésben leggyakrabban előforduló lábak (trocheus, daktilus, jambus, anapestus, spondeus, pirrichius) a keleti rendszerben nem léteznek, pontosabban csak mint az alapverslábak másodlagos, származtatott változatai (*foru*^c) léteznek, kivéve a pirrichiust, melyet azonban semmilyen körülmények között nem használnak az arab és perzsa költészetben.⁴⁵³

A fejezet bevezetőjében Jones tisztázza, hogy azért nem használja az arab terminológiát, mert az idegen és durva hangzású szavak – melyeket a témában korábban született munkák is használtak – elriasztják az olvasókat.⁴⁵⁴ Az elrémítő terminológia illusztrálására Miguel Casiri (1710–1791) Madridban megjelent *Bibliotheca Arabico-Hispanica Escorialensis*, az Escorial arab kézirateit bemutató könyvéből idéz egy részletet, melyben hemzsegnek az arab (szak)szavak, ráadásul mivel a rövid szöveg a kontextusából ki lett ragadva, természetesen nehezen értelmezhető. Az idézet után a következő megjegyzést teszi:

„Bárki olvassa ezt, olyan homályosnak tűnik, mint a Plautus darabjában szereplő Hanno *pun* beszéde.”⁴⁵⁵

Majd rátér az arab verstan ismertetésére, immáron az olvasó számára könnyen befogadható, érthető és megszokott terminológiával, mely mint már az eddigiekből kiderült, lehet, hogy a görög–latin típusú verseléshez szokott gondolkodás számára – megjegyzem, nemcsak a terminológia miatt – világosabbnak tűnik, éppen a bemutatni kívánt rendszer jellegzetességeit nem teszi láthatóvá. Felmerül a kérdés, hogy vajon Jones valóban az olvasói feladatának megkönnyítése miatt választotta, hogy a szótagalapú rendszeren át ismerteti az arab–perzsa verselési rendszert, vagy pusztán saját ismeretének hiányosságait igyekezett elrejteni.

Jeremiás Éva dolgozatában nagyon finoman rámutat arra, hogy Jones – bár az indoeurópai nyelvészet megalapozója, több indoeurópai és több sémi nyelv ismerője – perzsa grammatikájában hasonlóképpen összezavarodik az indoeurópai és a sémi

⁴⁵³ A 10 alapversláb és származtatott változatainak részletes listáját lásd: *Uo.*, 29.

⁴⁵⁴ Vö.: „[...] et quoniam in hoc sermone *Europeos* alloquor, utar vocabulis in *Europâ* cognitiss, ne peregrinis durisque vocibus lectores deterream; quod illos fecisse video, qui idem argumentum antea tractaverunt.” ‘[...] és mivel ebben az írásban *európaiakhoz* beszélek, *Európában* ismert szavakat használok, nem idegeneket és durva hangzásúakat, melyek az olvasókat elriasztják; mivel véleményem szerint ezt tették azok, akik korábban ezt a tárgyat taglalták.’ (Kiem. az eredetiben) JONES 1774. 25.

⁴⁵⁵ „Profecto haec legenti cuius tam obscura videbuntur quam Hanno in Fabulâ Plautinâ personati oratio *Punica*.” (Kiemelés az eredetiben.) JONES, 1774, 25.

nyelvészeti terminológia.⁴⁵⁶ Úgy tűnik tehát, hogy az európai orientalizmus egyik megalapítójaként, előfutáraként számon tartott Jones, ugyan bizonyos esetekben vitathatatlan érdeme, hogy a keleti sajtóságokra elsőként mutat rá,⁴⁵⁷ mind a perzsa nyelvészet, mind pedig a verstan tanulmányozásakor, ismertetésekor a könnyebb érthetőség kedvéért leegyszerűsítő terminológiát használ,⁴⁵⁸ mely végső soron mindkét tanulmánya esetében tárgyi tévedéshez, tévedésekhez vezet: grammatikai munkájában apróbb bizonytalanságok kerülnek felszínre, a prozódia ismertető fejezet pedig arra enged következtetni, – mint a fentiekből is látszik – hogy Jones az arab–perzsa verselés alapjaival sem volt tisztában. Így tehát belátható, hogy amit ebből Csokonai megérthetett, az már nagyon távol állt a perzsa verstantól.

De mielőtt visszatérnénk Csokonaira a Jones által ismertetett arab–perzsa sorfajtaokról (*baħr* pl. *boħur*)⁴⁵⁹ kell néhány szót ejteni. Elsőként a tizenhat sorfajta arab nevét, a név latin jelentését és verstani alapjellemezőit adja meg. A lista alapjában véve helyes, azonban a verstani alapjellemező tömör leírásánál az eddig ismertetettekhez hasonló problémák fedezhetőek fel. Egy példa bemutatásával szemléltetem az ebben a részben általánosan jellemző hibát.

Jones az egyik leggyakoribb perzsa sorfajtaról, a *rağaz*ról azt írja, hogy a jambusnak nevezett, európai típusú verslábakból épül fel (*iambicum*), holott ennek megfelelő alapversláb (*rokn*) az [˘]*aruž*-rendszerben nem létezik. A *rağaz* alapformája valójában három harmadik *epitritus*ból (– – U –, *recte* ◦ | + ◦ | + ◦◦ | vagy ◦ | + ◦ | ◦ + ◦ |) épül fel, tehát az a forma, mely látszólag „jambusokból” áll, valójában a *rağaz* egy variánsa, de ez esetben sem jambusokból, hanem az alapversláb másodlagos, származtatott változataiból (*foru*[˘]), dijambusként mutakozó *rokn*okból áll. Sorolhatnám a hasonló példákat, mivel Jones abból fakadóan, hogy az ismertetett rendszer alapjait

⁴⁵⁶ Vö.: „[H]e created his own terms. [...] Apart from his famous passage on «the roots of verbs» of 1786, this term also appeared in the subsequent discourses «On the Arabs» (1787) and «On the Persians» (1789). Here the use of the word «root», or rather the analysis of the word-structure, is not correct philologically, yet it indicates that Jones must have had a concept of «root» in his mind, unlike his predecessors.” JEREMIÁS 1999, 285.

⁴⁵⁷ Vö. *Uo.* 286.

⁴⁵⁸ A perzsa nyelv leírásához már kialakulóban volt egyfajta terminológiai tradíció, melyet Jones szándékosan nem követ, annak ellenére, hogy elődei latin nyelvű munkáit minden bizonnyal ismerte. Vö. „Nevertheless, Jones took pride in declaring his work to be «an original production». Apparently he avoided using sophisticated terms. Speaking about different grammatical phenomena such «common terms of grammar» (185) as letter, syllable or particle were the ones mainly applied. The term he used most often was the traditional empty word *termination*, which referred to the last letter of the word, or to real grammatical morphemes like the plural maker (*-hā*), the derivational suffixes (*-idan*) or the personal affixes. There is only one occurrence of the word *characteristick* (334) which clearly echoes the Latin terms *characteristicum* or *literae characteristicae*.” *Uo.* 284.

⁴⁵⁹ ‘folyó’

tévesen gondolja el, több esetben is hibás következtetésre jut, hasonló tévedéseket vét a fejezet egésze során. Ez nem egy esetben azzal jár, hogy az egyes sorfajták típusváltozatai között olyan lehetséges alternáns is példaként ismertet, mely valójában nem létező változat. Például egy másik igen gyakori sorfajta, a *hazağ* ismertetésénél összesen öt lehetséges változatot mutat be, példákkal. Mivel az *aruğ*-rendszerben az egyes verslábak (*rokn*) mellett igen sok származtatott láb (*foru*^c) létezik, melyek bizonyos esetekben az alapversláb változataiként szerepelhetnek, egy-egy verssornak meglehetősen sok lehetséges változata van. Jól szemlélteti ezt, hogy a Jones által hozott öt példa a *hazağ*-ra korántsem meríti ki az összes lehetőséget: Elwell-Sutton 34 típust ismertet könyvében.⁴⁶⁰ (Megjegyzem ez a perzsa verstan legtöbb változatú verstípusa.) Tehát Jones csak néhány példát említ a *hazağ* különféle változatai közül, ennek ellenére sikerül egy hibás metrikai képletet is ismertetnie.⁴⁶¹

A könyv azon része, mely a tizenhat arab–perzsa sorfajtat ismerteti és példákkal illusztrálja (29–60.), nem egy az előbbihez hasonló hibát tartalmaz. A tévesztések eredhetnek abból is, hogy – talán szintén az érthetőség és követhetőség érdekében – a metrikai képletek után túlnyomórészt latin nyelvű példák állnak, és csak az esetek kisebbségében idéz Jones arab, vagy perzsa verssort. A tárgyalt fejezetben Jones összesen 130 példát hoz fel, melyek közül csupán tíz arab és három perzsa nyelvű.⁴⁶² A sorfajták ismertetése után magyarázatot is ad munkamódszerére:

„Exempla Arabica aut Persica subiungere nolui, ne potiùs eruditionem plus aequo curiosam ostentare, quàm lectoris aut delectationi aut utilitati consulere, viderer.”⁴⁶³

Tehát – bevallása szerint – ez esetben is az érdeklődő olvasó kényelmét és kedvét keresvén nem idézett túl sok arab és perzsa verset, azonban inkább feltételezhető, hogy azért alkalmazta a latin nyelvű idézeteket, mert így az általa alapsorfajnak tekintett példáját csak kissé át kellett költeni egy-egy láb megváltoztatásához és már adott is az

⁴⁶⁰ ELWELL-SUTTON 1976. 89–119.

⁴⁶¹ U – – U | U – – U | – – – U | U – – – JONES 1774. 43.

⁴⁶² Megjegyzem, ezek a példák sem minden szempontból kielégítőek, pontosabban ebben a formában nem mindegyik alkalmas arra, hogy egy az arab és a perzsa nyelveket nem ismerő olvasó számára a felírt metrikai képletet illusztráló szöveggént funkcionáljon. Ugyanis elvárható lenne, hogy az arab betűs idézet mellett minden esetben szerepeljen latin betűs átírás, hiszen enélkül az olvasók nagy része számára teljesen hozzáférhetetlen, és megfejtethetetlen a példa. A tizenháromból azonban három esetben (két perzsa és egy arab nyelvű idézetnél) Jones csak a latin fordítást adja meg, s természetesen azt sem az adott versmértékben. Három esetben ugyan a latin nyelvű átírást közli, de nem fordítja le az idézetet. Csak fennmaradó hét példája (mindegyik arab nyelvű) tekinthető kielégítőnek, mivel az arab idézethez a latin betűs átírást és a tartalmi fordítást is megadja.

⁴⁶³ ‘Arab vagy perzsa példákat csatolni nem akartam, nehogy úgy tűnjék, különleges tájékozottságomat a méltányosnál inkább, és jobban mutogatom, semmint hogy az az olvasónak akár gyönyörűségére, akár hasznára válna.’ JONES 1774. 60.

újabb példa.⁴⁶⁴ Azonban könnyen belátható, hogy ez a technika nem sokat árul el az ázsiai költészet természetéről. Úgy tűnik, hogy Csokonai is többre értékelte az „autentikus” példákat a szemléletes latin példáknál, ugyanis a *Kivonat az Ázsiai poézisről* címmel ellátott jegyzetelésében mindössze egy olyan példát találhatunk ebből a verstani részből, melyben latin szöveget idéz, a többi esetben, ahol a metrum mellett latin példasor állt, azt elhagyta, nem jegyezte ki. Ezzel szemben a tíz arab idézetből hatot, és a perzsa idézetek mindegyikét kimásolta. Mi lehetett a szelekció alapja? Az átírás nélküli arab szöveget nem idézi Csokonai, vélhetően azért, mert fogalma sem volt, hogyan kell kiolvasni a számára idegen betűket,⁴⁶⁵ a latin szöveg pedig nem versmértékbe lett fordítva, így a példa el volt rejtve előle a betűk mögé.⁴⁶⁶ Azonban mivel magyarázható, hogy az átírás nélküli két Hâfez-idézet belekerül Csokonai munkájába? Ez utóbbiak sem alkalmasak a Jones által közölt formában verstani sajátosságok bemutatására, így, csak mint jegyzet – N. B. jelzés alatt – magyar fordításban olvashatóak Csokonainál.⁴⁶⁷ A harmadik Hâfez-idézet az egyetlen olyan perzsa példa, mely latin átírásban is olvasható – tehát ki tudta olvasni Csokonai – és latin fordítással is el van látva, szintén bekerült a jegyzésekbe a néhány jambikus és trochaikus sorfajtat felsoroló részbe. Az, hogy a fejezet összes Hâfez-részletét kimásolta Csokonai, azzal az élénk, a perzsa költészet, és különösen Hâfez iránti érdeklődéssel magyarázható.

A negyvenkét oldalas Jones-fejezetnek Csokonai a töredékét jegyzi ki: a kritikai kiadásban mindössze nyolcvanhét sor terjedelemben van közölve. A konkrétan a metrumokat bevezető rész Csokonainál így hangzik:

„Nagy különbbfélesége van az Ázsiai Poesisban a’ Metrumoknak, a’ mellybe még a’ Görögnek sem enged, hanem N.B. az Arabsoknak és Persáknak több hosszú Syllabájok

⁴⁶⁴ Példái a *madidra*:

Inter umbras	arborum	sic jacentes / Dulce carmen	barbitō	succinamus.
Inter umbras	arborum	sic jacens / Dulce carmen	barbitō	succinis.
Inter umbras	arborum	sic jacens / Dulce plectro	succinis	carmen.
Inter umbras	arborum	virides / Dulce plangis	dum nemus	resonat.

⁴⁶⁵ A 18. század végén a *Debreceni Kollégium*ban Kotsi S. Istvántól lehetett arabul tanulni, azonban, őt csak 1795 szeptemberében nevezték ki, amikor Csokonainak már nem volt kapcsolata az intézménnyel. 1792-ben ugyan ki akarták nevezni Csató Gergelyt, hogy keleti nyelveket és az ahhoz kapcsolódó tudományokat tanítsa, azonban kinevezésére mégsem került sor. Lásd: G. SZABÓ 1996. 247 és 273. Csokonai tehát nem tanult arabot és más keleti nyelveket Debrecenben. Feltételezhető, hogy a Kollégium könyvtárában már ekkor megvoltak az arab grammatika korabeli oktatásához használt könyvek (Erpenius grammatikája és Lokman történetei), melyeket Csokonai tanulmányozhatott, azonban komolyabb nyelvtudást semmiképpen nem feltételezhetünk.

⁴⁶⁶ A latin betűs átírással ellátott arab idézetek Csokonai számára is értelmezhetőek voltak, metrikai szempontból.

⁴⁶⁷ CSVMÖM F. 2002. 152.

van, mint a' Görögöknek. Verseiknek neme többnyire Jambicus, és Trochaicus, a' sok közül néhányat említek, mint: [...].'⁴⁶⁸

Az idézett részlet első mondata tekinthető Jones-fordításnak,⁴⁶⁹ azonban a második mondat tartalmát Csokonai következtetésének kell tartanunk, ugyanis a *Poeseos Asiaticae Commentariorum Libri VI.*-ben ehhez hasonló megjegyzés nem olvasható. Az eddig ismertetett, Jones által alkalmazott módszer (t.i. a görög–római verselés felől vizsgálja az *aru*-rendszert) következménye, hogy – mint az idézetből látszik – Csokonai végképp nem látja a lényegi különbséget a két prozódia között. Az arab–perzsa verselés legfőbb sajátosságát két dologban határozza meg:

1. Több a hosszú szótag, mit a görögben. – Az észrevétel helytálló, azonban, mint már arról szó esett, az *aru*-rendszerben alapvetően nem létezik a szótag fogalma.
2. A leggyakoribb verslábak a jambus és a trocheus. – Szintén szó volt már róla korábban, a megnevezett két versláb az arab–perzsa rendszerben nem *rokn*, hanem *foru*^c, így ez is téves szemlélet, mely verselési hibákhoz vezet.

Csokonai Jones százharminc példájából tizennyolcat választ ki, de meglepő módon nem azt teszi, hogy minden sorfajta (*bahr*) egy-egy példát idéz, hanem a következőképpen jár el: bemutat egy *vâfert*, hét *rağazt*, hét *ramalt*, két *monsarehet*, és egy *motadâreket*. Mivel a *bahrok* arab neve nem szerepel Jones könyvében latin átírásban, Csokonai nem ismerhette az eredeti elnevezést, csak azoknak latin fordítását, illetve a Jones által adott görög–római típusú tömör jellemzést. Ebből fakadóan természetesen Csokonai nem tudta szakszerűen megnevezni az idézett metrumokat, hanem jobb híján – Jones mintáját követve – az európai verstani terminusokkal írta le azokat. Azonban fontos kiemelni, hogy a kijegyzetelésben nem vette át az eredeti kategóriákat, így végleg felismerhetetlen, hogy az idézettek melyik sorfajta tartoznak: előfordul, hogy külön számozás alatt jelennek meg az azonos sorfajta különböző változatai. Így például a hét *rağaz* hat pontba szedve jelenik meg a kijegyzetelésben, tehát pusztán két példánál látszik a kapcsolat (t.i. egy csoportba tartoznak), a többi esetben úgy tűnik, mintha egymástól független, önálló sorfajtaokról lenne szó. Hasonlóképpen félrevezető a

⁴⁶⁸ CSVMÖM F. 2002. 150.

⁴⁶⁹ Vö. „Magna est in poesi Asiaticâ metrorum varietas, in quâ ne Graecae quidem cedit: hoc tamen praecipuè interest, quod Arabes et Persae plures habeant syllabas longas quàm breves, Graeci verò pluribus utantur brevibus quàm longis”. Az arab költészetben nagy a versmértékek változatossága, melyekben nem marad a görögök mögött, attól mégis különösen különbözik: az araboknak és a perzsáknak több hosszú szótagjuk van, mint rövid, a görögök azonban több rövidet használnak, mint hosszút’. JONES 1774. 25–26.

*ramal*ról idézett metrizálások, melyek három pontban kerülnek bemutatásra. Még egyszer hangsúlyozom, hogy sorfajták arab–perzsa elnevezése Csokonainál nem jelenik meg, így a külön pontok alatt bemutatott sorfajtákat ő vélhetően eltérő sorfajtként értelmezte.

Mindezek ismeretében érdemes átgondolni Képes Géza megállapításának létjogosultságát, mely szerint Csokonai tudatosan arab–perzsa versmértékeket használt az *Tartózkodó kérelem* és *A' Hafiz sírhalma* című verseknél. József Attila ritmizálása alapján az előbbi költeményről a következőt írja:

„József Attila nem nevezte meg ezt a ritmusváltozatot, Csokonai feljegyzéseiben viszont megtaláljuk ennek a ritmusváltozatnak a sémáját, az arab és perzsa versmértékek ismertetésénél. (Természetesen, latin elnevezéseket találunk a ritmusváltozatok mellett, de teljesen világos, hogy arab és perzsa versmértékeket tárgyal itt, Jones nyomán, Csokonai!) A versmértéknek arab neve (a perzsák is így nevezik): *ramal* – ez egyike Háfiz legkedveltebb versmértékeinek: különösen ghazaljaiban alkalmazza.”⁴⁷⁰

Képes a következő kijegyzetelt szövegrészre utal:

10. U U – – / U U – – / U U – – / vagy U U – – / U U – – / U U
– /. Horatii: Miserarum est negue amori dare ludum. Ionicus a
min.⁴⁷¹

Az imént idézett metrikai képlet és József Attila máig helyesnek tartott metrizálása⁴⁷² azonban nem egészen egyeznek. Az előbbi ugyanis három lábból áll, az utóbbi pedig kettő plusz kettőből, tehát négyből. Az látszik tehát körvonalazódni, hogy feltételezhetően ez esetben Csokonai nem *ramal*-ban (saját elnevezéssel *ionicus a minore*) írta versét, hiszen az arab–perzsa verssornak ilyen metrizálása nemcsak saját jegyzeteiben nem található, hanem Jonesnál sem.⁴⁷³ Sokkal meggyőzőbbnek tűnik Vadai István elemzése: az időmértékes vers *ionicus a minore*-ből épül fel, s legfontosabb rítmiai jellemzője, hogy a lejtés szerint (hím- és nőrim) és minőség szerint (rag- és tisztarím) megkülönbözteti és váltva használja a rímekeket.⁴⁷⁴

⁴⁷⁰ KÉPES 1964. 404.

⁴⁷¹ CSVMÖM F. 2002. 151.

⁴⁷² U U – – / U U – – / U U – – / U U – – | U U – – / U U – – / U U – – / U U – |

⁴⁷³ Megjegyzem, Képes Géza nem téved abban, hogy létezik a *ramal*-nak olyan változata, mely tulajdonképpen egyezik a Csokonai-vers ritmikai képletével, azonban, tekintve, hogy Jones ezt a változatot nem közli, véletlen egybeesésnek kell tekintenünk. A *ramal* megfelelő variánsaihoz lásd: ELWELL-SUTTON 1976. 97.

⁴⁷⁴ A tárgyalt Csokonai költemény verstani magyar prozódia-történeti helyéről, és a téves hagyományról, miszerint ezt a verset tartjuk a szimultán verselés iskolapéldájának lásd: VADAI 2002. 35–53.

A' *Hafiz sirhalma* esetében is úgy tűnik, nem indokolt az arab–perzsa versmérték használatának feltételezése. Képes Géza szerint Csokonai *možâre*^c,⁴⁷⁵ Hâfez kedvelt versmértékében írta e költeményét. Azonban ez esetben nem tud a szerző jegyzeteire támaszkodni, hiszen, a fenti listából is látható volt, hogy erről a sorfajtáról Csokonai nem készített metrikai feljegyzéseket. Ráadásul Jones könyvében sincs olyan példa a *možâre*^c-ra, mely a versnek mintául szolgált volna. Így, jobb híján Képes a következővel magyarázza, hogy a motivikus egyezéseken túl a vers ritmusa is keletiesen hat:

„A *Hafiz sirhalma* című Csokonai-vers is, az eddig elmondottakon kívül, azért hat tökéletes háfiz műnek, mivel két anakreoni sor összekapcsolása tökéletes arab–perzsa versmérték: a *muzárí*, amely szintén kedvelt versmértéke Háfiznak.”⁴⁷⁶

Sajnos Képes nem magyarázza meg, hogy mire alapozza ezt az állítását. Az, hogy két anakreóni sor összekapcsolása egy *možâre*^c-t eredményez, nemhogy Jonesnál nem olvasható, így Csokonai sem rendelkezhetett ilyen képzetekkel, hanem alapjában véve téves kijelentés. Létezik ugyan egy olyan változata a *možâre*^c-nak, mely úgy is tagolható, mintha két anakreóni sorból tevődne össze:

-- U – U -- | -- U – U --⁴⁷⁷

ugyanez a felfedezhető görög–római verslábak jelölésével:

-- | U – | U – | – / -- | U – | U – | –

Azonban ez csak egy típus a tizenhatféle *možâre*^c-képlet közül, másrészt – s ez szempontunkból lényegesebb – ha az utóbbi minta szerint is tagoljuk a verssort, az anakreóni sornál alkalmazható variációk a *možâre*^c esetében nem megengedettek, ami azt jelenti, hogy akkor a vers egésze során Csokonainak e szerint a képlet szerint kellett volna megírnia minden egyes sort. Tehát – hogy mást ne említsek – kizárt az anapesztussal való kezdés lehetősége, ezzel szemben a versben tizenegy sor kezdődik

⁴⁷⁵ Az eddigi magyar hagyományban a sorfajta arabos kiejtés szerinti változata fordul elő leggyakrabban: *muzárí* /muḏārī/, azonban annak érdekében, hogy a dolgozatban egységesen, azonos elvek alapján átírt alakban legyenek olvashatók a verstani fogalmak, ez esetben sem tettem kivételt, így következetesen a perzsás *možâre*^c változatot használtam.

⁴⁷⁶ KÉPES 1964 405.

⁴⁷⁷ A sorfajta pontos neve, Elwell-Sutton alapján: „muḏarī‘ muṭamman axrab al- ṣadrayn”. ELWELL-SUTTON 1976. 107.

anapesztussal, ezen felül a refrén harmadik sora is anapesztussal kezdődik, ami összesen további nyolc előfordulást jelent.⁴⁷⁸

Azonban, mint Csokonai az *Anareoni Dalokhoz* írt jegyzetében kifejti, az anapesztusos kezdés az anakreóni verselésnél megengedett:

Az Anákreon? Jambusa a' minn ő írta mindenn Ódait 3 lábból áll
és egy syllabából, vagy is az ő verse negyedfél Jámbus. Hanem
az első láb lehet *lassú* is, *doboló* is (Spondeus vel Anapesticus)
e' szerint:

U— U— U— U
— — U— U— —
U U — U— U— U⁴⁷⁹

Úgy vélem, az idézet önmagáért beszél: Csokonai a kötethez készített jegyzeteiben – többek között – *A' Hafiz sírhalma* című vers tökéletes metrikai képletét megadta, ami nem más, mint a negyedfeles jambusi sor.

A fejezet elején felvetett kérdésre úgy tűnik, az a válasz adható, hogy sem Képes Gézának, sem Staud Gézának nem volt igaza Csokonai keleti verstani ismereteit, illetve ismereteinek alkalmazását illetően. Ugyanis Staud nem tulajdonít kellő jelentőséget Csokonai érdeklődésének, s nem fedezi fel, hogy Csokonai azért a régi formakészletet, verselést használta, mert Jones könyvéből – mint a kijegyzetelt anyagból is látszik –, bármennyire is szeretett volna tanulni, nem lehet pontos és jól hasznosítható ismereteket szerezni. Ezzel szemben Képes Géza, azt feltételezi, hogy Csokonainak egzakt keleti verstani ismeretei voltak, holott, láhattuk, hogy már Jones sem érti az *aruž*-rendszert. Bár meg kell jegyezni, Képes remekül rámutat a motivikus egyezésekre,⁴⁸⁰ mely igazolja, hogy Csokonai meg akarta érteni a keleti poézis legbelsőbb lényegét, de ez nem feltétlenül jár együtt a verstani ismeretek elsajátításával. Ahogy a bevezetőben idézett verstani munkájában a szépírói alkotást *poesisra* és *versificatióra* bontja, úgy állapíthatjuk meg, hogy a keleti *versificatio* számára jóformán ismeretlen volt, ezzel szemben a keleti *poesist* lelkesen ünnepelte, ahogy ezt szemléletesen fejezi ki a Hâfeznek emlékét állító költeményében. Így érthetővé válik, hogy hogyan lehet a perzsa

⁴⁷⁸ Mindehhez még az is hozzájárul, hogy a több versszak is páratlan sorszámú, így bizonyos esetekben árván marad egy anakreóni sor, Csokonai általános verstani jártasságát ismervén, ilyen hiba nagyon meglepő lenne tőle. Ez is arra utal, hogy anakreóni sorait, hogy úgy mondjam nem akarta összekapcsolni.

⁴⁷⁹ CSOKONAI ADJ 26.

⁴⁸⁰ KÉPES 1964. 402–405.

költészet egyszerre gyöngyök fűzése a penna gyémánt hegyével,⁴⁸¹ és Hanno homályos pun beszéde.⁴⁸²

⁴⁸¹ CSVMÖM F. 2002. 149.

⁴⁸² CSVMÖM F. 2002. 150.

VIII. Összegzés és kitekintés

Jelen dolgozat legfőbb célja a korai magyar Hâfez-kutatás szélesebb kontextusba helyezése volt: annak bemutatása, hogy Reviczky keleti irodalmi ismeretei és Hâfez-fordításai sok további európai fordítás kiindulópontja és mintája volt. Annak ellenére, hogy Reviczky Károly 1771-ben kiadott latin nyelvű munkája volt az első Európában, önálló kötetben megjelent Hâfez -fordítás, a szakirodalmak gyakran nem emlékeznek meg róla; és részletes, a fordításkötetet bemutató tanulmány korábban nem készült. A 'Hâfiz sîrhalma' című vers elemzése által rávilágít Csokonai kulcsszerepére a magyar Hâfez-recepcióban, ugyanis az európai és keleti szakirodalmakban egyaránt Goethe *West-östlicher Divan*-ját (Stuttgart, 1819) c. kötetét tartják számon mint az első európai, Hâfez költészete által ihletett irodalmi alkotást, holott több mint két évtizeddel korábban született Csokonai említett verse.

E disszertáció továbbá felhívja a figyelmet arra, hogy, bár a mai napig sem beszélhetünk szigorúan körülhatárolt Hâfez-kánonról, 18–19. században sok olyan *gazal*, melyről mára bebizonyosodott, hogy nem autentikus Hâfez-vers, Európában széleskörű ismertségre tett szert, és (nem egy esetben) az európai Hâfez-kánon kiemelt darabjaként lépett be a köztudatba.⁴⁸³ Még az olyan, a keleti irodalmat népszerűsíteni kívánó kötetekben is helyet kaptak ezek, a ma nem kanonikusnak tartott versek, mint a *Poems Consisting Chiefly of Translations from the Asiatic Languages* és a *The Flowers of Persian Literature*. Az európai Hâfez-recepció szempontjából kétségtelenül nagy szerepe van annak, hogy a 18–19. századi olvasóközönség számára nem egészen ugyanazt jelentette a Hâfez-kánon, mint napjainkban. A disszertációhoz csatolt Appendix-kötet célja az, hogy a tárgyalt fordítók fordításaiból összeállított fiktív kötet segítségével képet alkothassunk a 18. század végén – 19. század elején körvonalazódó európai Hâfez-képről, másrészt az egyazon *gazalokról* készült különböző nyelvű fordítások összevethetőek.

⁴⁸³ Lásd: App. II. a. 1–4.

Bibliográfia

Primer irodalom:

- ĠANI–QAZVINI 2008. Qâsem ĠANI – Moḥammad QAZVINI, *Divân-e Hâfez*, Qoqnus, Tehran, 1387 š./2008. (1. ed. 1320 š./1941).
- REVICZKY 1771. Gróf REVICZKY Károly, *Specimen Poeseos Persicae, sive Muhammedis Schems-eddini notioris agnomine Haphyzi Ghazelae, sive Odae sexdecim ex initio Divani depromptae, nunc primum latinitate donatae, cum metaphrasi ligata et soluta, paraphrasi item ac notis*, Kaliwoda, Bécs, 1771.
- RICHARDSON 1802. John RICHARDSON, *A Specimen of Persian Poetry; or Odes of Hafez: with an English Translation and Paraphrase. Chiefly from the Specimen Poeseos Persicae os Baron Revizky, envoy from the Emperor of Germany to the Court of Poland. With Historical and Grammatical Illustrations, and a Complete Analysis, for the Assistance of those who wish to study the persian language. A new edition, corrected and enlarged by S. Rousseau, teacher of the persian language*, London, 1802. (1. ed. 1774.)
- JONES 1770. Sir William JONES, *Histoire de Nader Chah, connu sous le nom de Thahmas Kuli Khan, empereur de Perse, Traduite d'un manuscrit persan, par ordre de sa majesté, Le Roi de Dannemark, avec des notes chronologiques, historiques, géographiques et un Traité sur la Poésie Orientale*, II. kötet, P. Emsly, London, 1770.
- JONES 1771/a. Sir William JONES, *Dissertation sur la littérature orientale*, in *The Works of Sir William Jones with the Life of the Author ex Lord Teignmouth*, Volume XII. London, 1807. 271–310.

- JONES 1771/b. Sir William JONES, *A Grammar of the Persian Language*, W. and J. Richardson, London, 1771.
- JONES 1772. Sir William JONES, *Poems Consisting Chiefly of Translations from the Asiatic Languages, to which are added two essays, I. On the poetry of the Eastern Nations, II. On the arts, commonly called Imitative*. Clarendon Press, Oxford, 1772.
- JONES 1774. Sir William JONES, *Poeseos Asiaticae Commentariorum Libri Sex, cum Appendice, sublicitur Limon seu miscellaneorum liber*, T. Cadell, London, 1774.
- NOTT 1787. John NOTT, *Select Odes from the Persian Poet Hafez, translated into English verse with notes critical and explanatory by John Nott*, London, 1787.
- HINDLEY 1800. John Haddon HINDLEY, *Persian Lyrics or Scattered Poems from The Diwan-i-Hafiz, with paraphrases in verse and prose, a catalogue of the gazels as arranged in a manuscript of the works of Hafiz in the Chetham Library at Manchester, and other illustrations*, Oriental Press, London, 1800.
- ROUSSEAU 1805. Samuel ROUSSEAU (ed.), *The Flowers of Persian Literature, containing extracts from the most celebrated authors, in prose and verse; with a translation into English, being intended as a companion to Sir William Jones's Persian Grammar to which is prefixed an essay on the language and literature of Persia*, Samuel Rousseau, London, 1805.
- DÖBRENTÉI 1816. DÖBRENTÉI Gábor, *Perza költő' Hafiz Sirhalma 's Két Ódája*, in. Erdélyi Muzéum, 6. füzet, Trattner János Tamás, Pest, 1816. 167–174.
- FÁBIÁN 1824. FÁBIÁN Gábor, *Hafiz Persa Költő' Divánjából Gházelák 's Töredékek*, Petrózai Trattner Mátyás, Pest, 1824.

Szekunder irodalom:

- AFŠÂR 2007. Irâğ AFŠÂR, *Editing Problems of Persian Classical Texts and the Respect to Manuscript Autenticity = Theoretical Approaches to the Transmission and Edition fo Oriental Manuscripts*. Proceedings of a symposium held in Istanbul, March 28–30, 2001, ed. Judith PFEIFFER – Manfred KROPP, Beiruter Texte und Studien, Band 111, Orient-Institut, Beirut, 2007, 271–279.
- AFŠÂR 1999. Irâğ AFŠÂR, „Fāl-nāma” = *Encyclopeadia Iranica*, vol. IX., fasc. 2., ed. Ehsan YARSHATER, Bibliotheca Persica Press, New York, 1999. 172–176.
- AMBROS 1997. Edith G. AMBROS, „Surūr” = *Encyclopédie de l’Islam*. Nouvelle édition, tome IX, livraison 161–162, ed. C.E. BOSWORTH, E van DONZEL, W.P. HEINRICHS, G. LECOMTE, Leiden, Brill, 1997. 932.
- ARBERRY 1970. Arthur J. ARBERRY, *Fifty Poems of Ḥāfiz*, Cambridge University Press, Cambridge, 1970. (1. ed. 1947.)
- ASTARÂBÂDI 1991. Mirzâ Mohlammad Mahdi ASTARÂBÂDI, *Târix-e Ġahangošâye Nâderi*, ed. Abd-ol-[°]Ali Adib BARUMAND, Soruš, Negâr, Tehran, 1370 š./1991.
- BÁN 1986. BÁN Imre, *Csokonai világirodalmi távlatai* = *Studia Litteraria XXIV*. szerk. BITSKEY István, Debrecen, 1986. 7–48.
- BEKE 1955. BEKE Albert, *Földi és Csokonai verselmélete* = *ItK*, 1955/1, 62–75.
- BENCSIK 1989. BENCSIK Gábor, *Klasszikusok évjárdékért. Gróf Reviczky Károly (1736–1793) könyvtáráról*. = *A Könyv. A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesületének folyóirata* 1989/1, szerk. KOCSIS L. Mihály, Budapest, 1989. 134–135.
- BEREC 1858. Berec Károly, *Százszorszépek. Heine, Hafiz és Mirza Saffy dalaiból*, Emich Gusztáv, Pest, 1858.

- BODROGLIGETI 1971. András BODROGLIGETI, *Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- BOYCE 1953. Mary BOYCE, *A Novel Interpretation of Hafiz* = *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. 15, issue 2, Cambridge, 1953, 279–288.
- BROWNE 1969. Edward G. BROWNE, *A Literary History of Persia*, Vol. III. *The Tartar Dominion (1265–1502)*, Cambridge University Press, Cambridge, 1969. (1. ed. 1920).
- BURRILL 1997. Kathleen BURRILL, „Sūdī” = *Encyclopédie de l’Islam, Nouvelle Édition*, tome IX., livraison 161–162, ed. C.E. BOSWORTH, E. van DONZEL, W.P. HEINRICHS, G. LECOMTE, Brill, Leiden, 1997. 795–796.
- CANNON 1990. Garland CANNON, *The Life and Mind of Oriental Jones. Sir William Jones, the Father of Modern Linguistics*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney, 1990.
- CANNON 1966. Garland H. CANNON, *Sir William Jones’s Persian Linguistics = Portraits of Linguists. A Bibliographical Source Book for the History of Western Linguistics, 1746–1963*. Volume I., ed. SEBEOK, Thomas A., Indiana University Press, Bloomington and London, 1966. 36–57.
- CHATTERJI 1966. Suniti Kumar CHATTERJI, *Sir William Jones = Portraits of Linguists. A Bibliographical Source Book for the History of Western Linguistics, 1746–1963*. Volume I., ed. SEBEOK, Thomas A., Indiana University Press, Bloomington and London, 1966. 18–36.
- CLARK 1806. Adam CLARK, *The Bibliographical Miscellany; or Supplement to the Bibliographical Dictionary*, vol. I., W. Baynes, London, 1806.
- CORREALE 2003. D. Meneghini CORREALE, „Hafez. Lexical Structure of Hafez’s Ghazals” = *Encyclopaedia Iranica*, vol. XI., ed. Ehsan YARSHATER, Encyclopaedia Iranica Foundation, New York, 2003. 474–475.

- COURTNEY 1895. W.P. COURTNEY, „Nott, John, M.D.” = *Dictionary of National Biography*, vol. XLI. MacMillan and Co., New York, Smith and Co., London, 1895. 233–234.
- CZUCZOR—FOGARASI 1865. CZUCZOR Gergely—FOGARASI János, A Magyar Nyelv Szótára III. kötet, Pest, Emich Gusztáv Magyar Akadémiai nyomdásznál, A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából, 1865.
- CSOKONAI 1806. *Anakreoni Dalok Cs. Vitéz M. által*, Bétsben, Pichler Antal betűivel, 1803 [1806].
- CSOKONAI 1813. *CSOKONAI Vitéz Mihály Poétai Munkái* I–IV. köt., kiad. Márton József, Béts, 1813.
- CSVMÖM L. 1999. *CSOKONAI Vitéz Mihály Összes Művei Levelezés*, s.a.r. DEBRECZENI Attila, Akadémiai Kiadó, Bp., 1999.
- CSVMÖM T. 2002. *CSOKONAI Vitéz Mihály Összes Művei Tanulmányok*, s.a.r. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Akadémiai Kiadó, Bp., 2002.
- CSVMÖM F. 2002. *CSOKONAI Vitéz Mihály Összes Művei Feljegyzések*, s.a.r. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, SZÉP Beáta, Akadémiai Kiadó, Bp., 2002.
- CSVMÖM K 5. 2005. *CSOKONAI Vitéz Mihály Összes művei Költemények 5. 1800–1805.* szerk, SZILÁGYI Ferenc, Akadémiai Kiadó, Bp., 2005.
- CSVMÖM P. 2012. *CSOKONAI Vitéz Mihály Összes Művei Pótkötet*, s.a.r. DEBRECZENI Attila, Akadémiai Kiadó – Debreceni Egyetemi Kiadó, Bp. – Debrecen, 2012.
- DÁVIDHÁZI 1989. DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszülöttje” *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Gondolat, Budapest, 1989.
- DE BRUIJN 1996. J.T.P. DE BRUIJN, „Shem^c”, = *Encyclopédie de l’Islam*. Nouvelle édition, tome IX, livraison 153–154, ed. C.E. BOSWORTH, E van DONZEL, W.P. HEINRICHS, G. LECOMTE, Leiden, Brill, 1996. 428–429.
- DE BRUIJN 1997. J.T.P. DE BRUIJN, *Persian Sufi Poetry. An Inrtoduction to the Mystical Use of Classical Poems*, Curzon Press, 1997.

- DE BRUIJN 2000. J.T.P. DE BRUIJN, „Ġazal” = *Encyclopaedia Iranica*, vol. X., fasc. 4., ed. Ehsan YARSHATER, Encyclopaedia Iranica Foundation, Bibliotheca Persica Press, New York, 2000. 354–358.
- DE BRUIJN 2003. J.T.P. DE BRUIJN, „Hafez. Hafez’s Poetic Art.” = *Encyclopaedia Iranica*, vol. XI., ed. Ehsan YARSHATER, Encyclopaedia Iranica Foundation, New York, 2003. 469–474.
- DEBRECZENI 1998. DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újratekzdések költője*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998.
- D’HERBELOT 1776. Barthélemy D’HERBELOT de Molainville, *Bibliothèque orientale, ou dictionnaire universel*, J.E. Dufour et Ph. Roux, Maestricht [Maastricht], 1776. (1. ed. 1697).
- DOWLATŠÂH 1987. DOWLATŠÂH, *Tazkare-oš-šo^oarâ’*, ed. Moḥammad RAMEŽÂNI, Xâvar, Tehran, 1366 š./1987.
- EDGERTON 1966. EDGERTON, Franklin, *Sir William Jones = Portraits of Linguists. A Bibliographical Source Book for the History of Western Linguistics, 1746–1963. Volume I.*, ed. SEBEOK, Thomas A., Indiana University Press, Bloomington and London, 1966. 1–18.
- EGYED 2001. EGYED Emese, *Mennyei Barátom! Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrinczhez (1771–1789)*, s.a.r. és a jegyzeteket írta EGYED Emese, Erdélyi Tudományos Füzetek 236, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2001.
- ELWELL-SUTTON 1976. L.P. ELWELL-SUTTON, *The Persian Meters*, Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, Melbourne, 1976.
- FÁBIÁN 1825. FÁBIÁN Gábor, *Keleti Litteratura = Felső Magyar Országai Minerva*, 1825, 4^{dik} negyed, Ellinger István, Kassa, 1825. 401–408.

- FEKETE 1986. FEKETE Csaba, *Csokonai tanulmányai = Studia Litteraria* XXIV. szerk. BITSKEY István, Debrecen, 1986. 67-93.
- FERENCZY–DANIELIK 1856. FERENCZY Jakab – DANIELIK József, *Magyar Írók. Életrajz-gyűjtemény*, Szent-István-Társulat, Pest, 1856.
- FLÜGEL 1865. Gustav FLÜGEL, *Die Arabischen, Persischen un Türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien*, Erster Band, K. K. Orientalische Akademie in Wien, Wien, 1865.
- FRASER 1742. James FRASER, *The History of Nadir Shah, Formerly called Thamas Kuli Khan, The Present Emperor of Persia. To which is prefix'd a shorty History of the Moghol Emperors. And at the end is inserted a Catalogue of about Two Hundred Manuscripts in the Persic and other Oriental Languages, collected in the East by James Fraser*, London, W. Strahan, 1742.
- FRIED 2012. FRIED István, *Bevezetés az összehasonlító irodalomtudományba, Kisebbségkutatás Könyvek*, Lucidus Kiadó, 2012.
- GERHARD 1998. GERHARD B., „Erfān” = *Encyclopaedia Iranica*, vol. VIII., fasc. 5., ed. Ehsan YARSHATER, Bibliotheca Persica Press, New York, 1998. 551–554.
- GINTER-FROŁOW 2012. Magdalena GINTER-FROŁOW, *From Armchair Literates to Art Historians: The Polish Collections of Persian Manuscripts*, (Kézirat, megjelenés alatt.), 2012.
- GOLDZIER 1880. GOLDZIER Ignác, *Adalékok a keleti tanulmányok magyar bibliográhiájához a múlt században = Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1880. IV. évf. 2. szám, szerk. Ponori THEWREWK Emil, h.n., 1880. 113–129.
- GOLDZIER 1883. GOLDZIER Ignác, *A keleti tanulmányok történetéhez hazánkban a XVII. században = Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1883. VII. évf. 1. szám, szerk. HEINRICH Gusztáv, h.n., 1883. 42–44.
- GORECZKY 2008. Tamás GORECZKY, *Diplomaten- und Konsularausbildung in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Ein*

- Beitrag zur Institutionsgeschichte des Habsburgerreiches = Öt Kontinens. Az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék tudományos közleményei, szerk. MAJOROS István, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2008. 131–141.*
- G. SZABÓ 1996. G. SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium a "Pedagógia századában"*, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen, 1996.
- HÂ'ERI 2003. Moḥammad Ḥassan HÂ'ERI, *‘Erfân o taṣavvof*, Markaz-e Gostareš-e Zabân o Adabiyât-e Fârsi, Sâzemân-e Farhang o Ertebâtât-e Eslâmi, 1382 š./2003.
- HAMILTON –RICHARD 2004. Alastair HAMILTON – Francis RICHARD, *André du Ryer and Oriental Studies in Seventeenth-century France*, Arcadian Library, Oxford University Press, London, 2004.
- HÁSZ-FEHÉR 2006. HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A mediális fordulat az irodalomtörténetben = A látható könyv. Tanulmányok az irodalom medialitás köréből*, Klasszikus – magyar – irodalom – történet 2, szerk. Uő, Tiszatáj Könyvek, Szeged, 2006. 7–15.
- HILLMANN 1976. Michael C. HILLMANN, *Unity in the Ghazals of Hafez*, Studies in Middle Eastern Literatures – number six, Bibliotheca Islamica, Minneapolis, Chicago, 1976.
- HOLMES 1830. John HOLMES, *A Descriptive Catalogue of Books, in the Library of John Holmes, F.S.A. with Notices of Authors and Printers*. Vol. II, Matchet, Stevenson and Matchet, 1830.
- HORÁNYI 1777. HORÁNYI Elek, „Revitzki (Cárolus)” = *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*, tom. III., Bécs, 1777. 176.
- HORVÁTH 1968. HORVÁTH Károly, *A klasszikából a romantikába. (A két irodalmi irányzat Vörösmarty első költői korszakának tükrében)*, Akadémiai kiadó, Budapest, 1968.
- HUDI 2002. HUDI József, *Fábián-émlékkönyv. Fábián József (1761–1825) református esperes pályafutása*, Pápai Református

- Gyűjtemények Kiadványai, szerk. MEZEI Zsolt, Forrásközlések 4., Pápai Református Gyűjtemények, Pápa 2002.
- IVÁNYI 1975. IVÁNYI Tamás, „Ghazal. Arab irodalmi műfaj” = *Világirodalmi Lexikon*, III. kötet, szerk. KIRÁLY István – SZERDAHELYI István, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975, 524.
- JANCSÓ 1885. Dr. JANCSÓ Benedek, *Fábián Gábor élete és irodalmi működése*, Aradi Kölcsey-Egyesület, Arad, 1885.
- JAVADI 2005. Hasan JAVADI, *Persian Literary Influence on English Literature, With Special Reference to the Nineteenth Century*, Bibliotheca Iranica, Literature Series No. 8, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 2005.
- JENSEN 2011. Kristian JENSEN, *Aristocratic Aspirations and the Wartime Market: Competing for the Past and the Future* = UŐ, *Revolution and the Antiquarian Book. Reshaping the Past, 1780–1815*, Cambridge University Press, New York, 2011. 32–67.
- JEREMIÁS 1973. JEREMIÁS Éva, *Perzsa studiumok kezdete Európában a 17–18. században*, ELTE, BTK, doktori disszertáció, 1973. (kézirat)
- JEREMIÁS 1975/a. JEREMIÁS Éva, „Ghazal. Perzsa versforma” = *Világirodalmi Lexikon*, III. kötet, szerk. KIRÁLY István – SZERDAHELYI István, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975, 524–525.
- JEREMIÁS 1975/b. JEREMIÁS Éva, „Háfiz” = *Világirodalmi Lexikon*, IV. kötet, szerk. KIRÁLY István – SZERDAHELYI István, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975, 131–132.
- JEREMIÁS 1995. JEREMIÁS Éva, *The knowledge of Persian and a scholarly approach to the language: a Persian Grammar by J.B. Podesta, 1691, Wien* = *Acta Orientalia* 48, Budapest, 1995, 71–86.
- JEREMIÁS 1996. JEREMIÁS Éva, *Grammatical rule and standard in the first Persian grammars written in Latin (XVIIth c.)* = *Italia ed*

- Europa nella linguistica del Rinascimento* (Ferrara 1991.), ed. C.PANINI, Modena, 1996, 569–580.
- JEREMIÁS 1999/a. JEREMIÁS Éva, *The Persian Grammar of Sir William Jones = History of Linguistics* 1996. Vol. 2. From Classical to Contemporary Linguistics, ed. David CRAM, Andrew LINN, Elke NOWAK, Amsterdam, Philadelphia, 1999. 277–288.
- JEREMIÁS 1999/b. JEREMIÁS Éva, *Grammar and linguistic consciousness in Persian = Proceedings of the Third European Conference of Iranian Studies held in Cambridge 11th to 15th September 1995*. Part II, ed. Ch. MELVILLE, Wiesbaden, Reichert, 1999. 19–31.
- JEREMIÁS 2003. JEREMIÁS Éva, *The Formation of Early New Persian Poetry = Persian Origins – Early Judaeo-Persian and the Emergence of New Persian*, ed. Ludwig PAUL, Wiesbaden, Harrasowitz, 2003. 49–66.
- JEREMIÁS 2007. M. JEREMIÁS Éva, *A perzsák hozzájárulása a tudományok műveléséhez az iszlám korban = Iráni föld – perzsa kultúra*, szerk. M. JEREMIÁS Éva, AVICENNA Közel-kelet Kutatások Intézete, Piliscsaba, 2007, 13–106.
- JEREMIÁS 2010/a. JEREMIÁS Éva Mária, *Csoma és a korabeli nyelvtudomány = Keletkutatás*, 2010 tavasz, szer. DÁVID Géza, FODOR Pál, Kőrösi Csoma Társaság, Budapest, 2010. 5–25.
- JEREMIÁS 2010/b. JEREMIÁS Éva, *The grammatical tradition in Persian: Shams-i Fakhrī's Rhyme Science in the fourteenth century = Iran*, Journal of the British Institute of Persian Studies, vol. XLVIII, London, 2010. 153–162.
- JEREMIÁS 2012. Éva M. JEREMIÁS, *Matthew Lumsden's Persian Grammar = Iran*. Journal of the British Institute of Persian Studies, London, (megj. alatt)
- KAMALI SARVESTANI 2003. Kuros KAMALI SARVESTANI, „Hafez. Hafez's Tomb (Hāfeziya).” = *Encyclopaedia Iranica*, vol. XI., ed. Ehsan YARSHATER, Encyclopaedia Iranica Foundation, New York, 2003. 505–507.

- KÉPES 1960. *Háfiz, Versek*, ford. KÉPES Géza, jegyz. BODROGLIGETI András, Magyar Helikon, h. n., 1960.
- KÉPES 1964. KÉPES Géza, *Csokonai és Háfiz = Filológiai Közlöny* 1964./ 3–4. 397–405.
- KHORRAMSHAHI 2003/a. Baha'-al-din KHORRAMSHAHI, „Hafez. Hafez's Life and Times.” = *Encyclopaedia Iranica*, vol. XI., ed. Ehsan YARSHATER, Encyclopaedia Iranica Foundation, New York, 2003. 465–469.
- KHORRAMSHAHI 2003/b. Baha'-al-din KHORRAMSHAHI, „Hafez. Printed Editions of the *Divān* of Hafez” = *Encyclopaedia Iranica*, vol. XI., ed. Ehsan YARSHATER, Encyclopaedia Iranica Foundation, New York, 2003. 479–483.
- KisfTÉ 1862. *Pár szó a Milesiákról, mutatvánnyal (Székfoglaló. Olvastatott 1863. jan. 29-dikén); Cupido és Psyché egybekelése = Kisfaludy-Társaság Évtlapjai* I., Pest, 1862. 185–243.
- LABÁDI 2005. LABÁDI Gergely, *Mennyei Barátom! Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrínchez (1771–1789), sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Egyed Emese, az Erdélyi Múzeum Egyesület Kiadása, Kolozsvár, 2001. (Recenzió) = Irodaolmtörténet*, 2005/2, 241–245.
- LEWIS 2003/a. Franklin LEWIS, „Hafez. Hafez and *Rendi*” = *Encyclopaedia Iranica*, vol. XI., ed. Ehsan YARSHATER, Encyclopaedia Iranica Foundation, New York, 2003. 483–491.
- LEWIS 2003/b. Franklin LEWIS, „Hafez. Hafez and Music” = *Encyclopaedia Iranica*, vol. XI., ed. Ehsan YARSHATER, Encyclopaedia Iranica Foundation, New York, 2003. 481–492.
- LOLOI 2003. Parvin LOLOI, „Hafez. Translations of Hafez in English” = *Encyclopaedia Iranica*, vol. XI., ed. Ehsan YARSHATER, Encyclopaedia Iranica Foundation, New York, 2003. 498–500.

- LOLOI 2004. Parvin LOLOI, *Hafiz, Master of Persian Poetry. A Critical Bibliography*, I.B. Tauris, London, 2004.
- MACKENZIE 1992. D.N. MACKENZIE, „Codex Cumanicus” = *Encyclopaedia Iranica*, vol. V., fasc. 8., ed. Ehsan YARSHATER, Encyclopaedia Iranica Foundation, Bibliotheca Persica Press, New York, 1992. 885–886.
- MA^CÂNI 1984. Aḥmad Golčîn MA^CÂNI, *Târix-e tazkarehâ-ye fârsi*, vol. I., Ketâbxâne Sanâyi, n. p., 1363 š./1984.
- MEISAMI 2003. Julie Scott MEISAMI, „Hafez. Manuscripts of Hafez.” = *Encyclopaedia Iranica*, vol. XI., ed. Ehsan YARSHATER, Encyclopaedia Iranica Foundation, New York, 2003. 476–479.
- MELVILLE 2003. Charles MELVILLE, „Great Britain x. Iranian Studies in Great Britain, the Islamic Period” = *Encyclopaedia Iranica*, vol. XI., fasc. 3., ed. Ehsan YARSHATER, Encyclopaedia Iranica Foundation, New York, 2003. 260–267.
- MEUSEL 1811. Johann Georg MEUSEL, „Revitzky Graf von Revisny (Karl Emerich Alexander)” = *Lexikon der vom jahr 1750 bis 1800 verstorbenen teutschen Schriftsteller*, Band XI, Rey Gerhard Fleischer, Dem Jüngern, Leipzig, 1811. 243–244.
- MO^CIN 1996. Moḥammad MO^CIN, „Ḥâfeẓ” = UÖ, *Farhang-e fârsi*, vol. V., (10. ed.), Amir Kabir, Tehran, 1375 š./1996, 450.
- MONCHI-ZADEH 1969. Davoud MONCHI-ZADEH, *Das persische im Codex Cumanicus*, Studia Indoeuropaea Uppsaliensia 1, Uppsala, 1969.
- MOŠÂR 1973. Xân Bâbâ MOŠÂR, *Fehrest-e ketâbhâ-ye ċâpi-ye fârsi*, vol. II., Tehrân, 1351 š./1973.
- NAWABI 1971. Y.M. NAWABI, *A Bibliography of Iran*, vol. II, *Persian Language and Literature*, Iranian Culture Foundation, Khajeh Press, Teheran, 1350 š./1971.
- NÉVJSZIR 1914. Névjegyzéke az 1764. évtől az 1914. évig a Magyar Kir. Szent-István Renddel litüntetetteknek, Kiadja aRend

- alapításának 150. évfordulója alkalmából a Rend irodája, Budapest, 1914.
- NIETZSCHE 1998. Friedrich NIETZSCHE, *A görög irodalom története* (ford. VAJDA Károly) = Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig szerk. NYÍRI Kristóf és SZÉCSI Gábor, Áron Kiadó, Bp., 1998. 21–37.
- PERCY 1763. PERCY, Thomas, *Five Pieces of the Runic Poetry. Translated from the Islandic Language*, London, 1763.
- PIEMONTESE 1989. Angelo Michele PIEMONTESE, *Catalogo dei Manoscritti Persiani conservati nelle Biblioteche d'Italia*, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Roma, 1989.
- RENOUARD 1819. Antoine-Augustin RENOUARD, *Catalogue de la Bibliothèque d'un Amateur*, tome III., Belle-lettres 2., Paris, 1819.
- ROEMER 1986/a. Hans Robert ROEMER, *The Jalayirids, Muzaffarids and Sarbadārs = The Cambridge History of Iran*, vol. VI., *The Timurid and Safavid Periods*, ed. Peter JACKSON – Laurence LOCKHART, Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, 1986, 1–41.
- ROEMER 1986/b. H.R. ROEMER, *Tīmūr in Iran = The Cambridge History of Iran*, vol. VI., *The Timurid and Safavid Periods*, ed. Peter JACKSON – Laurence LOCKHART, Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, 1986, 42–97.
- RYPKA 1968. Jan RYPKA, *History of Iranian Literature*, ed. Karl JAHN, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht – Holland, 1968. (1. ed. Praha, 1956).
- ŞAFÂ 1994/a. Zâbiḥ -ol-lâh ŞAFÂ, Ġazal” = Uő., *Târix-e adabiyât dar Irân*. vol. III/1, Entesâârât-e Ferdows, Tehran, 1373 š./1994.1064–1089.

- ŞAFÂ 1994/b. Zabiḥ -ol-lâḥ ŞAFÂ, „Ḥâfez” = UÖ., *Târix-e adabiyât dar Irân*. vol. III/2, Entešârât-e Ferdows, Tehran, 1373 š./1994.1064–1089.
- ŞAFÂ 2008. Zabiḥ -ol-lâḥ ŞAFÂ, *Târix-e adabiyât-e Irân*. vol. IV., Entešârât-e Ferdows, Tehran, 1387 š./2008. (1. ed. 1384 š./2006).
- SAĞĞÂDI 2007. Seyyed Ğa^cfar SAĞĞÂDI, *Farhang-e eštelâḥât o ta^cbirât-e ^cerfâni*, Zabân o farhang-e Irân 123., ṭahuri, 1386 š./2007. (1. ed. 1370 š./1991).
- ŞAMISÂ 2010. Sirus ŞAMISÂ, *Anvâ^ce Adabi*, Mitrâ, Tehran, 1389 š./2010. (1. ed. 1383 š./2004).
- SCHIMMEL 1979. Annemarie SCHIMMEL, *Ḥâfiz and his Critics = Studies in Islam*, vol. 16, Indian Institute of Islamic Studies, New Delhi, 253–285.
- SCHIMMEL 1986. Annemarie SCHIMMEL, *Ḥâfiz and his Contemporaries = The Cambridge History of Iran*, vol. VI., *The Timurid and Safavid Periods*, ed. Peter JACKSON – Laurence LOCKHART, Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, 1986, 929–947.
- ŞEDDIQÎÂN 1999. ŞEDDIQÎÂN, M., *Farhang-e važenamâ-ye Ğazaliyât-e Sa^cdi*, vol. I–III, Paḏuhešgâh-e ^cOlum-e Ensâni o Moṭâle^cât-e Farhangi, Tehran, 1378 š./1999.
- ŞEDDIQÎÂN–MIR^cABEDEVNI 2004. M. ŞEDDIQÎÂN – A. MIR^cABEDEVNI, *Farhang-e važenamâ-ye Ḥâfez*, Soxan, Tehran, 1383 š./2004.
- SIMÂDÂD 2008. Tolif SIMÂDÂD, *Farhang-e eštelâḥât-e Adabi*, Morvârid, Tehran, 1387 š./ 2008. (1. ed. 1378 š./1999).
- SIMON 2002. SIMON Róbert, *Perzsa költők antológiája*, szerk. SIMON Róbert, Magyar Könyvklub, 2002.
- SONKOLY 1964. SONKOLY István, *Jegyzetek a Márton József kiadásában megjelent Csokonai-dalokhoz = Magyar Könyvszemle*, 1964/3. 253–257.

- SOUCEK 2003. Priscilla SOUCEK, „Hafez. Hafez and the Visual Arts.” = *Encyclopaedia Iranica*, vol. XI., ed. Ehsan YARSHATER, Encyclopaedia Iranica Foundation, New York, 2003. 501–505.
- STAUD 1999.² STAUD Géza, *Az orientalizmus a magyar romantikában*, Terebess Kiadó, Budapest, 1999². (Első kiadás: 1931.)
- SUDI 1999. Moḥammad SUDI Bossnavi, *Šarḥ-e Sudi bar Ḥâfeẓ* I–IV, transl. ʿEšmat SETÂREZÂDE, Sarin, Tehran, 1378 š./1999.
- SUTTON 1891. Charles William SUTTON, „Hindley, John Haddon” = *Dictionary of National Biography*, Vol. 26, 1891. 444.
- SZABÓ T. 1932. SZABÓ T. Attila, *Egy diákdallá vált Csokonai-vers = Irodalomtörténet*, 1932. 104–106.
- SZÁNTÓ 2007. SZÁNTÓ Iván, *A perzsa művészet története = Iráni föld – perzsa kultúra*, (szerk. JEREMIÁS Éva M.), Acta et Studia VI., Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, Piliscsaba, 2007. 263–321.
- SZIJÁRTÓ 2005. SZIJÁRTÓ M. István, *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*, Osiris, Budapest, 2005.
- SZINNYEI 1894. SZINNYEI József, „Fábián Gábor” = *Magyar írók élete és munkái*, III. köt., Hornyánszky Viktor, Budapest, 1894. 15–20.
- SZINNYEI 1906. SZINNYEI József, „Reviczky Károly Imre” = *Magyar írók élete és munkái*, XI. köt., Hornyánszky Viktor, Budapest, 1906. 908–909.
- SZÖRÉNYI 1972. SZÖRÉNYI László, *Kármán és Szá'di* = ItK, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 626.
- TARDY 1971. TARDY Lajos, *Régi magyar követjárások Keleten*, Körösi Csoma Könyvtár 11, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- TAFAZOLI 2003. Hamid TAFAZOLI, „Hafez. Translations of Hafez in German” = *Encyclopaedia Iranica*, vol. XI., ed. Ehsan YARSHATER, Encyclopaedia Iranica Foundation, New York, 2003. 500–501.

- TEIGNMOUTH 1805. TEIGNMOUTH, Lord. (ed.), *Memoirs of the Life, Writings, and Correspondence, of Sir William Jones*, Classic Press, Philadelphia, 1805.
- TEIGNMOUTH 1807. TEIGNMOUTH, Lord. (ed.), *The Works of Sir William Jones with the Life of the Author*, vol. II., *Memoirs of the Life, Writings and Correspondence, of Sir William Jones*, vol. II., London, 1807.
- TEISSIER 2009. TEISSIER, Beatrice, *Texts from the Persian in the Late Eighteenth-century India and Britain: Culture or Construct? = Iran*, vol. XLVII., The British Institute of Persian Studies, London, 2009. 133–147.
- TIMPERLEY 1839. C.H. TIMPERLEY, *A Dictionary of Printers and Printing*, H. Johnson, London, 1839.
- TORMA 2006. TORMA Katain, *A' Háfizi dalok = A látható könyv: Tanulmányok az irodalmi medialitás köréből*, szerk. HÁSZ-FEHÉR Katalin, Tiszatáj könyvek, Tanulmányok, Tiszatáj alapítvány, Szeged, 2006, 83–111.
- TudGyűjt 1825. THAISZ András, (könyvismertető Fábíán Gábor Hâfez-fordításáról) = *Tudományos Gyűjtemény*, TRATTNER János Tamás, Pest, 1825. 93–94.
- ÚKIT 1851. Újabb Kori Ismeretek Tára. Tudományok és politikai 's társas élet Encyklopaediája, III. köt., HECKENAST Gusztáv, Pest, 1851.
- VADAI 2002. VADAI István, *A kétéltű költő (Verstani morgolódás Csokonai kapcsán)* = Uő., *Tükörben tükröződő tükör*, Szeged 2002. 35–53.
- VARGHA 1974. VARGHA Balázs, *Csokonai verseinek első kiadásai*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.
- VERESS 1905. VERESS Endre, *Zalánkeményi Kakas István 1558–1603*, Magyar Történeti Életrajzok, Athenaeum, Budapest, 1905.
- VMÖM 1963. *Vörösmarty Mihály összes művei* (szerk. HORVÁTH Károly, TÓTH Dezső), *Nagyobb epikai művek I.* (s.a.r. HORVÁTH Károly, MARTINKÓ András), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.

- WALLASZKY 1785. Paullus WALLASZKY, „Carolus L.B. Reviczky” = *Conspectus Reipublicae Litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus*, Antonius Loewe, Pozsony, Lipcse, 1785. 243.
- WALSH 1822. WALSH, Robert Jr. (ed.), *The Works of British Poets, with Lives of the Authors*, vol. XXXV. Jones, Blacklock, and Cotton, Philadelphia, 1822.
- WICKENS 1998. G. M. WILKENS, „Ḥāfiẓ” = *The Encyclopaedia of Islam. New Edition* (EI²), vol. III., E. J. Brill, Leiden, 1998, 56–57.
- YARSHATER 2003. Ehsan YARSHATER, „Hafez. An Overview” = *Encyclopaedia Iranica*, vol. XI., ed. Ehsan YARSHATER, Encyclopaedia Iranica Foundation, New York, 2003. 461–465.
- YOHANNAN 1952. John D. JOHANNAN, *The Persian Poetry Fad in England, 1770–1825* = *Comparative Literature*, Vol. 4. No. 2, Duke University Press, Oregon, 1952. 137–160.

Internetes hivatkozások:

- ABA 2012. *The Greatest Book Sale of all Time* = Antiquarian Booksellers' Association
<http://www.aba.org.uk/articles/65-the-greatest-book-sale-of-all-time->
Letöltés ideje: 2012. augusztus 21.
- BODLEIANLIBR. 2012. Bodleian Library, Middle Eastern Manuscripts and Rare Books (homepage)
http://www.bodleian.ox.ac.uk/bodley/library/special/orient_al_rarebooks/middleeast
- CASARI 2007. Mario CASARI, „Italy vii.Iranian Studies, Islamic Period” = *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, 2007. december 15.
<http://www.iranicaonline.org/articles/italy-vii-iranian-studies-islamic-period-2>
Letöltés ideje: 2012. augusztus 21.
- FRAGNER 2001. Bert G. FRAGNER, „Germany iv. Iranian Studies in German: Islamic Period” = *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, 2001. december 15.
<http://www.iranicaonline.org/articles/germany-iv>
Letöltés ideje: 2012. augusztus 21.
- FRANKLIN 2009. Michael J. FRANKLIN, „Jones” = *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, 2009. június 15.
<http://www.iranica.com/articles/jones-sir-william>
Letöltés ideje: 2011. április 12.
- HACHARD–HOURCADE 2000. Vincent HACHARD – Bernard HOURCADE, „France xii(a). Iranian Studies in France: Overview” = *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, 2000. december 15.
<http://www.iranicaonline.org/articles/france-xiia-iranian-studies-in-france-overview->
Letöltés ideje: 2012. augusztus 21.
- KELECSÉNYI 2010. KELECSÉNYI Ágnes, *A titokzatos nyomdászmester, Ibrahim Müteferrika és a török könyvnyomtatás kezdetei*, összeáll.,

- leírások, török ford. KOVÁCS Nándor Erik, szakmai tanácsadó: DÁVID Géza, 2010.
<http://muteferrika.mtak.hu/>
 Letöltés ideje: 2012. augusztus 21.
- ORSATTI 2007. Paola ORSATTI, „Italy viii. Persian Manuscripts” = *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, 2007. december 15.
<http://www.iranicaonline.org/articles/italy-viii-persian-manuscripts-2>
 Letöltés ideje: 2012. augusztus 21.
- RASTEGÂR 2009. Manşur RASTEGÂR Fasâyi, *Šarḥ -e moqaddame-ye [Moḥammad Golandâm] ġâme^c-e divân-e Ḥâfeẓ*, 1388. deyd 3/ 2009. december 24.
<http://dr-rastegar.persianblog.ir/post/219/>
 Letöltés ideje: 2012. július 31.
- SHAHBAZI 2004. A. Shapur SHAHBAZI, „Shiraz i. History to 1940” = *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, 2004. július 20.
<http://www.iranicaonline.org/articles/shiraz-i-history-to-1940>
 Letöltés ideje: 2012. augusztus 6.
- SCHMITT 2001. Rüdiger SCHMITT, „Germany iii. Iranian Studies in German: pre-Islamic Period” = *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, 2001. december 15.
<http://www.iranicaonline.org/articles/germany-iii>
 Letöltés ideje: 2012. augusztus 21.
- TREMBLAY–RASTEGAR 2005. X. TREMBLAY – N. RASTEGAR, „Austria ii. Iranian Studies in Austria” = *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, 2005. július 20.
<http://www.iranicaonline.org/articles/austria-ii-iranian-studies-in-2>
 Letöltés ideje: 2012. augusztus 26.

YARSHATER 2006.

Ehsan YARSHATER, „Gāzal ii. Characteristics and Conventions” = *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, 2006. november 15.

<http://www.iranicaonline.org/articles/gazal-2>

Letöltés ideje: 2012. augusztus 21.

Név- és tárgymutató

- Abu-Eshâq Inġu, Šeyx – 16.
 Afšâr, Irâġ – 11, 20, 24, 34, 183.
 Aġem Roumi – 42, 183.
 Aġmad, Nâzer – 23, 183.
 Ahmed szultán, III. – 37.
Magyar Tudományos Akadémia – 37, 102.
Akadémiai Könyvtár (Došanbe) – 21.
 Altenburgensis, Hungarus – 8.
 al-Xalil – 144.
 Ambros, Edith G. – 21.
 Amir Xosrow – 20, 183, 184, 185.
 Amszterdam – 7, 12.
 Anakreón – 4, 31, 45, 46, 85, 92, 105, 106, 115, 116, 118, 119–123, 128–129, 131, 134, 136, 138–139, 141, 142, 153, 154.
 anapestus – 147, 153–154.
 Angiolello, Giovanni Maria – 6.
 Anglia – 48, 91.
 Anvari, Saʿid Qâsem – 113.
 Anvari, Ĥasan – 85.
 Arad – 102.
 Arberry, Arthur J. – 15, 20, 23–25, 27–29, 33.
 ʿaruz – 41, 144–155.
 Árva megye – 35.
Asafiya Könyvtár (Hyderabad) – 21.
Asiatick Society – 57.
aşl – 144–146.
 Astarâbâdi, Mirzâ Mahdi Xân – 70.
 ʿAtţâr – 21, 28, 96.
Aya Sofia Könyvtár (Isztambul) – 21, 24.
 Baden – 36.
 Bagdad – 18.
 Bahâ-od-Din Moġammad – 15.
baġr – 148, 151.
 Barbaro, Giosafat – 6.
 Barcsay Ábrahám – 53.
 Bâÿqarâ, Hoseyn – 22.
 Bécs – 8, 9, 23, 35, 36, 37, 47, 49, 53, 110, 115, 119, 120, 121, 124.
Bécsi Keleti Akadémia – lásd:
Kaiserlich-königliche Akademie der Orientalischen Sprachen
 Beke Albert – 140.
 Bencsik Gábor – 35, 36.
 Bengál – 18.
 Berec Károly – 101, 185.
 Berlin – 36, 37.
 Berzsényi Dániel – 141.
beyt – (152 előfordulás)
Biblioteca Nazionale Centrale (Firenze) – 7.
Bibliotheca Universitaria (Bologna) – 7, 10.
Biruni Könyvtár (Taškent) – 21.
Bodleian Library (Oxford) – 10.
 Bodrogligeti András – 6, 101.
 Bologna – 10.
 Bopp, Franz – 11.
 Borhân b. Ġiâş Kermani – 21.
 Boyce, Mary – 29.
 Britannia – 10,
British Múzeum (London) – 21.
 Brockhaus, Hermann – 21, 23, 25, 183.
 Browne, Edward G. – 14–18, 27, 33.
 Buda – 10.
 Burrill, Kathleen – 21.
 Caius Valerius Flaccus – 102.
 Cambridge – 41.
Cambridge University Library – 41.
 Cannon, Garland – 56.
 Carlyle, Joseph Dacre – 48, 185.
 Carnac, John – 62.
 Casari, Mario – 6–7.
 Casiri, Miguel – 147, 183.
 Catullus, Caius Valerius – 92,
 Çelebi, Katip – 42.
 Chardin, Jean – 7, 185.
 Chatterji, Suniti Kumar – 54.
Chetham Library (Manchester) – 91, 96.
 Cicero – 102.
 Clark, Adam – 48, 49.
 Colbert, Jean Baptiste – 8.
Collège Royal (Párizs) – 7.
 Contarini, Ambrogio – 6.
 Correale, D. Meneghini – 14.
 Courtney, W.P. – 92.
 Cremnicensis, Hungarus – 8.

- Croix, Jean-François Pétis de la – 7.
 Czatoryski, Adam Kazimiers – 10.
 Czuczor Gergely – 121.
 Csató Gergely – 150.
 Csokonai Vitéz Mihály – (227 előfordulás)
 D’Herbelot, Barthélémy de Molainville – 9, 40, 42, 43, 51, 61, 93, 94, 111, 113, 183.
 daktilus – 147.
 Dârâbi, Moḥammad b. Moḥammad – 33.
 Dáriusz – 7.
 Dávidházi Péter – 114.
 De Bruijn, J.T.P. – 14, 21, 24, 27, 28, 29, 32.
 De Dieu, Ludovicus – 9, 62, 184.
 Debrecen – 120, 122, 124, 125, 129, 142, 150.
Debreceni Kollégium – 140, 150.
 Debreczeni Attila – 127.
 Dekkán – 18.
divân – 11, 12, 14, 16–17, 20–26, 34, 41, 62, 67, 97, 98, 101, 105, 110–113.
 Došanbe – 21.
 Dowlatšâh Samarqandi, ibn Alâ’-od-Dowle Baxtišâh Ġâzi – 14, 185.
 Döbrentei Gábor – 107, 110.
dragoman – 8.
École des Jeunes de Langues (Párizs) – 8.
 Edgerton, Franklin – 54, 70.
 Egyed Emese – 53.
Egyetemes Philologiai Közlöny – 9.
 Eichhorn, Johann Gottfried – 11, 125, 183, 184.
 Elwell-Sutton, Laurence Paul – 27, 40, 143, 146, 149, 152, 153.
 ‘Emâd Faqih – 17.
 Eprenius, Thomas – 62.
Erdélyi Muzéum – 106–108.
erfân – 32.
Escorial, Madrid – 147.
 Eşfahân – 7, 15, 16, 19.
 Fábián Gábor – 5, 12, 13, 53, 74, 90, 93, 101–114, 184.
 Fârs – 16, 51.
 Fáy András – 102.
 Fekete Csaba – 124.
Felső Magyar Országai Minerva – 104.
 Ferdowsi – 5, 12, 19, 61, 68, 114, 115.
 Feridun, Aḥmad Nešânči – 40, 41, 184.
 Firenze – 7.
 Flügel, Gustav – 40.
 Fogarasi János – 121.
foru^c – 147–149, 151.
 Földi János – 117, 140.
 Fragner, Bert G. – 6.
 Francklin, William – 48.
 Fraser, James – 62.
 Friedel, Johann – 35, 47, 183.
 Ġalâl-od-Din Mas‘udšâh – 16.
 Ġâmi – 5, 96.
 Ġani, Qâsem – 14, 16, 17, 21, 23, 25, 26, 40, 44–45, 68, 70, 75–78, 107–109, 183.
ġazal – (362 előfordulás)
ġazaliyât – 85.
 Gâzerun – 15.
 Genova – 6.
 Gentius, Georgius – 12, 42, 61, 184.
 Georg von Gent – lásd: Gentius, Georgius
 Gerhard, B. – 32.
 Gesù, Ignazio di – 9, 63, 184.
 Ginter-Frołow, Magdalena – 8, 10–11.
 Giovane, Marin Sanudo il – 6.
 Gladwin, Francis – 96, 184.
 Goethe, Johann Wolfgang von – 12, 156, 185.
 Golandâm, Šams-od-Din Moḥammad – 14, 15, 20, 113.
 Golčin, Aḥmad – 22.
 Goldziher Ignác – 9, 35, 59, 60.
 Gorakhpur – 23.
 Goreczky Tamás – 9.
 Göttingen – 11.
 Greaves, John – 9, 10, 63, 183.
 G. Szabó Botond – 150.
 Ĥâ’eri, Moḥammad Ḥassan – 32.
 Hachard, Vincent – 6, 7, 9.
 Ĥâfeẓ-e Ĥalvâyt – 42.
 Ĥâfeẓ-e Tabrizi – 43.
 Hammer-Purgstall, Joseph von – 10, 12, 101, 110, 183, 184.
ḥarf – 80, 81, 83, 84, 93, 98, 143–146,
 Harrow – 54, 59.
 Hász-Fehér Katalin – 116.
heġâb – 30.
 Heġâz – 28.

- Heinsius – 102.
Hillmann, Michael C. – 14, 17, 29, 32.
Hindley, John Haddon – 12, 91, 96–100, 184, 185.
Hofdolmetscher – 8.
Holmes, John – 92.
Horányi Elek – 35.
Horatius – 45, 68, 92, 102, 108, 117.
Hormowz – 18.
Horvát István – 102, 114.
Horváth Károly – 102.
Horváth, Paulus – 8.
Ḥosayni, Qodsi – 23.
Hourcade, Bernard – 6, 7, 9.
Hudi József – 101.
Hyde, Thomas – 10, 40, 42, 48, 61, 184.
Hyderabad – 21.
Ibrahim Müteferrika – 37, 185.
ihâm – 27.
Ilxân-dinasztia – 6, 18.
Ince pápa, IV. – 6.
India – 7, 16, 18, 23, 48, 52, 54, 55, 56, 62, 67, 96, 134.
inguida dinasztia – 16.
Irán – 5–7, 22, 28, 38, 41, 63, 70, 114.
Isztambul – 21, 24, 25.
Itália – 10.
Iványi Tamás – 27.
jambus – 105, 144, 145, 147, 148, 151, 154.
Jancsó Benedek – 101, 103–105, 114.
Javadi, Hasan – 91.
Jensen, Kristian – 36.
Jeremiás Éva – 6, 8–11, 14–15, 27, 40–41, 47, 52, 62–63, 67, 90, 93, 140, 144, 147, 148.
John Rylands Library – 36, 41.
Johnson, Richard – 22.
Jones, Sir William – (573 előfordulás)
József Attila – 126, 152, 185.
József, II. – 36.
Kaempfer, Engelbert – 8.
Kairó – 7.
Kaiserlich-königliche Akademie der Orientalischen Sprachen (vagy *k.k. Orientalische Akademie*) – 8, 35, 124.
Kakas István, Zalánkeményi – 7, 8, 184.
Kalkutta – 22, 57, 96.
Kamâl-od-Din Eşfahâni – 19.
Kamali Sarvestani, Kuros – 166.
Kazinczy Ferenc – 103, 105, 122, 124, 129.
Kelecsényi Ágnes – 37.
Képes Géza – 63, 64, 101, 125, 126, 140, 141, 152–154.
Kermân – 17, 19, 80.
Kisfaludy Károly – 102, 105.
Kisfaludy Társaság – 102.
Kolozsvár – 37.
Konstantinápoly – 36, 37, 62.
Korán – 15, 29, 51.
Kotsi S. István – 150.
Kovács Nándor Erik – 37.
Köprülü Könyvtár (Isztambul) – 21.
Kultsár István – 102, 124.
Labádi Gergely – 53.
Laheġân – 7.
Landani, Abu Ṭâleb Xân – 22, 25.
Leiden – 62.
lesân-ol-ġayb – 15, 22.
Lewis, Franklin – 14, 29.
Lipce – 11, 23, 90.
Lokman – 150.
Loloi, Parvin – 91–92.
London – 5, 9, 12, 13, 21, 35, 36, 38, 39, 46, 47, 48, 52, 58, 60, 61, 67, 68, 90, 91, 92, 96, 113, 125.
Lumsden, Matthew – 52.
Ma'âni, Aḥmad Golċin – 14.
ma' ruf – 93.
MacKenzie, D.N. – 6.
madid – 150.
maġhul – 93.
Maġles Könyvtár (Teherán) – 21.
Mahdavi, Aşġar – 22.
Maḥmud Šâh Bahmani – 18.
Manchester – 12, 36, 41, 91, 96.
Mandelslo, Johann Albrecht von – 8.
Mans, Raphael du – 7, 184.
Mária Terézia – 8, 35.
Marsili (v. Marsigli), Luigi Fernando – 10,
marsiyye – 25.
Márton József – 115, 117–122, 124, 129, 137, 138, 184.
maşnavi – 21, 25.
Matini, Ġalâl – 20.
maxlaş – 27.
MEISAMI, Julie Scott – 15, 20–22, 25.
Membre, Michel – 6.

Meninski, François de Mesgnien – 8, 9, 40, 42, 51, 52, 61, 62, 92, 94, 98, 184, 185.
meşrâ^c – 27, 31, 44, 45, 73, 77, 80, 81, 86, 87, 89, 98.
 Meusel, Johann Georg – 35, 36, 47.
 Mir Feyż-ol-lâh Enğu – 18.
 Mir Ğolâm ^cAli Xân Âzâd – 18.
 Mobârez-od-Din Moĥammad – 16, 17.
 Mo^cin ,Moĥammad – 15.
moĥtaseb – 16, 32.
 Monchi-Zadeh, Davoud – 6.
 Montagu, Lady Mary Wortley – 62.
 Monte Croce, Riccoldo da – 6.
 Montecorvino, Giovanni da – 6.
moqatt^ce – lásd: *qe^ca*
 Morvârid, ^cAbd-ol-lâh – 22.
 Moşallâ – 15.
motaĥarrek – 144–146.
 Moṭlaq, Ğalâl Xâleqi – 7.
 Mowlânâ – 5, 19, 21, 28, 184.
 Mowlavi - lásd: Mowlânâ
 Mowliân – 19.
moxammes – lásd: *taxmis*
możaffarida dinasztia – 16–18.
 Mozart, Wolfgang Amadeus – 140.
 Nâ'ini, Moĥammad-Rezâ Ğalâli – 23, 183.
 Nâder šâh – 42, 46, 60, 61, 65, 68, 70.
 Nagy Gábor – 125, 142.
 Napóleon – 102.
nasib – 28.
 Neysâri, Salim – 24, 183.
 Neżâmi Ganĝavi – 10.
 Neżâri Qohestâni – 19.
 Nichols, John – 48.
 Nietzsche, Friedrich – 137.
 Niknâm, Mehrdâd – 23.
 Nizza – 64.
 Nott, John – 12, 74, 91, 92–95, 97, 99.
Nur Osmania Könyvtár (Isztambul) – 25.
 Nurbaxš, Ğavâd – 32.
 Olearius, Adam – 8, 40, 42.
 Orczy Lőrinc – 53.
 Orsatti, Paola – 10.
ostâd-e šâ^cerân – 19.
 Otwinowski, Samuel – 8.
 Ouseley, Sir Gore – 10
 Ouseley, Sir William – 10, 52, 99, 184.
 Oxford – 10, 12, 47, 52, 60, 61, 63, 67.
Pápai Református Kollégium – 102.
 Párizs – 7, 8.
 Percy, Thomas – 58, 183.
 Perzsia – lásd: Irán
 Pest – 102, 124.
 Petronius – 37, 101.
 Peżmân, Ĥosseyn – 25.
 Piemontese, Angelo Michele – 7, 10.
 pirrichius – 144–145, 147,
 Pisa – 6.
 Plautus – 147.
 Pococke, Edward – 10.
 Podestà, Giovanni Battista – 8, 9, 63, 183, 185.
 Polo, Marco – 6, 184.
 Pordenone, Odorico da – 6.
 Poser, Heinrich von – 8.
 Pozsony – 102, 120.
 Proretius – 92.
qaşida – 17, 21, 25, 27, 28.
 Qavâm-od-Din – 15.
 Qazvini, ^cAbd-on-Nabi Faxr-oz-Zamâni – 14.
 Qazvini, Moĥammad – 14, 17, 21, 23, 25, 26, 40, 44–45, 68, 70, 75–78, 107–109.
qe^ca – 16, 21, 25.
radif – 27, 40, 73, 74.
raĝaz – 148, 151.
 Raimondi, Gerolamo Battista – 7.
 Raimondi, Giovanni Battista – 7.
 Rákóczi Ferenc, II. – 37.
ramal – 151–152.
 Rastegâr, Manşur – 14.
Ravan Könyvtár, Topkapi Saray (Isztambul) – 21.
ravi – 27, 40.
 Renouard, Antoine-Augustin – 37.
 Reviczky Károly Imre, gróf – (265 előfordulás)
 Revisnye – 35.
 Richardson, John – 12, 35, 47–52, 92, 183.
robâ^ci – 21, 25, 27.
 Roemer, Hans Robert – 16–18.
rokn – 145–149, 151.
 Rosenzweig-Schwannau, Vincenz Ritter von – 23, 25, 183.

- Rousseau, Samuel – 13, 35, 48, 52, 68, 69, 74, 76, 78, 88, 91, 99–100, 183, 185.
- Rudaki – 19, 28.
- Rúmi – lásd: Mowlânâ
- Rutilius Claudius Numatianus – 102.
- Rylands, Enriqueta – 36.
- Rylands, John – 36, 41.
- Rypka, Jan – 14, 15, 17, 29.
- sabab* – 144.
- Sa^cdi – 5, 8, 10, 12, 19, 21, 27, 28, 29, 33, 42, 47, 61, 68, 73, 114, 183, 184.
- Şafâ, Zabihl-ol-lâh – 14, 15, 18, 19, 20, 27, 32, 41.
- Sağğâdi, Ğa^cfar, Seyyed – 32.
- Sağğâdi, Şâdeq – 21.
- Şahbâzi, A. – 18.
- Şâh Manşur – 16–17.
- Şâh No^cmân – 18.
- Şâh Şoğâ^c – 16–17, 25.
- şâhbeyt* – 93, 126.
- Şahid Balxi – 28.
- sâken* – 145–146.
- Salar Jung Múzeum* (Hyderabad) – 21.
- Salmân Sâvaği – 19, 23.
- Samarqand – 14, 19.
- Şamisâ, Sirus – 27, 31.
- Şâmlu, Aḥmad – 24, 184.
- Sanâ'i – 27, 28.
- Sappho, lásd Szaphó
- sâqi* – 30, 31, 85–87.
- Sâvaği, Salmân – 19, 23.
- Ŝax Nabât – 18.
- Sâye, Howşang Ebtehâğ – 24, 25, 184.
- Schimmel, Annemarie – 24.
- Schmitt, Rüdiger – 6.
- Schultens, Albert – 62.
- Scuola dei giovani di lingua* (Velece) – 8.
- Şem^ci – 21, 41, 42.
- Shaw, Thomas – 48.
- Simâdâd, Tolif – 27–28.
- Simon Róbert – 14.
- Şirâz – 10, 14–20, 23, 24, 38, 51, 67, 74, 104, 113, 125, 127, 131, 132, 133, 134, 135, 136.
- sobâ^ci* – 145.
- Soltân Ğiâş-od-Din – 18.
- Somogyi Gedeon – 101, 102, 184.
- Sonkoly István – 137–138.
- Soruri – 21, 41.
- Spa – 65, 68.
- Spenser, Lord George John – 36.
- spondeus – 145–147, 154.
- Sprachknaben Institut* (Bécs) – 8.
- Stamperia orientale Medicea* (Róma) – 7.
- Staud Géza – 105, 141, 154, 183.
- Steingass, Francis Joseph – 85.
- Stettner (Zádor) György – 102, 103.
- Stuttgard – 12, 110, 156.
- Sudi, Aḥmad – 14, 21, 23, 25, 41, 43, 45, 49, 70.
- Sutton, Charles William – 96.
- Szabó Ervin Könyvtár* (Budapest) – 141.
- Szabó T. Attila – 138.
- Szafavida – 7.
- Szántó Iván – 22.
- Szaphó – 46, 59, 85.
- Széchényi Ferenc – 124, 128.
- Szent István Rend* – 36.
- Szinnyei József – 35, 36, 37, 101.
- Szörényi László – 12.
- szúfi misztika – lásd: *erfân*
- Tabrizi (Bâysongori), Ğa^cfar – 21.
- tagazzol* – lásd: *ğazal*
- Tardy Lajos – 6.
- tarğomân-ol-asrâr* – 16.
- Taşkent – 20, 21.
- Tavernier, Jean-Baptiste – 7, 184.
- taxalloş* – 15, 27, 49, 50, 93, 126.
- taxğil* – 140.
- taxmis* – 25.
- tazkare* – 14, 15.
- Tectander, Georg – 7, 8, 184.
- Tehrâni, Abu Bakr – 34, 184.
- Teignmouth – 35, 38–39, 46, 47, 54–56, 59–61, 63–65, 67, 113, 125.
- Tremblay, X. – 6.
- Thaisz András – 105, 106.
- Thévenot, Jean – 7, 185.
- Timperley, C.H. – 48.
- Timúr – 17–18.
- Timurida-kor – 22.
- Titus Lucretius Carus – 102.
- Tocqueville – 102.
- Toldy Ferenc – 102.
- trocheus – 144–147, 151.
- Tudományos Gyűjtemény* – 105.
- Tuyserkân – 15.

Uzun Hasan – 6.
 Vadai István – 152.
 Vahidi Tabrizi – 41, 183.
 Valle, Pietro Della – 10.
 Vargha Balázs – 118, 140.
 Varsó – 36, 61, 64.
vatad – 144, 146.
Vatikáni Könyvtár – 10.
 Velence – 6.
 Veress Endre – 7.
 VII. Keresztély – 60.
 Vitkovics Mihály – 102.
 Vörösmarty Mihály – 102, 105.
 Wallaszky, Pál – 35, 36.
 Walsh, Robert Jr. – 54.
 Weston, Stephen – 52, 183.
 Wickens, G. Michael – 14, 15, 20, 29.
 Wien, lásd: Bécs
 Wilberforce Clarke, Henry – 32.
 Xâğu – 19.
 Xalxâli, °Abd-ol-Rahim – 23, 24, 25, 183.
 Xânlari, Parviz Nâtel – 23, 25–26, 183.
 Xâqâni – 5.
xomâsi – 145.
 Xorrâmşâhi, Bahâ'-od-din – 14–16, 19, 22, 23, 24, 25, 184.
 Yârşâter, Ehsân – 19, 28–32.
 Yazd – 18.
 Zamoyski, Stanisław Kostka – 10–11.
 Zayn-ol-°Âbedin – 17.

Címmutató

- A Catalogue of the Turkish Manuscripts in the John Rylands University Library at Manchester* (Jan Schmidt) – 41.
A Dictionary of Mohammedan Law... (Samuel Rousseau) – 48.
A Dictionary Persian, Arabic, and English (John Richardson) – 47.
A Dissertation on the Languages, Literature, and Manners of Eastern Nations (John Richardson) – 47.
A Grammar of the Persian Language (William Jones) – 12, 67, 68, 79.
A Specimen of Persian Poetry (John Richardson) – 12, 35, 47–53.
A Specimen of the Conformity of the European Languages (Stephen Weston) – 52.
A' Háfiz sírhalma (Csokonai Vitéz Mihály) – 12, 106, 115–139.
A' Magyarokhoz (Csokonai Vitéz Mihály) – 129.
Agar ân tork-e širâzi (Háfiz) – 38, 74.
Anakreoni Dalok (Csokonai Vitéz Mihály) – 46, 115, 118–123, 134, 136, 141–142.
Anákreoni versek (Csokonai Vitéz Mihály) – 138.
Anthologia Persica – 124.
Az ázsiai poézisről (Csokonai Vitéz Mihály) – 122, 134.
Az orientalizmus a magyar romantikában (Staud Géza) – 105.
Bibliotheca Arabico-Hispanica Escorialensis (Miguel Casiri) – 147.
Bibliothèque Orientale (Barthélémy d'Herbelot de Molainville) – 9, 61, 111.
Bustân (Sa^cdi) – 21.
Catalogue de la Bibliothèque du Comte de Rewiczky (Reviczky Károly Imre) – 36.
Codex Cumanicus – 6.
Cursus Grammaticalis Linguarum Orientalium (Giovanni Battista Podestà) – 9.
Der Diwan des grossen lyrischen Dichters Hafis (Vincenz Ritter von Rosenzweig-Schwannau) – 23, 25.
Die Lieder des Hafis (Hermann Brockhaus) – 23, 25.
Dissertatio Academica, continens specimen triennalis profectus in linguis orientalibus, Arabica nempe, Persica et Turcica (Giovanni Battista Podestà) – 9.
Dissertation sur la Litterature Orientale (William Jones) – 67–68.
Divân-e Háfiz (°Abd-ol-Raḥim Xalxâli) – 23, 25.
Divân-e Háfiz (Moḥammad-Rezâ Ġalâli Nâ'ini, Nâzer Aḥmad) – 23, 25.
Divân-e Háfiz (Qâsem Ġani, Moḥammad Qazvini)
Divân-e Háfiz (Salim Neysâri) – 24, 25.
Divân-e kohne-ye Háfiz (Irâğ Afšâr) -23
Diwan des Hafis aus dem Persischen (Joseph von Hammer-Purgstall) – 110.
Elementa linguae Persicae (John Greaves) – 9, 63.
Ergia-ül-ylm (Ağem Roumi) – 43.
Eskandar-nâme (Amir Xosrow) 20.
Farhang-e bozorg-e Soxan (Ḥasan Anvari) – 85.
Five Pieces of the Runic Poetry. Translated from the Islandic Language (Thomas Percy) – 58.
Fragmente über die Litteraturgeschichte der Perser (Johann Friedel) – 47.
Ġam^c-e moxtaşar v. °Aruz o qâfiye-ye Vahidi Tabrizi (Vahidi Tabrizi) – 41.
Ġazalhâ-ye Xâğe Háfiz Širâzi (Parviz Nâtel Xânlari) – 23.
Gazophylacium linguae Persarum (Joseph Lambrosse) – 9.
Geschichte der Litteratur von ihrem Anfang bis auf die neuesten Zeiten (Johann Gottfried Eichhorn) - 11.

Geschichte der schönen Redekünste Persiens (Joseph von Hammer-Purgstall) – 110.
Golestân (Sa^cdi) – 10, 61.
Grammatica Arabica (Thomas Erpenius) – 62.
Grammatica linguae Persicae (Ignazio a Gesù) – 9.
Grammatica linguarum Orientalium. Hebraeorum, Chaldaeorum et Syrorum inter se collatarum (Ludovicus de Dieu) – 62.
Habozás (Csokonai Vitéz Mihály) – 138.
Hâfez be sa^cy-e Sâye (Howšang Ebtehâğ Sâye) 24, 25.
Hâfez-e Širâz (Aḥmad Šâmlu) – 24.
Hâfez-nâme (Bahâ-od-Din Xorrâmšâhi) – 24,
Hafiz Persa Költő' Divánjából Gházélák 's Töredékek (ford. Fábián Gábor) – 101–114.
Ḥāfiẓ. Fifty Poems (Arthur J. Arberry) – 15.
Hašt behešt (Amir Xosrow) – 20.
Histoire de Nader Chah... (William Jones) – 12, 42, 60, 61, 65, 67, 68, 70.
Historia religionis veterum Persarum (Thomas Hyde) – 61.
Il Milione (Marco Polo)- 6.
Indúlj végre tehát dallos Anakeon... (Márton József)- 117.
Iter Pesicum (Zalánkeményi Kakas István, Georg Tectander von der Jabel) – 7.
Jegyzések és értekezések az Anákreoni dalokra (Csokonai Vitéz Mihály) – 117, 119, 123, 137, 142.
Kazinczy, Földi! Kik belőlem... (Csokonai Vitéz Mihály) – 117.
Keser'édés (Csokonai Vitéz Mihály) – 125, 142,
Ketâb-e Diârbakriya (Abu Bakr Tehrâni) – 34.
Kivonat az Ázsiai poézisről (Csokonai Vitéz Mihály) – 55, 115, 134, 141–142, 150.
L'Estat de la Perse en 1660 (Raphael du Mans) – 7.
Les Six Voyages de Jean-Baptiste Tavernier (Jean-Baptiste Tavernier) – 7.
Logatname (°Ali Akbar Dehxodâ) – 85.
Magnavi (Mowlânâ) – 21.
Mimili (Karl Gottlieb Samuel Heun, ford. Fábián Gábor) – 102.
Mondolat (Somogyi Gedeon) – 101.
Monšât-ol-salâṭin (Aḥmad Feridun Nešânči)- 40.
Motenebbi, der der grösste arabische Dichter (Joseph von Hammer-Purgstall) – 110.
Onomasticon latin-turk-arabe-persan (François de Mesgnien Meninski) – 8.
Orgiák (Csokonai Vitéz Mihály)- 128, 129, 131.
Oriental Collections (William Ouseley)- 52.
Ossian énekei (ford. Fábián Gábor) – 102.
Persian Lyrics or Scattered Poems from The Diwan-i-Hafiz (ford. John Haddon Hindley) 12, 91, 96–98.
Poems Consisting Chiefly of Translations from the Asiatick Languages (ford. William Jones) – 67, 68, 156.
Poeseos Asiaticae... (William Jones) – 12, 55, 59, 63, 67, 69, 70, 74, 108, 114, 125, 141, 142, 151.
Religio Veterum Persarum (Thomas Hyde)- 48.
Repertorium für biblische und morgenländische Litteratur (Johann Gottfried Eichhorn)- 11.
Resemblances linear and verbal, a philological poem, in the Persian language, by Jami (ford. Francis Gladwin, kiad. John Haddon Hindley) – 96.
Rosarium Politicum v. Golestân (Sa^cdi, kiad. és ford. Georgius Gentius) – 61.
Rövid értekezés az Anákreóni dalokról (Csokonai Vitéz Mihály) – 119, 121.
Rudimenta linguae Persicae (Ludovicus de Dieu)- 9, 62.

Šāhnâme (Ferdowsi) – 7, 10,
Sāqinâme (Hāfez) – 25.
Satyricon (Petronius) – 37.
Select Odes from the Persian Poet Hafez (John Nott) – 12, 91, 92–95.
Specimen Poeseos Persicae (Reviczky Károly Imre) – 12, 35–53.
Specimens of Arabian Poetry (Joseph Dacre Carlyle) – 48.
Suite du voyage de Levant (Jean Thévenot) – 7.
Százszorszépek. Heine, Hafíz és Mirza Saffy dalaiból (ford. Berec Károly) – 101.
Tartózkodó kérelem (Csokonai Vitéz Mihály) – 152.
Tazkarat-oš-šo^ʿarā (Dowlatšāh Samarqandī) – 14, 94.
Tazkare-ye meyxāne (Qazvini) – 14.
The Counsels of Attar. Edited from a Persian Manuscript (kiad. John Haddon Hindley) – 96.
The Flowers of Persian Literature (ed. Samuel Rousseau) – 5, 13, 48, 52, 68, 69, 86, 91, 99, 156.
The Poems of Caius Valerius Catullus in English Verse (ford. John Nott) – 92.
The Works of British Poets (Robert Walsh) – 54.
Thesaurus Linguarum Orientalium (François de Mesgnien Meninski) – 8, 9, 61.
Titi Petronii Arbitri Satyricon et Fragmenta (Reviczky Károly Imre) – 37.
Tractatus varii de linguis orientalibus... (Giovanni Battista Podestà) – 9, 63.
Traité de la tactique... (Reviczky Károly Imre) – 37.
Traité sur la Poésie Orientale (William Jones) – 65, 67, 68, 82.
Usul el-Hikem fi Nizam el-Ümem (Ibrahim Müteferrika) – 37.
Ütem és fogalom (József Attila) – 126.
Vitéz Mihály ébresztése (Ady Endre) – 128.
Vocabulary of the Persian Language (Samuel Rousseau) – 48.
Voyages de monsieur le chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient (Jean Chardin) – 7.
West-östlicher Divan (Johann Wolfgang Goethe) – 12, 156.
Xoš āmad gol... (Hāfez) – 45.
Xošā Širāz... (Hāfez) – 45.
Xosrow és Širin (Amir Xosrow) – 20.